

ЁШЛК 3/90

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

[99]
Март

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:
Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРҒАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚҲҶҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош редактор ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия»

ОДИЛ ЁҚУБОВ:**ДИЁНАТНИ ДИЛГА
ЖО АЙЛАБ...**

Илм-фан саёзлашиб, ўрнини оддий ахборотларга бўшашиб берган, фикр қолипга тушиб қолган бир даврда каттаю кичик минбарлардан худди қасам ичгандай мамлакатимизда миллатлар ва элатлар гуллаб-яшнаётгани, яқин келажакда барча элу элатлар бир-бирларига буткул сингишиб кетиши ҳақида ирод қилинган «оташин» нутқлар мавжуд ҳаётни ёлғон-яшиқдан иборат тасаввурга кўмиб

ташлаган эди. Ниҳоят, вулқон каби портлаган ҳодисалар қоғоз гулга ўхшаши ясама шиорларни тилкалаб итқитди ва... биз бугун нималарга шоҳид бўлиб турибмиз? Гапнинг очиги — жуда кам нарсага...

Кўриш, кузатиш — тасаввур уйғотади, ҳозир кўрган-билганингни умумлаштирадиган ва оқилона хулосалар чиқарадиган пайт. Келинг,

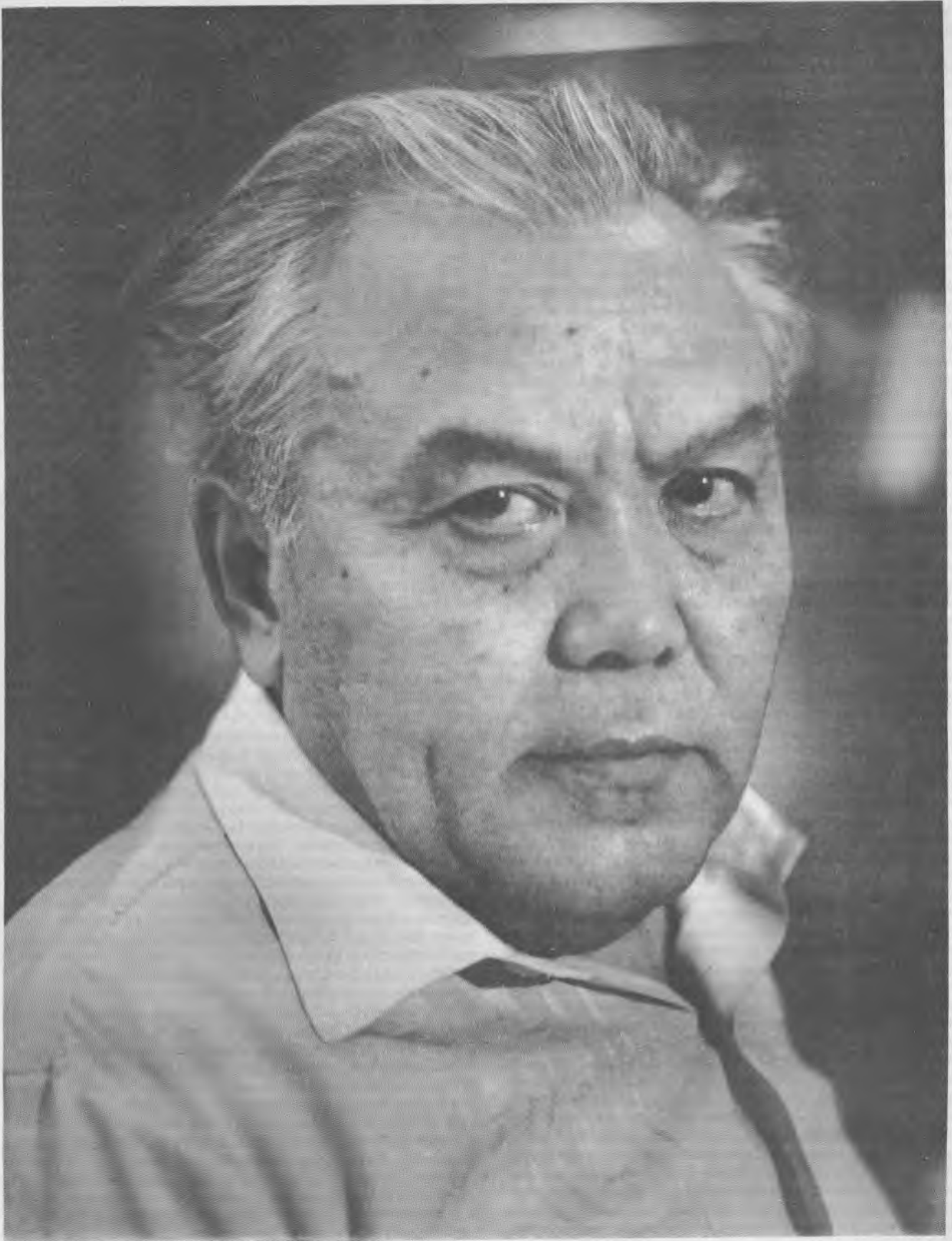
бир назар ташлайлик, борки воқеликка бўлмаса-да, имкон даражасида, масалан, Ўзбекистоннинг маданий ҳаёти билан боғлиқ муаммоларга назар ташлайлик, мубоҳасса қилайлик. Ҳамсуҳбатимиз — Одил Ёқубов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, жумҳурият Ёзувчилар уюшмасининг биринчи котиби, СССР халқ депутати.

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Мен, аксинча, жумҳуриятимиз маданий ва адабий иқлимида кечаётган жараёни иттифоқникидан ажратмаган ҳолда кўздан кечириш лозим деб биламан. Яқин-яқинларгача бизнинг собик маъмурий раҳбарлар «рус адабиётидан ўқиб, ўрганинг», дея тўғри кўрсатма беришар эди-ю, амалда етук рус адилбларига хос анъаналар — гражданлик шижоати, энг оғир дамда ҳам ҳақиқатдан чекинмаслик талабларига қарши чиқишар эди. Шундай бир шароитда миллий ўзига хослик шиори ўртага ташланарди: хўш, нима бўпти, Москвада А. Солженицин, В. Гроссман, Ю. Домбровский асарлари чоп этилаётган бўлса! Йўқ, бизнинг адабиётда ўзимизга хос муносабат бўлиши керак! Миллий ўзига хосликни бундай тушуниш (афсуски, бу, менинг билишимча, фақат Ўзбекистонгагина хос эмас) ўткир, ҳаққоний асарларнинг йўлига тўғон қўйди, сийқа ва саёз, бўяб-бежалган, «Советлар юртида ҳамма бахтиёр!» кабилидаги баландпарвоз асарларнинг урчиб кетишига ва «Москвадан то узоқ жойларга» қадар оммавий тарқалишига имкон тугдирди. Ниҳоят, мана, энди катта кийинчилик билан олдинга силжияпмиз, ёлғон-яшиқни, кўзбўямачиликни буткул, таг-томири билан бўлмаса-да, кўлдан келганча баргараф этишга уриняпмиз, ҳа, биз-

нинг чашмалардан ҳам зилол сувлар оқа бошлади. Жумҳуриятимиз адабиёт газетасининг муштарийлари ҳозир етти юз минг атрофида. Бирор-бир қардош ўлкада бу хил газета ҳали бу микёсга кўтарилгани йўқ. «Ёшлик» журнали ижтимоий, тарихий муаммоларга доир ғоят ўткир мақолалар эълон қилаётир. Журнал уч юз йиғирма минг нусхада тарқалади. Шунинг ўзиёқ, ниҳоят, кишилар дардини айта бошлаган адабиётга халқ эътибори ўса бошлаганлигини яққол кўрсатади.

МУХБИР: — Энг аввал, рус адабиётида бўлгани каби дардли муаммолар ҳақида публицистика гап очган, шундайми?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Ҳа, халқимиз брасида публицистикага эътибор жуда баланд. Айниқса, экологияга бағишланган мақолалар қўлдан қўймай ўқилади. Шу ўринда мен Оролни муҳофаза қилиш кўмитаси айнан бизнинг Ёзувчилар уюшмасида ташкил топганлигини мамнуният билан таъкидлаб ўтишни истардим. Қорақалпоқ ёзувчилари Тўлапберган Қаипбергенов, Ўразбой Абдурахмонов, шунингдек, Пирмат Шермухамедов, Дадахон Нурий, Эркин Аъзамов, Мурод Абдуллаев, Шуккур Холмирзаев чиқишлари журъат билан айтилган дадил фикр-мулоҳазаларга бойлиги, — гарчи ҳукм-хулосалари ғоят аччиқ ва ташвишли туюлса-да, — фо-

жий тангликни теран тахлил этиши билан Ю. Черненко, М. Васильев, А. Стрельяный мақолаларини ёдга солади. Публицистларимизнинг астойдил саъий харакавлари натижаси ўларок Орол муаммоси, болалар ва аёлларнинг пахта далаларидаги сермашаккат меҳнати, еримизнинг турли кимёвий дорилар билан захарлангани каби мушкул муаммолар кенг қўламда, ошкора муҳокама қилинаётир, уларнинг ҳал этилиши эзгулик томон ўзгаришига ҳам шундай чиқишлар муайян даражада қўмаклашади, деб ўйлайман.

Шу билан бирга одамлар берилиб ўқийдиган, чойхона ва санаторияларда кўпчилик қизғин муҳокама қилаётган наср ҳам пайдо бўлди (ўқувчилардан келаётган хатлар шундан далолат беради). Яқин йилларда китобхонларнинг бундай баҳс-мулоқотлари бўлганини эслаб олмайман. Албатта, бундай жонли мулоқот уйғотган асарлар хали санокли, қўплашиб адабий мулоқотларга киришишлар ҳам хали хусусий ҳодисадир. Бирок ёзувчи сўзи халқда ишонч уйғота бошлаганининг ўзи катта бахт. Бунинг устига жуда қўлаб китобхонлар асар қаҳрамонларини худди ҳаётда бор бўлган одамлар каби қабул қилади. Бу адабиётни юзаки тушуниш оқибатими? Йўқ! Ахир, ҳатто Твардовский тан олиб, мен учун Тёркиннинг кейинги тақдири қандай кечганини сўраб кўнгилчанлик билан ёзилган хатлар дostonни ғоят теран тахлил қилиб берган илмий ишлардан кўра азиз ва қимматли, деган эди-ку!

МУХБИР: — Қайси асарлар китобхонларда қизғин муносабат уйғотаётир?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Назаримда, булар халқнинг дардини ҳаққоний тасвирлаган, унинг бугунги кунини рўй-рост кўрсатган асарлардир. Темуր Пўлатов, Шароф Бошбеков, Ўткир Ҳошимов, Саид Аҳмад, Олег Сидельников асарлари шулар сирасига қиради. Нурали Қобул Гаффор Ҳотамов, Тоғай Мурод, Мурод Мухаммад Дўстнинг киссалари зўравонлик қурбони бўлган фожиали тақдирлар, барча кўргилчларга бардош бериб, ўзларидаги қатъият ва сабр-тоқатни, меҳр-шафқатни, мардоналикни йўқотмаган кишилар ҳақида ҳикоя қилади. Бугунги кунда халқимиз бошига тушган, кишлоқларимиз ўнлаб йиллар мобайнида кечирган мудҳиш фожиалар — кишиларнинг кадр-қимматини, инсонийликни тупроққа қориган бахтсизликлар ҳар томонлама англаб олинмоқда.

МУХБИР: — Сизнингча, адабиёт ўз мавқеини публицистикага бериб қўймаётими?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Қайсидир маънода шундай бўлаётир, бироқ эътиборга молик жиҳат шундаки, адабиётимизнинг энг яхши намуналарида борлиқни буткул инкор этиш, тушқунликка берилиш асоратлари йўқ. Фожиали тақдирни умид нури билан ёритиш, инсоннинг, миллатнинг ижодий имкониятларга, олам гўзаллигининг битмас-туганмас имкониятларига ишончни йўқотмаслик — бадий ижоднинг асл поэтик жозибаларидир. Шеърятда ҳам худди шу фазилатлар устивор. Нур билан соянинг тўқнашуви шеърини сатрларга шундан уйғунлик ва қудрат бағишлаётирки, бу ҳақиқий ҳаётни ва даврни юракдан хис этишга даъват этади. Бу жабҳада ҳам, менинг назаримда, ҳозирги пайтда фаол шоирлар: Шукрулло, Абдулла Орипов, Омон Матжон, Рауф Парфи, Мухаммад Солиҳ, Шавкат Раҳмон, Мирза Кенжабоев, Хуршид Даврон 20—30-йилларнинг ёник авлоди вакиллари (минг афсуски, биз уларнинг меросларидан ўнлаб йиллар мобайнида ажралиб қолганмиз) Абдулла Қодирий, Усмон Носир, Чўлпон, Фитрат анъаналарини давом эттиришмоқда. Бугунги кунда халққа қайтаётган — катағонга учраган адабиёт, миллатнинг замонавий маданияти билан илдизи узок асрларга кет-

ган анъаналар ўртасида кўприк бўлиши мумкин (айни ўша катағон йиллари арафасида қадим Шарқ адабиёти дарахтига Европа реалистик романининг новдаси пайванд қилинган эди). Бу хайрли ишлар адабиёт тараккиётига қанчалик самара келтиришини айтиб ўтирма-сам ҳам бўлади. Албатта, уларнинг асарлари аввалги пайтларда ҳам ўқилган, бироқ, тор доираларда, мана, ниҳоят яна китоблари нашр этила бошланди.

Тағин шуни ҳам мамнуният билан таъкидлашни истардимки, бу хайрли ишларни амалга оширишда бизнинг Ёзувчилар уюшмасида ташкил топган ва катағон қилинган адиблар ижодий меросини китобхонлар оmmasига қайтариш билан шугулланадиган «Адолат» комиссиясининг хизмати катта бўлди.

МУХБИР: — Замонавий ўзбек адабиётининг тараккиёт қўлами ҳақида нима дейсиз?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Бу, ҳар қалай, анча мураккаб савол. Айтиш жоизки, бадий изланишларнинг ранг-баранглиги — бугунги адабий жараёнда энг умид уйғотадиган хусусиятдир. Бу — адабиёт... ҳақиқатан Адабиёт бўла бошлаганидан далолатдир. Аксинча, социалистик реализмга безанган мафкура эмас. Менинг нуқтаи назаримга кўра, Ёзувчилар уюшмасининг вазифаси санъат нишонлари кўринган ҳар бир ниҳолни асраб-авайлаб парваришлаш, тағин ҳур фикр юритиш учун шундай муҳит яратишки, бу муҳитда янги ниҳоллар худди киши нафас олгандагидай эркин ўсиб-улғайсин.

МУХБИР: — Сиз илдизи қадим асрларга кетган Шарқ анъаналарига ташланган кўприк ҳақида гапирдингиз. Шу анъаналардан қайсылари, сизнингча, бугунги кунда эътиборга молик?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Биз, ўзимизни ҳақиқий ворислар деб билиб, бобоқалонларимиз яратиб кетган улкан маънавий бойликни бугунги кунда янгидан тушуна бошладик. Дейлик, ҳам ўзбек, ҳам қозок, яъни туркий тили, 12-асрнинг ўзига хос шоир Аҳмад Яссавий неча йиллар мобайнида мистик саналиб келинди. Унинг ижодини ўрганиш, юмшатиб айтадиган бўлсам, ҳар қалай, қалтис иш ҳисобланар эди. Шоирнинг шарафига қурилган Ўрта Осиёдаги энг гўзал макбара 63 ёшидан сўнг (пайғамбаримиз шу ёшда вафот этган) тарки дунё қилиб узлатга яшаган ертўланинг яқинига қурилган, у шу қоронғу ертўлада кишини ажаблантирадиган нур билан йўғрилган панд-насихатлари — «Хикматлар»ни ёзганки, бу хикматлар теран инсонпарварлик руҳи билан сўздорландир. Ғоят очик, самимий, оммабоп тилда ёзилган хикматлар кишини адолатга қақрибгина қолмасдан кўнгилда яхшилик, мурувват ва гўзаллик туйғуларини алаңгалатади. Мана шу маънавий идеаллар ҳаётий кадрятлар инкирозга юз тутган бизнинг давримизда таянч бўлиб, кейинги ҳаракатларимиз учун маънавий мадад бўла олади.

Сиз Навоийнинг «Фарход ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларини ўқиб кўринг. Уларнинг қаҳрамонлари — турли миллат вакиллари, бироқ уларни мухаббат ришталари боғлаб туради, фаркланадиган жиҳатлари сезилмас даражада. Шоирнинг овози асрлар оша қабилалар ва халқларга инсониятнинг бирлиги ҳақида огоҳлантирувчи садодай жаранглаб келади. Шоир барча замонларда жафоқашлик, севги ва садоқатнинг ўзгармас тушунчалар сифатида қолажагини баралла қуйлаган. Аёлни, айникса, у хайратланарли даражада тасвирлаган! Аёл образи улуғ шоир тасвирида нафақат нафосат, гўзаллик, шунингдек, ахлоқ ва одоб рамзи сифатида гавдаланади. Шуниси билан, анъана ва шакллар орасидаги фарқка қарамай, Европа рицарлари поэзиясини есга солади. Ўрта Осиёда азалдан аёл зоти-га паст назар билан қараб келинган, деган гаплар тез-

тез кулокка чалинади. Мен факат шуни эслатиш билан кифояланмоқчиман: Улуғбек мадрасасининг пештокига Куръондан кўчирилган парчада илмга факат мусулмонлар эмас, уларнинг киз-жувонлари ҳам интилоғи лозим, деб ёзиб қўйилган эди. Темирнинг ўлка хокимияти кулагач, улугвор маданиятнинг кўплаб юксак дурдоналари инкирозга юз тутгани, бу энди бошқа масала. Бирок биз эришилган маданиятнинг юксалган даврини тараккиёти сусайган даврлардан фарқлай билишимиз, маданиятнинг ўлмас қояларини кўра олишимиз лозим.

МУХБИР: — **Ўзбек адабиёти қадим-қадимдан тожик, араб ва бошқа Шарқ халқлари адабиётлари билан ўзаро яқин алоқада бўлган... Бугунги кунда Урта Осиё халқлари маданиятларининг бир-бирига кўрсатаётган таъсири ҳақида нима дейсиз?**

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Афсус билан қайд қилиш лозимки, бугунги ўзаро таъсирлар, алоқалар номигагина. Таржима борасида айрим ишлар қилиб турилибди. Мен шу масалага батафсилроқ тўхтаб ўтсам. Ёзувчилар уюшмаси Таржима маркази ташкил этди, бу марказ чет эл ёзувчилари, қардош жумхуриятлардаги ижодкорлар, шунингдек, москваликлар билан ҳам алоқа ўрнатади. Ўйлайманки, энди ишлар, ҳар қалай, юришиб кетади. Бирок шуни таъкидлашим жоизки, Марказ эндигина ташкил топди. Бугунги кунда ҳар қандай асарнинг умумиттифоқ миқёсида эътибор қозониши, чет эллик ноширлар назарига тушиши рус тилига қилинган таржиманинг сифатига боғлиқ. Афсуски, бу масалада хали мақтаниб гапиришимизга анча вақт бор. Очиғини айтадиган бўлсам, бизнинг асарлар таржимасидаги ютуқлар кўпроқ К. Симонов, В. Солоухин, В. Тендряков, В. Дудинцев, С. Липкин, Державин каби машҳур адибларнинг меҳнати билан боғлиқ... Бирок бугунги кунга келиб, зарур рус ёзувчилари ўз ижодий ишлари билан банд. Бу этук иш, албатта, Бирок биз таржима бобида дуч келаётган одамлар ўз она тилларида эркин гапиришни эплай олмайдилар, асл нусха тилини билиши ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Чет эл тилларига ўз таржимонини тополмаётган асарлар қаторида мен Пиримкул Кодировнинг Бобур ҳақидаги романини, Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» достонини, Жамол Камол, Гулчехра Нуруллаева, Усмон Азимов, Азим Сулеймон, Мухаммад Али, Барот Бойқобиловнинг тарихий мавзудаги асарларини, Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдон кашқари», Хайриддин Султоновнинг «Саодат соҳили» кинесаларини, Олим Отахонов хикоялари, оксоколларимиздан Мирмуҳсиннинг инсоният тарихидаги энг улугъ архитекторлардан бирининг фожиали тақдири ҳақида хикоя қилувчи «Меъмор» романини айтишни истардим.

Ажаблანарли томони шундаки, биз ўз қўшнилари- миз — қардошлар яратаётган асарлар билан танишиш учун унинг рус тилида чиқишини кутиб ўтираемиз. Ҳам кулгинг кистайди, ҳам алам қилади: нафақат ерларни бўлиб, чегаралаб олдик, энди бобокалонларимизни ҳам «сеники-меники»га ажрата бошладик. Бундан баттарини, менингча, ўйлаб топиб бўлмас керак. Бизнинг маданиятимиз ғоят уйғун, бири-бирига сингишиб кетган эдики, буни бугунги шароитда ҳатто тасаввур қилишимиз ғоят мушкул. Мана шундай уйғунлик Шарқ маданиятининг юксак парвозини таъмин этган. Ҳамма — тожиклар ҳам, ўзбеклар ҳам Хофизни ёддан билар, Хайёмни қўлдан қўймас, ўзбек мадрасаларида Навоий, Фузулий, Низомий бирдек ўқитилар-ўргатилар эди. Ибн Синонинг «Қонун»лари ҳаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилиб, бутун Осиё, Хиндистон, Араб Шарқи, Эронга минглаб нусхаларда тарқалиб кетган. Бизнинг боболаримиз (фақат қомусчилар эмас) араб, форс, туркий тилларни билган ва бу табиий

хол деб қаралган. Алишер Навоий туркийда, шунингдек, ўзи ғоят мукаммал билган форсийда ҳам ёзган. Беруний ҳинд, араб тилларини худди туркийни билгандек билган. Математика отаси хоразмлик ал-Хоразмий Араб Шарқига кетиб, алгебранинг (дарвоқе, бу фаннинг аталиши унинг номидан олинган) асосини яратган, табиийки, арабчани мукаммал билган. Энди эса биз зўр бериб у ёки бу олим ё шоир қаерда туғилгану қайси жойда вафот этгани устида тортишамиз. Бундай тортишувларнинг мантиқсизлигини исботлаб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Боз устига бугун миллатларнинг шаклланиш жараёни асрлар мобайнида кечганлигини ҳам эътибордан соқит қилишди. Биз юксак маданият соҳиблари бўлган улугъ аждодларимиздан ўрناق олмоғимиз керак: кўп тилларни билишимиз, фақат ўз адабиётимизни теран тушунишимиз кифоя қилмайди, маданият проблемаларига кенг қўламда ёндашишни йўлга қўйишимиз керак. Бобокалонларимизда ўзининг маданияти қобиғида қолишга уриниш бўлмаган! Мана, кимлардан биз ўрганмоғимиз керак. Аксинча, майда туйғуларга берилиб кетишлар аклини чархламайди, балки уни жиловлаб қўяди.

МУХБИР: — **Кейинги пайтларда миллий маданият, миллий тарихга қизиқишнинг ғоятда кучайганини Сиз қандай изоҳлайсиз? Биз ҳаммамиз гувоҳ бўлиб турган миллий низоларнинг сабаблари нимада, деб ўйлайсиз?**

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Фикримча, бу йўл қўйилган сиёсий ҳатотликларнинг оқибатидир. Биз мумкин бўлмаган нарсаларни зўрлик билан амалга ошириш учун беҳуда уриндик, чаманда. Миллий маданиятларни раванқ топтириш ҳақида оғиз кўпиртирилиб, амалда миллий урф-одат, тил, аждодлар маданияти ва меросига ҳурматни миллатчилик дея ҳисобланди. Ҳатто шу даражада кулгили ҳолга тушилдики, бизнинг ўлкамиздаги энг гўзал масканлар — Бўстонлик (Баъзан бу жойни ўзбек Швейцарияси ҳам дейишади) ва Зоминни иттифоқ министрлигининг саноат қорхоналарини қуришдан химоя қилиб чиққан ёзувчиларимизни миллатчиларга чиқардилар. Гўё бу ердаги санаторияларда, дам олиш уйларида фақат ўзбеклар дам оладигандек... Ахир, қачонгача бу «миллатчи» деган сўзни худди уртўқмоқдай ўнгу сўлга айлантириб уравериш мумкин?! Наҳотки, биз ҳа- нуз қалтак одамларнинг бошини қўшадиган, бирлаштирадиган восита эмаслигини тушуниб етмаган бўлсак, ахир бундай ҳаракат туфайли одамларнинг ихлосини қайтарамиз, холос... Ҳозирги шароитда бир-биримизнинг юзимизга қамчи тортишдек бесамара уринишдан воз кечиб, бир-биримизнинг гапимизни, дарду аламинизни сабр-тоқат билан эшитишга одатланишимиз керак. Биз Миллий муносабатлар комиссияда Молдавиянинг иш ташлаш комитети вакиллари ва бу жумхурият раҳбарларининг сўзини эшитдик. Бутун мунозараю тортишувларга молдаван тилига давлат тили мавқеининг берилиши ва лотин алифбосига ўтилгани сабаб бўлган экан. Ҳар қалай, тилга давлат тили мавқеи берилгани учун норозилик туғилганини тушунса бўлади, чунки айримларга қийинчилик туғилиши мумкин. Бирок лотин алифбосига қарши чиқишганларини қандай тушуниш мумкин? Бу кимга ҳалакат беради?! Модомики сиз туб- жой аҳолининг тилини билмас экансиз, бошқа алифбога ўтилганининг сиз учун нима фарқи бор? Назаримда, бунга ўхшаш иш ташлашлар йўли билан куч ишлатиш орқали юзага келтирилган конфликтлар янгиланишларга тайёр эмаслик, бирёқлама, саёз фикр юритиш оқибати, масалага одатдагидай тўпори ёндашиш натижаси; ахир, партия жумхуриятлар ҳақ-ҳуқуқларини кенгайтириш, уларга ўз миллий тилли статусини, миллий маданиятини тараққий эттириш имкониятларини очиб бериш

йўлидан бораётир-ку! Бир-биримизни қўллаб-қувватлайлик, тушунайлик — биз учун ягона йўл шу. Бошқача йўлга — ажримга, қонли тўқнашувларга олиб борадиган боши берк кўчага кирмаслик керак. Акс ҳолда ҳар бир миллий маданият аросатда қолади, бизнинг ҳар биримизнинг ўзига хослигимиз ёввойи қабилаларнинг ўзига хослигига айланиб кетади.

МУХБИР: — **Маънавият — инкироздан чиқишнинг ягона омили, дейсизми?**

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Албатта, ҳаёт кўзга илганмайдиган фожиали сабаб-оқибатлар туфайли одамларни бири-бирига қайраб солаётган бўлса-да... Турмушнинг хароблиги, 70 йилга қўзилган навбат қутишлар, яхлит-яхлит халқларнинг киндик қони томган жондан азиз она юрларидан жудо этилганлиги, рус дехқонининг мушкул аҳволда қолиши — булар барчаси одамларнинг қонини қайнатмаслиги ҳеч мумкин эмас. Фарғонада юз берган воқеанинг ҳақиқатан ҳам даҳшат эканлигини инкор этиш мумкинми? Бу воқеаларга деярли бир хил: босқинчилик, жиноятчилик, дея баҳо берилди. Бирок, унинг замирига назар ташлар экансиз, беихтиёр шу ўйлар ҳаёлингиздан кечади: нега ахир уруш даврида жумхуриятимиз минглаб ярадор, бошпанасиз қолган одамларга бағридан жой берди, қанча етимларнинг бошини силади, уларга ҳамдард бўлди-ю, бугунги кунга келиб миллий низо аланга олиб кетди? Қозоғистон КП МҚнинг биринчи қотиби Н. Назарбоев нутқларидан бирида унинг жумхурияти улкан ГУЛагга айлантирилганлигини айтди. Ахир, Ўзбекистон ҳақида ҳам шу фикрни айтиш ўринли бўлмайдими? Қўлами унча йирик бўлмаган бу юртга уч юз минг корейц, ярим миллион крим-татар, юз минг месхети турклари, ўн минглаб немис, чечен, кабардин, ингуш кўчириб келтирилган эди. Айбисиз айбдор бу халқларнинг тақдири чиндан ҳам фожиали кечди. Бундай оммавий кўчиришлар ўзбек халқига етказган зиён ҳақида, ҳўш, қим ўйлайди? Қим жавоб беради? Хозир Фарғонада минглаб маҳаллий миллат вакили ишсиз, уларнинг аксарияти ёшлардир. Агар биз ижтимоий адолат ҳақида вақтида ўйлаганимизда эди, бугунги кунга келиб миллий муносабатлар, эҳти-мол, бу қадар мураккаблашиб кетмасмиди?! Ҳа, жуда бўлмаганда бугунги аҳвол даражасида кескинлашмасди.

МУХБИР: — Тилларга, жумладан, ўзбек тилига ҳам давлат тили мақоми берилиши билан миллий тиллар тараққиёти яхши йўлга солинади, деб умид қилинмоқда. Бирок, давлат мақоми билан мустаҳкамланган тилининг, аввало, маъмурий-ташқилый томони мустаҳкамланади, йўл-йўлақай тил мафкура эҳтиёжларига мослашади. Бундай стилистик ўзгаришлар, албатта, тилни бойитади, бироқ тилининг тўлақонли ҳаёти кенг қўламли ҳодисадир. Шахсан Сиз она тилингиз тараққиётининг истикболи ҳақида қандай тасаввурдасиз?

ОДИЛ ЕҚУБОВ: — Юз йиллар мобайнида туркий тиллар тараққиётига арабий, форсий тиллар муайян таъсир кўрсатиб келган. Ўзбек тили ҳам бундан мустасно эмас, албатта. Шунинг учун ҳам бу тиллардан бизнинг тилимизга қўпдан-қўп сўзлар сингиб, ўзлашган. 30-йилларда ўзбек тилининг тозалиги учун кураш шиори остида минглаб сўзлар, илмий атама-терминлар эскирганга чиқарилди. Мадомики, шу тadbир тўғри деб топилган экан, арабча «мақтаб», «калам» каби сўзларни ҳам эскирганга чиқариш лозим эди-да... Худога шукрим, жилакурса, шу сўзларни қўлланилишига шубҳа билдирилмади. Ҳар ҳолда, номаъқул бу чора-тадбирлар худди гўзал гиламдан унинг ям-яшил ёки қизил ипларини ситиб олгандек тилни камбағаллаштирилмай, рангсизлантирмай қолмади. Бугунги кунга келиб, аста-се-

кинлик билан тилимизнинг луғавий бойлиги янада тўйиниб бораётир.

Ўн йил мобайнида икки марта ўтказилган ислоҳ оқибатида мавжуд ёзув анъаналаридан тамомила ажралиб қолдик. Рус алифбосига шу қадар тез, шошмашошарлик билан илмий асосларга таянилмаган ҳолда ўтилдики, туркий тилларнинг бир хил фонемалари турли хил белгилар билан белгиланди. Фикримча, рус алифбосида қолган ҳолда, барча туркий тиллар учун уни бир хил шаклга келтириш хусусида ўйлаб кўриш лозим. Жиддий лингвистлардан ташкил топган комиссия, албатта, бу муаммони ҳал эта олади, деб ўйлайман. Бу тadbир халқларни бирлаштиришга омил бўлиб хизмат қилиши ҳақида гапириб ўтиришнинг ўзи ортикча. Чунки бу халқлар маданиятининг ўқ томирлари ягонадир.

Сўхбатдош: Ж. Васильева. (Сўхбатнинг асл матни.)

«Литературная газета», №: 5270

ҚОДИРИЙ ҲАКИДА СЎЗ

*Адиб таваллудининг 90 йиллигида
сўзланган нутқ*

Биз бугун ҳазрати Алишер Навоий номини олган муаззам бу қошонага халқимизнинг яна бир азиз фарзанди, улуғ адибимиз Абдулла Қодирий таваллуд топган куннинг тўксон беш йиллигини нишонлаб, унинг маҳзун руҳини шод этгани йиғилдик. Айтиш керакки, аслини олганда, инсон зотини буюқ ва нобуюкка ажратиш ақлдан эмас, бу ёруғ оламга келган ҳар бир зот ўзича азиз ва бетакрор бир хилқатдир. Бирок инсон фарзандлари қатори шундай солиҳ ва закилар ҳам ўтганки, ўз халқининг энг ноёб хислатларини камол топтиришда, шоирона ва энг гўзал фазилатларини чекисиз бир меҳр билан эъозлаб, янада ривож топишида улар унутилмас хизматлар қилганлар. Шунинг учун ҳам ўзини таниган ҳар бир юрт, ўзлигини англаган маданий халқ бундай жигарбандларининг бебаҳо бу хизматларини ҳеч қачон унутмаган, уларни тоабод эъозлаб ўтган.

Биз бугун сўнмас хотираси олдида таъзим бажо келтириш ниятида йиғилган Абдулла Қодирий ҳам халқимиз абадул-абад бошига қўтариб ўтажак шундай суюқли фарзандларидан биридир. Шу тобда мен Қодирий ижодини таҳлил этиш, яратган ўлмас образлари моҳиятини очиб бериш вазифасини ўз зиммамга олмоқчи эмасман, зеро, яна шунга имоним қомилки, бугун бу йиғинга ташриф буюрган ҳар бир киши Абдулла Қодирий ижодини қаминдан кам билмайди, аксинча, улуғ санъаткор ижодини биздан чуқур муҳокама ва мушоҳада қила олади. Шунга имоним қомилки, ҳазин, аммо халқ муҳаббати тафтидан ҳарорат йўғрилган улкан бу тантанага бирон-бир киши мажбурият юзасидан эмас, балки тенгсиз салоҳият ва қисмати фожий шахс хотирасига адоқсиз меҳру муҳаббатини, хурмат ва эҳтиромини ифода этгани келгандир.

Бошқаларни билмадим, лекин одатда мен Қодирий

ижоди ҳақида ўйласам, дафъатан ўзимизнинг оддийгина дутор ёдимга тушади. Дутор эса шодликни ҳам, халқ дилидаги мунгли дардларни ҳам теран ифода этиб, кўнгилларни ёритишга, гоҳ маҳзун ўйларга толдиришга қодирдир. Дуруст, буюк адабиётлар баъзан халқ ҳаётининг олий жиҳатларини қуйлагина қолмасдан, балки унинг нуқс ва камчиликларини янада шафқатсиз танқид қилишга журъат этган. Бунга ёрқин мисол сифатида Свифт, Бальзак, Гоголь, Шchedрин ва Муқимийлар ижодини эслаб ўтиш мумкин. Шубҳасиз, улар она халқларини камситиш ниятида қалам тебратишган эмас. Билъакс, халқларини севганликларидан, уларни бу курсурдан фориг қилиш ниятида шундай йўл туттишган. Лекин жаҳон адабиётида яна шундай буюк сиймолар ҳам борки, улар чинакам адабиётнинг бу икки хусусиятини, яъни ўз халқи ҳаётидаги нуқс ва камчиликларни кўрсатиш баробарида унинг энг олий хислатларини улуғлаган, гўзал сифатларини табиатнинг ўзидай саховат билан бағоят тиник бўёқларга оқ қоғоз юзига муҳрлаб кетишган. Абдулла Қодирий ҳам толенда шундай саодат ярқираган бебаҳо истеъдод соҳиби, буюк санъаткордир. Ва ҳаёт шуни кўрсатдики, у тутган йўл энг одил, мукамал, шарафли йўл экан. Дарҳақиқат, Абдулла Қодирий тарихимизнинг машъум, энг қаро кунларини, улуснинг силласини қуритган қатлу қирғинларга тўла даврни қаламга олгани ҳолда эзилган бу халқ орасида бор бўлган Юсуфбек ҳожидек доно сиймоларни илғай олди, уларни ўз меҳрига йўғирган ҳолда жаҳон адабиётидаги баркамол, энг жозиб образлар даражасига кўтариш насиб этди унга.

Ёзувчи Отабек ва Анвар сиймосида ўзбекнинг фозил, ўқтам ва сахий феълони, Қумушбиби ва Раъно мисолида хотин-қизларимизнинг офтобдай тиник, ипақдай майин меҳрини, уларнинг серғусса муҳаббатига бўлак ҳеч бир халққа насиб этмаган афсонавий садокатини чексиз эҳтиром билан ёниб шундай қизиб бердики, бу сиймолар китоб қахрамонлари эканлиги аллақачонок бизнинг ёдимиздан чиқиб кетган. Юсуфбек ҳожи аллақачонок биз учун маслаҳатгўй оқсоқол, Ўзбек ойим, боринги, бир оз қаттиққўл, бир оз дўлвор, бироқ меҳрибон буйига айланган. Қумушбиби ва Раъно кимнингдир опаси, кимнингдир сингласи, кимнингдир янгаси, Отабек билан Анвар эса озир чексак бошимизни силагучи, йиғласак кўз ёшимизни артадиган севимли акаларимиз гўё.

Буюк адабиёт ва буюк санъаткорнинг энг бебаҳо фазилати ҳам шунда-да: инсон бошига ва ёки, эл бошига мислсиз қулфатлар тушган онларда мумтоз асар унинг толғин руҳига мадад, эгилган қаддига суянчиқ вазифасини ўтайди. Биз узок ва чигал тарихий жараён давомида кўпдан-кўп оғир ва аянчли кунларни бошидан кечирган, шунинг учун ҳам дардга малҳам бўлгучи рост сўзга, адолатга жуда чанқок халқдирмиз. Яқин ўтмишга бир назар ташланг: ҳатто қуни кеча турғунлик даврида йўл қўйилган ҳатюликлар, нопок кирдикорлар фош этишга киришилган чоғда ҳам нафақат бир гуруҳ юлғич ва кўзбўямачилар, балки бутун бошли ўзбек халқи шаънига доғ туширишга уринишлар содир бўлдики, носоглом бу ҳол кўнгилларни ўқситди, дилларга бешафкат озор етказди, албатта. Наҳотсиз қолгач, яна бир наҳот истаб мумтоз адабиётга, Қодирий асарларига муржаат қилдик. Ва улуг адибимиз яратиб кетган — халқимизнинг ўзидек содда ва ҳалол, жабрдийда ва дарёфеъл сиймолар бизнинг ўқсик дилимизга таскину тасалли, юпанч берди, сабр-тоқат ила оқилликка ундаб, руҳимизни кўтарди.

Қодирий ҳақида ўйлар экансан, ҳар қачон муҳим бўлган яна бир масала юзага қалқиб чиқади, у ҳам бўлса —

зиёли ва халқ, ёзувчи ва ҳокимият, адабиёт ва жамият ўртасидаги муносабат ва шу билан боғлиқ муаммолардир. Ажаб бир тилсимки, Одам Ато ва Момо Ҳаво жаннатдан мосуво бўлиб, серғусса ва серташвиш бу заминда яшашга маҳкум этилганидан буён уларнинг насли бўлмиш одамзот абадият, абадий ном қолдирай дея ташвиш чекади. Инсон мангулик орзусида яратган улуг кашфиётлар, тенгсиз мўъжизалар орасида эса адабиёт алоҳида нуфуз тутди. Чунки адабиёт инсон ва инсониятга мангулик ато этишга қодир бўлиб қолмай, у дилларни маҳв этишга, туйғуларни яшартиришга, инсоний тарбиятга қурбли муқаддас куч, эзгулик элчисидир. Пойдевори эзгулик ва ҳақиқатдан, ҳатто айтиш мумкинки, шафқатсиз ҳақиқатдан қарор топган мумтоз адабиётгина тоабат инсон хизматиға, кадрга, қолаверса, ўзи сийнасига жо этган ҳаётга мангулик ато этишга қодирдир.

Ҳаётнинг аломат ўйинларидан бири шундаки, фозилларга аён бўлган бу сир, бу ҳақиқат, инсоният тарихида бирон-бир ҳоким ва ёки, ҳокимиятга англашилган эмас! Шунинг учун ҳам инсоният қаро кунларда ўзининг энг азиз фарзандларининг азиз бошларидан жудо бўлиб қолаверган, қолаверган... Бунинг энг сўнги ва энг машъум далили сифатида Иосиф Сталин ва унинг даврида зиёлилар бошига тушган ситам ва кўргуликларни эслаб ўтиш кифоя ва жоиздир. Бугун ҳеч кимга сир эмас, Иосиф Сталин ҳукмдорлик қилган даврда инсониятни азалдан ўйлантириб ва тўлкинланттириб келган фалсафий ва ҳаётий бу муаммолар ўзининг асл моҳиятини батамом йўқотди, ва агар, таъбир жоиз бўлса, сунъий гул, сунъий ҳаво, сунъий нур шаклларини эгаллади. Биз, адабиётнинг бош вазифаси — халқнинг виждоний Сўзини айтиш, унинг орзу-ҳавас ва нотинч ўйларини, дарду ҳасрат ва армонини ифода этиш, чеккан ташвиш ва эзтирбларини ҳаққоний ҳикоя қилиш эканлигини, гарчи буткул бўлмаса-да, ҳар қалай, бир оз хаёлдан чиқариб қўйган эдик. Шу боисдан, адабиёт асл моҳиятини унутадиган чоғларда биз инкилобий йўлда қўлга киритган ютуқларимиз билан бирга берган мислсиз қурбонларимизни, ҳатто кечириб бўлмас шафқатсизликлар, қон тўкишларни ҳам сохта романтик нурларга чулғаб тасвирлаш, хунрезликларни идеаллаштириш, халқ ўтмишини, унинг тарихини, урф-одатини фақат қора бўёқларга чаплаб кўрсатишдек тузатиб бўлмас хато — жинқучаларга ҳам кириб чикдик. Шу маънода Қодирий тутган йўл ўзининг нурафшон ва собитлиги билан бизни яна бир бор ҳайратга солади. На чора, ҳаёт шунақа экан-да ўзи, кўзи тириклигида гарчи кадр топмаган, наинки кадр, таъна-маломатдан боши чикмаган бўлса-да, кўриб турибмизки, бугун у ҳар биримизнинг дилимизда, халқ ҳаёт экан абадул-абад яшайверади.

Мен бу фикримга далил сифатида Мухтор Авезов, Чингиз Айтматов, Бертельс каби буюк салоҳият эгалари Абдулла Қодирий ижодига берган юксак баҳоларни эслатиб ўтишим шарт бўлмаса керак, улар барчага аён гаплардир. Мен фақат оддий бир адиб сифатида шуни ҳайрат билан айтмоқчиманки, ҳали насримиз ривож топмаган, ҳатто тетапоя ўзбек адабиёти ҳали сарҳадлар сари қанот ёзмаган бир пайтда қўлига қалам олган йигирма беш яшар ёш бир йигитнинг она халқи ўтмишини бу қадар теран идрок этиши, бу халқнинг энг шоирона, энг жозиб сифатларини оқибатли фарзанд меҳри билан илғаб олиши ва уни чексиз муҳаббат ва садокат билан, ҳа, ҳа, жуда камдан-кам адибларга насиб этадиган юксак маҳорат ва абадий яшаяжак ҳаётбахш руҳ билан оқ қоғоз юзига муҳрлаб кетиши, мана, ярим асрдирки, мўъжиза янглиғ тонг қолдириб келади. Бу эса ўз навбатида адабиётнинг яна бир ноёб хусусияти

хақида ўйга толдиради кишини. Афсуски, давр билан боғлиқ беҳисоб сабаблар туфайли ҳар бир улуг адабиётга хос бўлган бу нозик жиҳат хусусида шу пайтга қадар деярли биз бош котирмаганмиз, у ҳам бўлса адабиётда миллий руҳ ва миллий туйғу муаммосидир. Айнан шу фазилат адабиётни том маънода адабиёт қилишини, буни қарангки, Абдулла Қодирий қўлига энди қалам олган ўспирни пайтидаёқ теран ҳис этган.

Бизнинг ота ва аяларимиз Қодирий романларини илк дафъа қўлларига олган онларни, бутун бир маҳалла аҳли танча атрофига йиғилиб, заиф шам шуъласида Отабек — Кумуш муҳаббатини — сўнаётган ой каби маъносиз достонини йиғлаб эшитган дақиқаларни кеча-кеча ҳам кўзларига ёш олиб эслашган. Эртатанга ўхшаш бу соддадил эсдаликларга суяниш ҳам шарт эмасдир эҳтимол, ахир, Абдулла Қодирийнинг кўзёши билан суғорилган Отабек — Кумуш достони мунгли саҳифалари ҳозир шу мухташам залда ўтирган ҳар биримизнинг дилимизда тоабат ўчмас бир шуъла ёкиб кетмаганмикин? Нафақат боболар, балки бизнинг авлод ҳам Қодирий бошига катта ғурбат ёрилган, муборак номига қора чаплаган қатли ом йиллари ҳам Анвар ва Раъно, Отабек ва Кумуш достонларини хуфёна тарзда — симчирок шуъласида ўқишдан қўриқча — совук болхоналарда, эски лампа шуъласида яширинча мутолаа қилганмиз ва бунинг бир сабаби — саодатбахшлик, яна бир сабаби — Қодирий асарларидаги ўша миллий руҳнинг сўнмас жозибаси эмасмикин? Мен бу ўлмас руҳ, ҳар бир халқ учун бағоят азиз бўлган миллий туйғу тўғрисида ўйлар эканман, гарчи Қодирий ҳақида юзлаб илмий асарлар яратилган бўлса-да, унинг ижодини ҳануз теран идрок этишга ожизлик қилаётганимизга иқрор бўлгим келади. Зотан, шунинг эътирофи этиш керакки, нафақат Абдулла Қодирий, балки Абдулхамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир, Абдулла Авлоний, Сўфизода каби фавқуллодда истеъдод соҳибларининг ижодлари, улардан мерос қолган асарлардаги бетакрор жозоба сирларини мукамал таҳлил қилиб, илмий ва жиддий баҳо бериш, бу меросни тартибга солиш ва изчил нашр этиш — нафақат уларнинг машаққатли ижоди, балки фожией қисмати ва маҳзун руҳлари олдидаги фарзандлик бурчимиз, деб ўйлайман. Шу жиҳатдан Иосиф Сталин мустабидлиги ва ундан кейинги турғунлик йиллари ҳар қандай ўзига хос илмий қарашлар тазйиққа учраганлигини, ўша даврларда она сутидек халол буюк миллий адабиётимиз ва буюк миллий маданиятимиз моҳиятини чеклаб қўйганлигимизни, адабиётимиз кадрини фақат бир-икки ном билангина белгилашга уринганлигимизни, бу хатти-ҳаракатимизнинг ожизлигини бугун, жабрдийда ва улуг адибимиз ёд этилаётган тантанали шу онларда биз астойдил тан олмоғимиз лозим. Ўтмишда йўл қўйилган ҳатоларни ҳаспўшлаш эмас, балки самимий тарзда шунга иқрор бўлиш, сабоқ чиқаришгина бизни янглишидан асрайди, ҳақиқат ва адолат сари етаклайди. Зеро, бошқача йўл тутишининг ўзи жиноятдир.

Бугун, XX аср тиббиётининг кучи билан буюк бобомиз Абдулла Қодирий ҳам мана шу чароғон кошонада — эл қатори — биздек гуноҳкор, норасо набиралари ёнида, эҳтимол, бу тантанадан масрур бўлиб, эҳтимол, шаънига айтилаётган ҳақли бу ҳамдлардан мийғида қулмисираб ўтириши ҳам мумкин эди. Бу шунчаки бир ният, орзу, холос. Бу кун юрагимизни чок қилаётган — бу содда, самимий орзунинг сароблиги ҳам эмас, аслида, балки бобомизнинг ёрқин истеъдоди офтоб каби ярқираб турган бир пайтда унинг кўксига қарата отилган беомон ўқдир. Хар гал Қодирийнинг ўзидай мукамбар, ҳаётини фожией асарларини қўлга олганда унинг умри ҳақидагина эмас, табиийки, у ярата олмай кетган

асарлар, қогозга тушмай армонга айланган не-не ҳаёллар, орзу-ҳаваслари, унинг осмондай ҳаёлот оламида юлдуздай чакнаган образлари силсиласи ҳақида, яъни у ёзиши мумкин бўлган, бироқ яратишга улгурмаган асарлари хусусида афсус-надомат билан, чексиз бир ҳасрат билан ўйга толамиз. Тириклик дунёсида ўчмас из қолдирган — армонга айланган маҳзун бу хилқат ҳар биримизни сергақликка, саховат ва мурувватга, бағрикенгликка ундаётганлигини юрак-юрақдан ҳис этамиз!

Шукухли ва ушбу маҳзун дақиқаларда бизга шу таскин берадики, Қодирий ва Чўлпонлардан халқини жудо қилган машъум давр партия ва ҳукуматимиз томонидан бу кун шафқатсиз қораланаётир! Мудҳиш ўттиз еттинчи йил қурбонларининг бу кун қайта тирилиб келиб, она юрти, жондош эли билан юз кўришаётганлиги, уларни нафақат халқимиз, балки партия ва ҳукуматимиз ҳам эъзозлаётганлиги, эҳтиром ила риъзатларини эътироф этаётганлиги ўша машъум қора кунларнинг сира қайтиб келмаслигига бизда қомил ишонч туғдиради. Бу ишонч ўз навбатида дилга умид бағишлайди: у ҳам бўлса яқин келгусида юртимиз осмонига Қодирий каби порлоқ юлдузлар қалқиб чиқади ва буюк бобомиз ўзи билан олиб кетган асарлар ўрнини босгулик, демакки, она халқимизнинг кечмиши, бугуни ва кечаги кун ҳақида чексиз бир меҳру муҳаббат билан нақл этувчи янги ва янги барқамол асарлар адабиётимиз сарҳадларини янада кенгайтиради...

Умид муҳаббатдадур

Мақсуд Шайхзодадек салоҳият эгасини, оламга шундай шоирни инъом этган халқ чиндан ҳам саодатманддир. Озарбойжон халқининг фарзанди, ўз тақдирини Ўзбекистон билан боғлаган, ўзбек тилида ижод қилган Шайхзода бизга адабиётда мавжуд бўлган барча жанрларда намуна бўларли, унутилмас асарларни мерос қолдирди.

Шайх ака ҳаёт вақтидаёқ тирик классик, деб ном олганлар жумласига қиради. Агар Шайх каломининг илк маъноси раис ёки оқсоқол бўлса, Шайх ака ҳақиқатан ҳам Ғафур Ғулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон ва Миртемирлар каби ўзбек шеърининг чинакам раисларидан бири эдилар.

Бўйи балан бўлмаса-да, микти, жингалак соч, қийғир бурун, уч бурчак мўйлови тагида хамиша хиёл кинояли табассум жилва қилиб турадиган бу табаррук зот Тошкент кўчаларидан ўтганида унга салом бермайдиган одам бўлмас эди. Сиз салом берганингизда у кишининг гапни чўзмаслик макссадида, саволнигизни қок белидан узиб: «Ўзларидан сўрасақ?» деган машхур ибораси-чи? Бу ширинзабон, доно ва дарвешона шоирнинг ғалати суҳбатлари, ҳатто қирқ-элик кишилик давраларни ҳам зериктирмайдиган, тарихий ривоят ва ҳикояларга тўла сермазмун хангомалари-чи? У кишининг бу хангомалари, нақл ва маталларга сероб суҳбат-

ларини эшитиш насиб этган, у маҳалда ёш, ҳозир эса соҳларимиз оқарган адиблар — бу серфайз гурунлар. Шайх аканинг ҳам дилбар, ҳам хиёл муғомбир табассуми билан ёришган суҳбатларни тоабад унутолмаймиз!..

Марҳум минг тўққиз юз эллик еттинчи йил куз пайти Ўзбекистон зиёлиларининг I съездида сўзлаган нутқида шундай деган эди: «...шоирлар одатда ҳаёлпарастликка мойил бўладилар. Мана, мен ҳам шу тарихий съездимиздаги вазиятга қараб ўйлайман. Кошки шоиримиз Зокиржон Фуркат бугун шу ерда, президиумда ўтирган бўлса эди! Зотан, бундай орзуда табиатга хилоф ҳеч қандай гап йўқ. Агарда Фуркат тирик бўлганда эди, у 98 да бўлур эди. Бу Жамбул умридан бир ёш кам, эндиликда барҳаёт юрган озарбойжонлик Маҳмуд Эйвоз ўғлидан эса эллик ёш кичикроқ умр бўлур эди».

Максуд Шайхзоданинг бу сўзларини эслаб, мен ҳам ҳаёлпарастликка берилгим келади: агар Шайх ака тирик бўлганда ушбу байрамни файз билан тўлатиб ўғирмасмидилар?! Шайх ака учун 80 йиллик умр нима деган гап эди?! Ахир кавказликлар учун бир ярим-икки ачқашаш сираям ажабланарлик эмас-ку! Бирга-бирга қарчақлашиб, гурунглашиб ўтказасак бўлмасмиди бу тўйни? 58 ёш кавказликка ярашадими?

Аммо ҳаёлпарастликни бир чеккага олиб қўйиб, ҳаёт ҳақиқати ҳақида ўйлайдиган бўлсак, Шайх аканинг нега бунча қиска умр кўрганни тасаввур қилиш қийин эмас.

Шайхзода кирчиллама ёшида, эндигина қирқдан ошган навкирон бир пайтида тухматга учради, Сталин номи билан боғлиқ шахсга сизгиниш даврининг қурбони бўлди. Бутун қони-жони билан, шакли-шамойили, туғилишига кўра айнан интернационалист, совет шоири Шайхзода миллатчиликда айбланди. Оғир тухматга дуч келди, бу тухмат туфайли у севиқли диёридан узокларга дарбадар қилиниб, бир неча йил она юртидан жудоликка маҳкум этилди. Шайхзода факат буюк адиб эмас, балки ёрқин истеъодли таржимон ҳам. Зотан, у киши ўзбек адабиётида бадний таржима усталаридан биридир. Рост, М. Шайхзоданинг таржима асарларида гоҳ-гоҳ тилга оид нуқслар учраб турар эди. Аммо образ талқинида, мазмунни сақлашда, унга тақилган айбномалардан шубҳасиз устун турарди.

Агар биз бугун, бу улуғ зотнинг хотира кечасида ҳаётда юз берган майда-чуйда, икир-чикир гаплар, ачинарли воқеалардан юқори туриб, Шайхзода ижодига ҳос ғурур билан ёндашадиган бўлсак, — бундай ёндашишни Шайхзода шахси ва яратган асарлари ўзи тақозо этади, чунки Шайх ака ҳаёт вақтида ҳам ўз рақибларига бир оғиз ёмон гапирган эмас! — агар шу нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, бу зотнинг сиймоси нигоҳимиз олдидан янада улуғлашиб, буюк инсон даражасига кўтарилади. Шайх ака нафақат ижодда, ҳаётда ҳам улуғ аллодаларга ҳос олийҳимматлик билан ўз рақибларининг қилмишларини кечириб кетаверар, уларга таъна-дашном қилмас, қасоскорликка берилмас эди. У камтар, мағрур инсон эди ва ижодий мусобақадан бошқа «қасоскорлик»ни қатъий тан олмас эди. Мана энди бугунги кунда М. Шайхзодадан қолган бой меросни кўздан кечирарканмиз, масалан, драматургияда 50—60-йилларда у кишига тенг келадиган бирон драматург йўқлигини тан олишга мажбурмиз.

Шайх аканинг бир қатор шеърлари бизнинг ёдимиздан кўтарилмай, бизга ҳамроҳ бўлиб яшаб келмокда. Хусусан:

**Умрлар бўладик
Тиригида ўликдир.**

**Улимлар бўладик
Улган одам тирикдир —**

мисраларини ёд билмайдиган китобхон орамизда йўқ, агар бор бўлса ўқиб ёдлаб олсин. Ёки масалан, мен ўзбек тўйлари, базм ва зиёфатларида «Яхшилар кадри» шеъри ўқилмаган онларни кам эслайман.

**Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг!
«Салом» деган сўзнинг салмоғин оқланг.
Улганга юз соат йиғлаб тургандан, —
Уни тиригида бир соат йўқланг!**

Шайх ака ўз дўстлари ва рақиблари билан мусобақаллашиб, 58 йиллик умри давомида биз учун йигирмадан ортиқ мажмуаларга жойланган шеърӣ бадилалар, балладалар ва достонлар, «Жалолиддин Мангуберди» ва «Мирзо Улуғбек» каби драмалар, 300 дан ортиқ илмий монография, тадқиқий рисола ва публицистик асарларини мерос қилиб қолдирди.

1963 йилда яратилган «Мирзо Улуғбек» беш пардали тарихий фожеаси жаҳон драматургия андозалари даражасида десак, асло муболага бўлмайди.

**Марҳабо, эй, самоватнинг олтин йўлчиси!
Нега белинг шунча буқик, чарчаб қолдингми?
Ох, азизим, минг-минг йиллар йироқ йўлларда
Юрган йўлчи толиб қолса, таажжуб эмас!
Аммо доим умидворсан. Тўрт-беш кун ўтгач,
Белинг ростлаб, қоматингни тўғрилайсан-ку!
Оқ йўл санга, манзилларда толмагин, Ҳилол!**

Улуғбекнинг биринчи монолоғи шундай бошланади. Ҳақиқий зиёлининг тақдиридан баҳс юритувчи бу мисралар ўқувчининг (ва томошабинининг) қалбларини зиркиратади. Буюк олим Улуғбекнинг дарди Шайхзоданинг ҳам дарди бўлиб эшитилади.

Асарда буюк аллома ва йирик сиёсий арбобни шунчаки тарихий образи яратилибгина қолмай, умуман ҳар қандай шахснинг, ҳар қандай сиймонинг — у хоҳ зиндондаги чилангар Пири Зиндоний бўлсин, хоҳ Бобо Қайфи янглиғ майпарасти бўлсин, хоҳ султону хоҳ шоир бўлсин, — тақдир замирида ҳар қандай даврга ҳос мангу бир чигаллик, унутилмас бир дард мавжудлигини унутилмас лавҳаларда ҳикоя қилади. Зиёли инсоннинг жоҳилият билан тўқнашуви, ифқатли инсоннинг нопоқлик билан қураши, ҳақгўйликнинг тухмату маломатлар билан олишуви — бу асрлар оша кўчиб юрувчи сайёҳ манзаралар «Мирзо Улуғбек» фожеасининг бизнинг давримизга ҳам камарбаста, бизнинг давримиз учун ҳам хизмат қилувчи буюк асар деб таърифлашимизга асос беради. «Мирзо Улуғбек» халқ ва ҳокимият мавзуини ҳар тарафлама таҳлил ва тадқиқ қилувчи обида асарларимиздан биридир.

Фурсатдан фойдаланиб, шу ҳақиқатни ҳам эътироф этиб ўтишни лозим кўраман: Шайх аканинг «Мирзо Улуғбек» драмаси яратилмаганда бизнинг тарихий романичилигимиз, эҳтимол каминанинг «Улуғбек хазинаси» романи ҳам яралмас эди.

Максуд Шайхзоданинг тадқиқий асарлари, айниқса, Алишер Навоий лирикасига оид илмий мақолалари, жумладан, «Ғазал мулкининг султони» асари ўзбек адабиётшунослигининг энг ёрқин саҳифаларидан биридир ва улар ўзбек адабиёти назарияси соҳасида қилинган ишлар сирасида ўзига ҳос бир мактаб бўлиб қолди.

Танқидчи дўстларимиздан бири: — «Шайхзоданинг энг ажиб сўзи — унинг айтиб улгурмаган сўзлари ва энг

ажиб тақдири — келажигидир» деб ёзади.

Дарҳақиқат, Максуд Шайхзода Беруний ҳақида драматик асар битишга киришган эди. Олимимиз Мухсин Зокировнинг далолатича, муаллиф бу асарини битказган, яна бир қайта кўриб чиқиш ниятида касалхонада ётиб ҳам қўлёмаси устида ишлаётган экан. Аммо қўлёмза йўқолган, дейди олим. Хар калай, нима бўлганда ҳам, Шайхзода бу ажойиб асарини поёнига етказиш арафасида оламдан ўтди.

Биз мазкур асардан Мухсин Зокиров кўчириб олган парча билан танишдик. Бу парчани кўздан кечирав эканмиз (у «Шарқ юлдузи» журнаlining ноябрь сонида эълон қилинди), ўзбек халқи кандай улуғ бир обидага эришолмай қолгани тўғрисида ўйлаб, афсус-надоматлар ичра хаёлга толамиз ва яна Улуғбекнинг васият монолоғи қулоқларимизда жаранглай бошлайди:

**Васиятим, васиятим! Қим ҳам эшитгай.
Мулким йўқки, бировларга мерос қолдирсам,
Хазинам йўқ, бировини бойитиб қўйсам.
Меросимдир китобларим ва жадвалларим.**

**Бир мероски, замон уни маҳв этолмайди.
Бир мероски, ворислари шу ватан аҳли,
Бир мероски, баҳра топар ундан ер юзи.
Эсиз, эсиз, ватанимга сўнг китобимни
На бировлар эшитади ва на ёзмокка —
Бу бойловлик ва ярадор қўлим қодирдир.
..Қаердасан, дастёрим, содик навқарим?**

Улуғбекнинг васияти — Шайхзоданинг васияти. Шайхзода бизга замон маҳв этолмайдиган мерос қолдирди. Ва эсизки, устод сўнг китоби «Беруний»ни бизга етказолмай кетди. Шафқатсиз ўлим уни орамиздан бевакт юлиб олди. Аммо биз, бугунги қалам ахллари — Шайхзода анъаналарининг давомчилари, биз — бугунги «содик навқарлар», биз — нима қилаётирмиз?

Ўзбек халқининг Озарбойжонда туғилган ва халқимизни жон-дилдан севиб қолган улуғ фарзанди мен юракдан, ишонч билан таъкидлаб айтаманки, абадий хотирамизда яшайди.

Биз М. Шайхзода истеъдоди қаршисида бош эгар эканмиз, бугунги Шайхзодалар умрини қисқартиришга эмас, балки уларнинг умрига умр кўшишга сафарбармиз, дегим келади.

МАЪНАВИЙ ЭҲТИЁЖ

СССР ХАЛҚ ДЕПУТАТЛАРИ
II СЪЕЗДИГА ҲОЗИРЛАНГАН НУТҚ

Менимча, мамлакатимизда бирон-бир инсон йўқки, хўш, қаёққа қараб кетяпмиз, буларнинг барчаси охири-оқибат нима билан яқун топади, деб бош котирмаётган бўлса. Бу гапни айтарканман, мен давримизнинг беҳад оғрикли, ғоят фожеали муаммоларини назарда тутмоқдаман: хуесунан, иқтисодий алоқаларимизни, улуғ мам-

лакатимиз халқлари ва миллатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларимизни назарда тутмоқдаман... Фарғонада, Сумгаитда, Тоғли Қорабоғда, Абхазияда ва Тбилисида юз берган фожеаларда майиб-мажруҳликка гирифтор бўлганларнинг, бевакт ўлимга дучор этилганларнинг оху нолалари, дод-фарёдлари ақл-хушни шошириб, эҳтиросларни тағин янгитдан жунбушга келтиришга қодир. Вазиятнинг бу тарика қалтислиғи бизни бедорликка даъват этади, ахволни онгли, босиқлик билан ҳаққоний баҳолаш, мамлакатни қирпичокка олиб борадиган сабабларнинг туб моҳиятини кишиларнинг маънавияти, миллий гурурлари билан боғлиқ нукталардан кидириб топиш заруратини кўрсатади. Октябрь ва унинг сурурли-инсонпарвар шioriда қайд этилган, ўша пайтда Туркистон деб аталган ўлкадаги барча халқлар — ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар ва туркманларнинг ўзларини ўзлари бошқаражаги, тенг ҳуқуқли ўлқанинг совет федерациясида эркин ривож топажаги ҳақидаги орзу-умидлар, афсуски, хар жихатдан тажассумини топди, деб бўлмайди. Ленин вафотидан кўп ўтмаёк бу инсонпарвар умидлар сталинча бешафқат машинанинг филдираклари остида тупроққа қорилди. Бу ғайринсоний машина, мисоли чўғдай кизиган баҳайбат дазмол каби, раҳм-шафқат нелигини билмай, барча халқлар ва миллатларни бир варақайига текислашга, уларнинг маданият, тил, тарих ва эътиқодларини куч билан тенглаштиришга зўр бериб уринди.

Оқибатда, табиийки, нотекис иқтисодий вазият юзага келди — бир хил регионлар хом-ашё базасига айланиб қолди, бошқаларида саноат ривожланди. Бу ҳол буткул тесқари талқин қилиб келинди: гўё мамлакат иқтисодий гуллаб-яшнаётир, барча халқлар қудратли, буюк Совет Иттифоқи тараккиёти баб-баравар ҳисса кўшаётир. Хатоларни тузатишга киришилган бугунги кунда биз юзага келган деформацияни чуқур таҳлил қилишга ва ахволни ўнглаш учун киришишга масъул эдик, аслида. Айни пайтда шунга хоҳишимиз борми? Бунинг учун қурбимиз, иродамиз етадими? СССР халқ депутатлари II съезида Рижков сўзлаган нутқда Ўрта Осиё регионидеги мавжуд ўткир муаммолар, мураккаб ахволдан эҳтиёткорлик билан четлаб ўтилган, зеро, нотикнинг сўздан англашлайдики, биз бу жумбокни ечишни ё истамаймиз ёки уни яна орқага суришни лозим кўряпмиз?

Мен ҳозир қайси жумхурият умумиттифок газнасига, дейлик, канча олтин, кўмир, нефть, буғдой пахта бераётгани билан боғлиқ рақамларни келтириб, уларни таҳлил қилмокчи эмасман, зотан, баъзи ўртоқлар ўз жумхуриятлари бошқаларни ҳам боқаётгани ҳақида лоф уришмокда. Модомики, биз зўрма-зўраки тенглаштириш социализмга бегона, хар ким меҳнатига яраша ҳақ олади, дер эканмиз, хар бир жумхурият, хурматли ўртоқ Беловнинг фикрига тўла кўшилиб айтаманки, қандай меҳнат қилаётганини, канча миқдорда ва қанақа турдаги хом ашё ва бойликларни умумиттифок газнасига келтириб солаётганини, ҳамда ундан олаётган хиссани аниқ билиш керак. Бу шунчаки кизиқувчанлик учун зарур бўлиб қолгани йўқ. Ахир, бир-икки йилдан сўнг барча жумхуриятлар хўжалик ҳисобига ўтишлари аён. Шунинг учун ҳам хар бир меҳнаткаш (фақат бизнинг жумхуриятдагина эмас) қанча маҳсулот ишлаб чиқараётганини, умумий ишга қай даражада ҳисса кўшаётганини аниқ, ҳаққоний тарзда билгиси келса, бунинг нимаси ёмон. Ошқоралиқнинг қамрови кенгайиб, тобора теранлик касб этиб бормоқда. Бирок, менимча, афсуски, айни пайтларда ҳам таъкиқланган зоналар бор. Мен Москвага съездга жунашимдан олдин етакчи иқтисодчилардан: хўш, пахта, қимматбаҳо қоракўл тери, ипак, мева-чева, сабзавот, хуллас, кишлоқ хўжалик маҳсулотларидан

ташқари, бизнинг жумхуриятимиздан қанча миқдорда қазилма бойликлар, жумладан, олтин, газ ва бошқа бойликлар олиб кетилади ва уларнинг нархи жаҳон бозорида қанча туради, деб сўрадим, аниқ фактларни билишни истадим. Саволимга бирор-бир иқтисодчи маънида жавоб бера олмади. Кейин маълум бўлишича, планлаштирадиган ташкилотлар ҳам бундан беҳабар экан. Аммо одамлар билишади, улар биздан: нега бир килограмм бебаҳо ипак учун бизга ўн сўмдан тўлашади-ю бошқа жумхуриятда ўн етти сўмдан, учинчисидан биздангидан уч барабар ортик тўлашади, деб сўрайдилар. Нега қоракўл теридан тикилган бир дона телпакни юзикки юз сўмдан сотишган чоқда бизнинг чўпонларимиз битта телпакка кетадиган икки дона тери учун арзимас ҳақ — атиги йигирма сўм олади? Пахта-чи? Болтиқбўйидаги қардошларга пахтаимизни сувтекинга — бир килограммини саксон тийиндан сотишга бизни мажбур қилиб қўйишган. Улар шу бир килограмм пахтадан нархи эллик сўм турадиган иккита қўйлак тикиб сотишади, ундан тушган даромаддан дехқонга бир тийин ҳам тегмайди, боз устига, мабодо болтиқбўйига бориб қолгудай бўлса, дехқон — ўзбекми, тожикми, ёки туркман бу қўйлакни сотиб ололмайди — болтиқбўйи жумхуриятлари қабул қилган қонунлар шунга олиб келгач. Олтинчи? Узок вақт мобайнида мутлақо сир тутулиб келинганига қарамай Ўзбекистон мамлакатга ҳар йили қанчалар олтин бераётганини ҳамма билади. Яна қанака олтин денг — энг олий нав олтин! Нега жумхуриятга мана шу олтиндан бир грамм, такрор айтаман, бир грамм ҳам тегмайди?

Биз ҳаммамиз айтаётган сўзимизга масъулмиз, шу пайтгача бу нозик масала саналарди, ахир, энди ошқора гапиришга мажбурмиз. Кейинги йилларда бизнинг халқимизни қанака сўзлар билан ҳақорат қилишмади дейсиз: қарз олиб кун кўрувчилар ҳам дейишди, боқимандалар ҳам дейишди. Шунга ишончингиз қомил бўлсинки, бизни узок йиллар мобайнида юзага келган иқтисодий вазиятгина безовта қилаётгани йўқ, бу вазият чуқур ўйланмаган, ноҳақликка қурилган иқтисодий сиёсатнинг оқибати экани бугунги кунда иттифок министрликлария ташкилотларидан бошқа барчага қундай равшан. Биз шуни чуқур англаб етишимиз лозимки, бундай иқтисодий ноҳалоллик туғдирган проблемалар миллий муносабатларимиздаги зиддиятларнинг асосини ташкил этади. Минг афсуслар бўлсинки, Фарғонада — туб жой аҳоли оммавий ишсизликни ва ғоят паст даражадаги турмуш даражасини бошидан кечираётган бу водийда рўй берган қайғули воқеалар шундан далолатдир. Вазиятдан беҳабарлик, ошқоралик нури билан ёритилмаган, сир сақланиб келинаётган зоналар кишиларда ишончсизлик, норозилик уйғотади. Ҳаяжонга, эҳтиросга

берилган кишилар марказга, Москвага ишора қиладилар, гўё айбдорни шу ердан топмоқчи бўладилар. Аслида бу муаммолар бошқача бўлса-да. Биз бундай аҳволни тушунамиз, ходисаларга ҳолис назар билан, босиқлик билан қараганимиз боис англаб етамиз. Бироқ гарданида «пахта иши» деган ёрликни ҳануз кўтариб юрган халқ нима қилсин? Ахир, бу каби ҳақоратлар қалбларда қайғу ва алам туйғуларини алангалатмайди?

Уруш йилларида минглаб рус, белорус, яҳудий аёлларини, болалария қарияларини бағрига олган, топган бир бурда нонини улар билан баҳам кўрган, Сталин қатағони қудратли қувғинга учратган минглаб қримтатарларга, месхети туркларига, корейс, чечен, ингуш ва бошқа халқларга ўз тупроғидан бошпана берган бизнинг халқимиз бугунга келиб ўзи ғоят оғир аҳволга тушиб қолди. Йигирма миллионли жумхуриятимиздаги тўққиз миллион дехқоннинг турмуш тарзи ночор аҳволдалигини айтиш ўзи кифоя бўлса керак. Мана, факт-рақамлар кетидан қувшининг ёки бўлмаса уларни буткул сир сақлашга уриниш қандай оқибатларга олиб келди. Бизнинг I-съездда пахтакорлар аҳволининг оғирлигидан ҳақли равишда нолиб айтган арз-додларимиз, бу муаммони зудлик билан ҳал қилишга даъват этган таклиф ва талабларимиз Давлат нарх-наво комитети томонидан бу комитет раисининг биринчи ўринбосари Колин имзо чеккан жавоб орқали рад қилинди. У депутатларимизнинг пахтакорлар аҳволдан ҳақли равишда ташвишланаётганларини эътироф этгани ҳолда, «Пахта хом ашёсининг харид нархини кўтариш иқтисодий нуқтани назардан асосли эканига ишониш қийин», деб ёзади жавобда. Мамлакатимиз иқтисодий танг аҳволдалигини биз ҳам тушуниб турибмиз, бироқ бундай жавобдан мутлақо қониқиб мумкин эмас.

Агар бошқача айтадиган бўлсак, яъни юқоридаги бюрократларча ёзма-жавобни оддий одамнинг тилидан ифодалайдиган бўлсак, ўз-ўзидан: «Пахта мижароларининг ҳадеб тикиштираверманглар, сизларсиз ҳам бошимиз қотган», деган гап келиб чиқади. Бироқ нумид бўлмайлик, юзага келган иқтисодий ноҳақликларни зудлик билан тузатиш қийинлигига қарамай, бу ишга астойдил киришиш ғоятда зарурдир, тузатганда ҳам ақл билан, ҳақиқатга асосланиб иш тутиш керак. Фақат иқтисодий муаммоларни адолатли тарзда ҳал этиб, ўз хоҳиши билан Совет Федерациясига кирган жумхуриятларнинг эркин тараққиётига йўл очибгина миллий муносабатлардаги ўзаро гина-қудуратларга, ишончсизлик ва зиддиятларга барҳам бериш мумкин.

Менинг асосий таклифим шу: жумхуриятларимиз ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг сирлари очиб ташлансин, Сталин асос солган бу сирли муносабатлар энди ошқор бўлиши шарт!

Нафис
мажлислар

Гул Баҳор

Фарғона вилоятининг Бешбола қишлоғида туғилган. Фарғона Давлат педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультети 4-курс талабаси. Шеърлари илк бор эълон қилинмоқда.

Соғинч ранги

Бугун ҳам ҳеч нарса бўлмади содир,
Фақат хотирамдан қиламан гумон.
Кўзларим йиғламай яшашга қодир,
Юрагим бедаво оғриққа нишон.

Бугун ҳам ҳеч нарса бўлмади содир,
Соатлар имиллаб ўтаётир тинч.
Не қилай, йўлларда тўкилмоқ бордир,
Йўлларимни кутиб, йиғлайди Соғинч...

Бугун ҳам ҳеч нарса бўлмади содир,
Фақатгина бир кун камайди аср.
Фақат дардларимни куйлайди оғир
Соғинч ранги билан ўранган фасл.

Юрагим — сир тўла сандиқдир,
Тоҳирни яширган, Тоҳирни.
Юрагим севгига жонлиқдир,
Кутмоқда азобкор соҳирни.

Тирикман, ғамларни йиқаман —
Сепим — сўз оҳангли, кўлкали.
Мен бахтга турмушга чиқаман
Бир куни шодликдан ўлгали.

Хайр дейсан, кетасан узоқ
Қадамларим етмас жойларга.
Мен осилиб қоламан титроқ
Ортингдаги ҳафта, ойларга.
Кенгликларда кезасан менсиз,
Кунботар қизарар, бўзарар,
Дарди пинҳон, балки армонсиз
Булутлар гоҳ йиғлар то саҳар.
Ёмғир мени эслатар осон,
Сенинг-чи, беркинмоқ муродинг,
Бироқ ханжар, йўқ, игна мисол
Хотирангга санчилар ёдим...

Мен на пари ва на малак, ҳур,
Гуноҳим не билмайман, ахир.
Балки шундан сўзларим тахир,
Мени тушун, мен севмаган зот.

Бор ишончдан айро гул — ўзим,
Бедардга гул берган дил — ўзим,
Дардин ерга қорган йўл ўзим,
Мени тушун, мен севмаган зот.

Бахтсизликка кўнмаган жонман,
Мен оғриқман, мен ҳаяжонман,
Азоблардан оқарган тонгман,
Мени тушун, мен севмаган зот.

Гулсевар Ризаева

Шаҳрисабз ноҳиясининг Ноқи қишлоғида туғилган. Тошкент Давлат доирлфунунининг журналистика факультети 2-курс талабаси.

Юрагимда недир туғилиб,
Недир сўлди бесас, бенишон.
Ғафлат тоши ногаҳон тегиб,
Синган кўзгу мен эдим, ишон.

У — мен эдим йўллар бошида
Саробларга умид-ла боққан.
У — мен эдим кўксимга эмас,
Юрагимга қуёшни таққан.

У — сен эдинг қуёшни кўриб,
Ўз соянгдан эмаклаб қочган.
У — сен эдинг баҳор устидан,
Қовжираган хазонни сочган...

Сўзла, дединг
Алам тошин тишлаб турганда.
Тишларим зирқираб
синаётган чоқ
Сен мендан сўз кутдинг,
Кеч куз шудгордан
кутгандек ҳосил.
Мен-чи, ютолмасдим тақдирнинг
талх анорини...

Гоҳида беаёв эзар руҳимни
Юрагимга чирмаб ташланган қадам.
Тушларимга кириб чиқади тунлар
Оёқлари қўлга айланган одам.

Нигоҳлари нурсиз қадалар унинг,
Қадамлари тошдай ерни ўяди.
Нафасидан музлаб кечади кундуз,
Тун ҳам тунлигидан тўяди...

Гулсара Худойберганова

Хоразм вилоятининг Ҳазорасп ноҳиясида туғилган. 1973 йили Хоразм Давлат педагогика институтини тугатган. Айни пайтда Улугбек номли мактабда адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишламоқда.

Ой

Тун қўйнида аста-аста оқар ой,
Елғиз ўзи билар қайга равона.
Само маликаси — хушсуврат чирой,
Малоҳат кўкида дилбар — ягона.

Уйлайман: биларми, билмасмикин у
Мафтун телмурганин дашту саҳро, тоғ.
...Йўқ, пайқаган эмас, ғамбода мангу,
Кўтариб олгани битмас яра-доғ...

Кўқон шаҳрида туғилган. Шеърлари матбуотда эълон қилинган, 1986 йили «Осмон шундай яқин» номли умумий тўпламда босилган. Ҳозирги кунда Фарғона санъат билим юртида ўқитувчи.

Фарида Бўтаева

Бугун ҳам чироғинг ёнмади,
Бугун ҳам юрагим қоронғу.
Бугун ҳам ишқ ўздан тонмади,
Қон йиғлар, қон йиғлар бир туйғу.

Бугун ҳам яшадим беҳуда,
Шу сароб омадга ишониб.
Ёсуман илинжлар домида,
Гоҳ йиғлаб, гоҳи эса юпаниб.

Бугун ҳам қўлларим хиносиз,
Бугун ҳам қошларим беўсма.
Алдоқчи умидлар нидоси —
Ханжарсоз муҳаббат, йўл тўсма...

Ишқимни...

Ишқимни беармон гуллар билади,
Қушлар олқишлайди боғларда хандон.
Дарё, денгизлар оқ куйга тўлади,
Ойдин бахт тилайди тонглар чароғон.

Тоғлар юрагимни кифтига олиб,
Метин эътиқоддан ўргатар сабоқ.
Лайлақлар ҳам олов тизимлар солиб,
Хаёл осмонимдан ўтишар қувноқ.

Мевазор водийлар асал тутади,
Инжа бир назокат эркалар, қучар.
Оқ шойи либослар мени кутади,
Рухим уфқларни ҳовучлаб ичар...

Сўз сеҳри

Сўз — дарахт, япроғин тинглаб,
Соёсида таскин топар жон.
Ҳар новдада бор юлдуз-юрақ
Шуъласига юз чаяр осмон.

Жоним пайваст ҳар эзгу сўзга,
Қонда гулдай унади байтлар.
Аҳволимни тушунмас ўзга,
Дил тубидан тошар ҳайратлар.

Уфуради бинафша, райҳон,
Чўмиламан мавжларига, оҳ...
Қиё боқар — оппоқ, напармон
Мисра-мисра чаман, гул-ғиёҳ.

Тўлиб кетди қалбим
Навога — дардга.
Энди куйлай уни
Айтинг, қай мардга?
Қани, сўйла дебон
Ким бергай овоз?
Наҳотки яна
Қалам ва қоғоз?

Саман

Дўстим, қанотларинг севаман беҳад,
Кеча-кундуз яйраб-яйраб учаман.
Елғизимсан — ато этган табиат,
Яғрининг, ёлингни сийпаб, қучаман.

Нега энтиқяпсан, учқур қушим айт?
Йўл олис кетамиз, бўла қол, шайлан.
Биламан, сезяпсан қалтис вазият,
Бор кучингни йиғу лочинга айлан.

Энг юксак чўққилар мунтазир бизга,
Ҳайратлар осмони туради чорлаб.
Шиддат бахш этайлик ўйчан денгизга,
Дарёдан дарёга ўтайлик порлаб!

Киравер, баҳор

Дераза, дарвоза барин очаман,
Баҳор нафасига тўлсин уйларим.

Кела қол, кел баҳор, нега турибсан,
Тош қотган дилимни гулзор айлагин.
Ахир, қай гўшада, қайда юрибсан,
Яшил эртақларни руҳга жойлагин!

Сени севиб, севиб дилгир,
Яшаяпман сендан йироқда.
Мени севиб, севиб кимдир
Яшар ёнгинамда, фироқда...

Хаёлимда ойдin оқшомлар,
Хаёлингда қоп-қора кеча.
Бу бизнинг тундаги ўйимиз.

Хаёлимда оч-етим болалар,
Хаёлингда алланима балолар,
Бу бизнинг кундаги ўйимиз.

Сен рашк қиласан тинмайин,
Мен тинмай тизаман мисралар,
Бу бизнинг азалий куйимиз.

Ҳамид Маллаев

Унинг ишдан бўшаганига анча бўлди. Қарийб уч йил ҳам ўзига, ҳам ўзгаларга тинчлик бермаган бу шахс хизмат жойини фавқулодда осойишта, баҳсу мунозарасиз тарк этди. Ҳатто янги ишга келган чоғи жанжаллашиб, гаплашмай қўйган хизматдошлари билан ҳам кадрдонлардек хайрлашди, етказган озори учун узр сўради.

Хизматдошлар ўзларининг ода-тича парво ҳам қилишмади бунга. Аксинча, уни бу маҳкамага чархнинг қайси кажрафтори етаклаб келганию маъмурият қайси юрак билан ишга қабул қилгани хусусидаги баҳсларини янада авж олдиришди.

Ўз ихтиёри билан ишдан кетган ҳамкасбимни «элакдан ўтказувчи» бу мунозараларга фақатгина мен қўшилмас эдим. Уни яхши билганим, маҳкамамизга қаердан келганию, ишдан бўшатишларини сўраб ариза ёзишига нима мажбур қилганидан воқиф бўлганим учунгина эмас, албатта. Хаёлим айни дам ўзга нарсаларга алағда бўлганидан бу шивир-шивирларга қўшилмайман.

Айрим кишилар болаликларидати булутни ҳар балога менгаш, дарахтлару тошлар тимсолида жонзотларни тасаввур этиш сингари одатларидан улғайиб ҳам халос бўла олишмайди. Ким билсин, собиқ ҳамкасбимнинг кўзимга шаффоф бўлиб кўриниши балки ана шундай енгилтак хаёллар маҳсули бўлса?.. Шунини ўйласам тўйқус ўзимдан ўзим уялиб кетаман. Нега бошқалар учун бор-йўғи: «Э, уми? Ҳа, ўша-да!» саналган бу кимса ку-

тилмаганда менга шаффоф бўлиб туюлди? Нимада бунинг сири? Нега у шаффоф?

Бўлак ходимлар биринчи ҳафтадаёқ унинг таржимаи ҳолини ипидан игнасигача билиб олишди. Ғалати, қовушмаган гаплари, феъл-ҳўйини жўнгина: «Э, уми? Ҳа, ўша-да!», деган тагдор ибора билан изоҳлашни одат қилишди. Худди шу изоҳларидан келиб чиққан ҳолда у билан муомала қилишар, баҳслашишар, жанжаллашишар эди. Мен ҳам нуқул, мунозара қандай тугашидан қатъи назар, «Э, уми? Ҳа, ўша-да!» деб, ёки ўзимнинг: «Шаффоф-ку у!» деган «кашфиёт»им билан ҳақ бўлиб чиқаверардим. Иқрор бўлиш керак, бу «кашфиёт» мени кўп ҳам қаноатлантирмас, хаёлимга келтирган заҳотим ичимни нимадир тирнай бошлар эди. Ахир болалиқдан мерос тасаввурлар ҳеч нарсани белгиламайди, булут ҳеч қачон дев, дарахт — одам бўлиб қолмайди-ку?! Мўъжиза юз бериб, шундай бўлганида ҳам ким бунга ишонарди дейсиз? Умуман, мен мулоҳазаларимни барча баробар тушунадигандек қилиб қолипга сола олиш иқтидорига эга эмасман. Шу боис уларни қуйида ўзим ҳис қилгандек баён этишга интилиб кўраман.

Шаффоф — ғалати феълли, мавҳум одам. Ундан эҳтиёт бўлган маъқулроқ, «ўзингга маҳкам бўлгин, қўшнингни ўғри тутма» деб бежиз айтишмаган, ахир. Фойда келтирса-ку хўп-хўп, лекин зарари тегса... худо кўрсатмасин!

Турли хил одам бор дунёда. Табиат уларни бино этган, табиат уларга кўникиб кетган. Даҳолар, доною телбалар, соғлару касаллар, гўзалу хунуқлар истаганча топилади ер юзида. Лекин бу фазилат ҳамда қусур соҳиблари ҳеч қачон ҳеч кимни ҳайратга солишмайди, гаплари ҳам, хатти-ҳаракатлари ҳам эриш туюлмайди кишига. Шаффоф эса... Эҳтимол, мен хаёлпарастлигимга бориб сал ошираётгандирман-у, лекин барибир у ажабтовур, ҳеч кимга ўхшамайдиган кимса. Акс ҳолда, у тўғрида: «Э, уми? Ҳа, ўша-да!» дейишнинг ёки «Шаффоф» деб ном қўйишнинг ҳеч бир маъноси йўқ эди.

Ҳикоя

Шаффофни биз «ОДАМ» дедик, демак, шу маънода у ўз атрофидагилардан бир туки билан ҳам фарқ қилмайдиган жонзот. Лекин унга иши тушмаган, у билан бевосита мулоқот қилмаган кишигагина шундай туюлиши мумкин. Боз устига, у турланиб, қиёфасини ўзгартириб турадики, маъмуриятдагиларнинг уни ишга силлиқина қабул қилишгани шу билан изоҳланса ажаб эмас.

Шаффофнинг ёши паспорт бўйича ўттиз бешдалиги маҳкамада директордан тортиб қоровулгача маълум эди-ю, лекин унинг ўзига қараб бундай деб бўлмасди. Гоҳо у кишида навқиронлик сарҳадидан аллақачон ошган, анча-мунча ҳаёт аччиқ-чучугини татиб кўрган одамдек таассурот қолдирар, гоҳо эса навжувон, алпомишкелбат, лекин иродасиз, қуёнжорак йигитчага ўхшаб кетар, яна бир қарасангиз катталарга фириб беришга уринаётган шум, зийрак ўспирин, ҳатто болакай тусига кирар эди. Қизиғи шундаки, гоҳо у оддий нарсаларни пайқамгани ҳолда, одамларнинг ҳеч тушига кирмаган гапларни айтиб қолар, дуч келган масала хусусида таваққалига, томдан тараша тушгандек хулоса чиқараверарди. Масалан, у бир гал: «Лондонда ўтаётган «Осиё маликаси» кўригида вакилампизга ҳеч бир ўрин насиб этмайди, чунки орада улкан тарихий узиллиш бор, вакилампиз ҳамда уни тайёрлаганларда гўзаллик хусусидаги асрий тушунча ва тажриба йўқ», деган эди. Ҳамма Шаффофни қанчалик аҳмоқча чиқармасин, натижа барибир у айтгандек бўлди.

Унинг ташқи қиёфаси ҳақида ҳам аниқ бир нима дейиш мушкул. Гарчи ғоятда хушсурат эса-да, кишида ачиниш кўзгатадиган даражада хунук, нотавон кўринарди гоҳо. Келбати, бўлиқ жуссаси, ўйнаб чиққан мушаклари уни бирор худонинг бандаси енга олиши мумкинлигига умид ҳам қолдирмасди, аммо бу жусса ва мушаклар худди шишадан ясалгандек мўрт кўринардики, у гўё синиб кетмаслик учунгина одамлардан ўзини олиб қочишни одат этгандек таассурот қолдирарди. Ранги, юз ифодаси, нигоҳлари ҳам шунга монанд бўлиб, шаффофлик таъсирида заиф туюлар, бепарда сўз, сурбет нигоҳ ёки қўланса нафасдан аъзоларига доғ тушиб қоладигандек, доимо ҳадишираб, атрофга шубҳали аланглаб юрарди.

Дарвоқе, Шаффофнинг феъларида фазилатлар ҳам гоҳида мана-ман деб кўзга ташланарди-ю, аммо бу

ҳақда ҳеч зог миқ этмасди. Гўёки уни эътироф этиш, кўнглини кўтариш мумкин эмасдек.

Шаффоф жон деб барисига қўл силтаган бўларди-ю, аммо ходимлар у билан баҳслашишнинг ҳадисини олишганидан бунга имкон беришмасди. Улар Шаффоф билан жанжаллашиб, ҳеч нарса ютқазмасликларини яхши билишарди. Одамларни бағритошликда айбашнинг ҳожати йўқ. Зеро, улар азбаройи Шаффофга ичлари ачганидан, уни сал-пал «одам»га ўхшашини истаганларидан жон куйдиришарди. Афсуски, бу уринишлар Шаффофга кор қилмади.

Эсимда, бир сафар ҳангома учунгина ўзини унга яқин тутиб юрадиган ходимлардан бири: «Дўстим, сиз яхши одамсиз-у, афсуски, муомалани билмайсиз-да», деганида, у: «Йўқ, аксинча, сиз муомалани билмайсиз», деб жавоб қилган эди. Ходим келиб-келиб Шаффофдан изза бўлганига алами келиб, «Бекорларни айтибсиз!» деди ва намойишкорона тесқари ўгирилди. Шаффоф бўлса: «Сиз ўзингизнинг ёлғонингизни маъқуллаш учунгина гапимни ерга уряпсиз», деб жавоб берди. Ходим: «Бор-э, сенга гап тушунтириб бўладими!», дея зарурат бўлмаса-да, хахолади.

Бошқа сафар мен уни директорнинг ҳузуридан дарғазаб бўлиб чиққанини кўрдим. Шаффоф аллақандай қоғозни директорнинг тумшугига теккизгудек силкитиб, у билан баҳслашарди. Қизиғи шундаки, унинг қўли ва қоғоз шаффоф тусда бўлиб, ундаги ҳарфлар ҳавода осилиб турар, бемалол ўқиш мумкин эди. Дарҳол тушундим: чорак йиллик иш якуни бўйича мукофотланган ва танқид қилинган ходимлар рўйхати. Шаффофнинг исм-шарифи қуйида, ёмон ишлаганлар қаторида эди.

Директор унга босиқлик билан тушунтира кетди:

— Айтдим-ку сизга, бизда англашилмовчилик бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир ходимнинг иши кафтдагидек кўриниб тургач... Мана, Қобилжонов кварталда 12 та қўлланма тайёрлаган. Унинг 9 таси пахтачиликни ривожлантириш ҳақида. Сиз эса атиги 5 та тавсия ёзгансиз. Сизни қандай мукофотлаймиз? Ахир бу кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш бўлади-ку!

— Лекин атиги 2 та қўлланма тайёрлаган Акромхоновга алоҳида мукофот берилипти-ку! — дея эътироз билдирди Шаффоф.

— Унда Сиз ҳам долзарб мавзу-

да ёзинг! — деб маслаҳат берди директор.

Шаффоф унамади.

— Нимага асосланиб бундай деяпсиз? Нима, меники долзарб эмасми?

— Сизники ҳам долзарб, лекин Акромхоновникичалик эмас-да. Қолаверса, сизнинг тавсияларингиз пахтани камроқ экишга қаратилган. Кўпроқ ишланг, изланинг, оласиз шунда мукофот.

Шаффофнинг юзи аввал қордай оқарди, кейин аста-секин кўкариб, рангсизлана бошлади, жамики аъзоси илғаш қийин бўлган тусга кирди. Қўлидаги қоғоз эса асл ҳолига қайтган эди.

— Хўп, майли, — деди у; қоғозни зарда билан директорнинг столига ташлади.

— Ана бу бошқа гап, — деди директор кабинетни тарк этаётган шаффоф шарпани кинояли кузатиб қоларкан.

Шу воқеадан сўнг Шаффоф уч ой тинимсиз қаттиқ ишлади. Ҳамкасбларнинг қаршилигини гоҳ синдириб, гоҳо уларга ён бериб, қийинчиликларни мардонавор бартараф этди. Бўлимдагиларга келганда, улар ҳасаддан эмас, Шаффофнинг имкониятлари амалий тус олишдан, натижада, ишнинг суръати ва даражаси ошиб кетишидан чўчиганлари учун унинг ишини олға силжитмаслик пайдидан бўлишарди.

Шаффоф тавсияларини тасдиқламагани, улардан кашфиёт деб ҳисоблаган бандларни олиб ташлагани учун масъул котиб билан ҳам жанг олиб борарди.

— Нега бундай қиласиз? — дерди у ожизлигини фош қилиб қизишаркан.

Масъул котиб унга тавсияларни бу ҳолда ташкилотлар қабул қилмаслигини, бу эса маҳкаманинг фаолиятини издан чиқариши мумкинлигини тушунтириб ўтирмасди.

— Буларингиз бўлмайди, оғайни, — дерди жўнгина қилиб.

— Нера?

— Бўлмайди-да. Бўлак ёзинг.

— Бу нима деганингиз?

— Бошқаларга қаранг, ўрғанинг...

— Биламан ўша бошқаларингизникини. Бир пулга қиммат, ҳеч бир соҳада қўллашга ярамайди!

— Э, оғайни, қўйсангиз-чи. Ташкилотлар ёнги демай қабул қилишяптими, демак ярар экан. Боринг, ишланг, вақтимни олманг.

Шаффоф уни ҳақорат қилмаса ҳам, кишининг нафсониятига озор етказадиган гапларни айтиб чиқиб кетди. Аслида булар кўпчиликнинг

дилидаги гаплар эди-да. Мабодо биров шу гапларни айтса, «Сиз билимсиз, замондан орқада қолган одамсиз!» деб ёқасига ёпиштирса ҳам масъул котиб кек сақламаган бўларди. Аммо бу гапларни Шаффоф айтди. Шаффофнинг эса салгина қочириғи ҳам кишининг суяк-суягидан ўтиб кетар эди.

* * *

У илк марта менга Шаффоф бўлиб туюлган куни аниқ эсимда. Бунга қадар у аллақачон «Э уми? Ҳа, ўша-да!» бўлиб улгурган эди. Болалик одатларидан бошқаларга қараганда озроқ халос бўлганим туфайлими, у ҳақда бир тўхтама келишим учун менга роппа-роса уч ой керак бўлди.

Уша куни одатдагидек мажлисга йиғилгандик. Шаффоф сал кечикиброқ кирди. Директор янги ходимнинг эшикдан кирмасдан тешиқдан маҳкама тартибига ҳурматсизлик қилаётганидан жаҳли чиқиб, унга қаттиқ танбех берди.

Шаффоф мажлис ўтаётган хонага худди бир айб иш қилиб қўйгандек ранги рўйи бўзариб кириб келган эди. У ўзига ярашмаган хоксорлик билан кечиккани учун узор сўради ва пойгақдаги бўш курсини оҳиста ўзига сурди. Бироқ ғазабланган дамларида ҳам ҳаяжонланмайдиган директор худди биров арпасини хом ўра бошлагандек, томоғини йиртиб қичқирди:

— Тўхта-анг!!!

Шаффоф чўчиб орқасига ўгирилди. Унинг юзидаги изтироб аломатини сезган директорнинг баттар завқи келди:

— Нега интизом бузаси-из?

Шаффоф кузги хазондай титраб кетди.

— Мен, мен... барвақт келган эдим... Хонамда ушланиб... Бир киши... Узр... — дея ғўлдиради.

Директор қўли билан эшикни кўрсатди:

— Чиқиб кетинг!

Шаффоф бўйсунди, эшик тарафга мажолсиз қадам ташлади. Аммо ҳукмининг таъсир кучидан қониққан Кувватов забтидан тушди.

— Қайтинг, ўтиринг жойингизга. Бошқа кечикманг.

Шаффоф бу иноятдан мамнун бўлиши, бошлиғининг хоҳиш-иродасига дарҳол бўйсунуши керак эди. Шундай қилди, фақат худди биров бўйнига занжир солиб судрагандек. Ҳатто «қайтинг!» деб

буюрилгач, аксинча йўл тутмоқчи-дек бир зум эшик қошида туриб ҳам қолди.

Мажлис давом этди. Гўё ҳеч қандай диққатни жалб этадиган фақуллодда ҳодиса юз бермагандек. Директор нутқини қайтадан бошлади. Ходимлар: «Шуям можароми, ҳамманинг бошидан ўтган-ку бу», дегандек директорнинг оғзига тикилишди.

Фақат менгина бундан мустасно эдим. Сабаби, Шаффоф хонага ҳадиксираб кириб келган, аланглаб ўтиришга жой қидираётган, чиқишга йўналар экан, директор «Қайтинг!» дегач, эшик олдида ўйланиб туриб қолганидаёқ унинг гавдасини хира оқиш нур чулғганини сезгандим. Ҳайрон бўлиб қандилга, деразаларга қарадим. Ҳали вақт эрта, чироқлар ёқилмаган. Деразалар кунботарга қарагани учун офтоб ҳам тушаётгани йўқ хонага. Тушганида ҳам Шаффофни чулғармиди фақат? Ҳайратим ошиб, уни чулған ёғдуни биров пайқадимикин, дея атрофимдагиларга зимдан кўз югуртирдим. Шундагина барчанинг эътибори унда эканини англадим. Директор гўё воҳа пахтачилигини ривожлантириш учун қандай тавсия ва қўлланмалар тайёрлаш зарурлиги хусусида сўзлар, аслида эса нигоҳи столдаги нутқ ёзилган қоғозда эмас, Шаффоф ўтирган тарафда эди. Ходимлар худди уни берилиб тинглашаётгандек тек қотишган, аслида ер тагидан зўр бериб Шаффофни кузатишарди. Кузатишарди дейиш кам, нигоҳлари Шаффофнинг саҳт-сумбатинигина эмас, ичак-чавоғию миясини ҳам титкилаётгандек эди.

Ҳаммаси равшан. Мен ҳам ҳеч бир истиҳоласиз нигоҳимни Шаффофга қададим ва... ҳайратдан донг қотдим! У директорнинг галстугидаги тўғнағичдан сал чапроққа киприк қоқмай тикилиб турар, кенг елкалари асабий титрар, худди ўлжасига ташланишга ҳозирлик кўраётган шер тусига кирган эди. Лекин қаёқдан тушаётгани номаълум нур оғушида бўлгани туфайли хавфсиз ва ожиз туюларди. Мен уни кузатишда давом этдим ва ногоҳ уни чулғанган нарса нур эмаслигини пайқадим. Негаки, унинг бутун аъзоси худди шилдироқ қоғозга ўралгандек элас-элас кўринарди. Бу эса унинг вужудини бир қарашда пайқаш маҳол бўлган шарпага, аниқроғи, шишадан ясалган ҳайкалга ўхшатарди. Ана, хиёл орқага ташланган бош, келишган жусса, ўйнаб чиққан мушаклар, ичак-чавоқ, уят аъзолари... Фақат у

шарпа ҳам, ҳайкал ҳам эмас, жонли, қўл билан ушласа бўладиган ОДАМ, ШАФФОФ ОДАМ эди! Ажабланирлиси шундаки, бошқалар унинг шаффофлигидан беҳабар эди, мен ҳам буни фақат бугун пайқадим. Йўқса, деярли ҳар куни кўришиб турамиз, маҳкама ошхонасида бир столда рўбарў ўтириб тушлик қилганмиз, ёзда Қарши магистрал каналида бирга чўмилганмиз, ҳатто юзишни ҳам унга ўзим ўргатганман.

Мажлиснинг сўнгида у яна асл ҳолига қайтди, пайдор жуссаси, ўйнаб чиққан мушаклари, бутун аъзоси — кийимлари остида кўздан йўқолди. Бу шу қадар секин, сирли равишда рўй бердики, киприк қоқмай тикилиб турганим билан барибир пайқабман.

Одамлар энди унга қарашмас, директор ҳам маърузасини тугатаётган эди. У нутқини тугатиб, одатдагидек: «Бошқа ҳеч кимда гап йўқми?» деб сўраши билан Шаффоф қўлини кўтардию яна барчанинг эътибори унга қадалди.

Шовкин-суронни унчалик хушламайдиган бошлиқ худди ярашишга давват этгандек «меҳрли» жилмайди:

— Марҳамат, гапиринг.

Шаффоф ўрнидан туриб, одоб билан деди:

— Ҳурматли Қаҳҳор Кувватович, менга тушунтириб берсангиз, бу ўзи қандай идора?

Директор унга ғалати қаради.

— Менимча, бу сизга маълум, ишга кириш учун ёзган аризангизда кўрсатилган шекилли...

— Аризада идора номи кўрсатилгани рост, лекин мен бугун тамоман бошқа жойга ишга кирганимни билиб қолдим-да.

— А? Қандай қилиб?

— Қандайлигини билмаганим учун сиздан ёрдам сўраяпман-да. Эҳтимол, кушхонанинг орқа ҳовлисинидир, негаки чириган суякларнинг ҳиди келяпти бу ердан.

Директорнинг қовоғи уюлди. Қаҳрланиб сўради:

— Нима демоқчисиз бу билан?

— Демокчанки, сиз мурдаларга ақл ўргатадиган нўноқ муаллим экансиз. Бунинг устига, анча эскириб ҳам қолибсиз, вужудингиздан рутубат ҳиди келяпти.

— Чиқ бу ердан, муттаҳам! — дея жон талвасасида ҳайқирди директор.

Овози дераза ойналарию қандилларни ҳам титратиб юборди.

— Қизишманг, барибир қўлингиздан ўликларга дәрс беришдан бошқа иш келмайди. Менинг бир

тукимга ҳам зарар келтиролмайсиз. Ахир қимирласангиз суякларингиз тўкилиб кетади-я, — деди Шаффоф кесатиб.

Одамлар даҳшатдан қотиб қолишди, директор эса ўзини буткул йўқотгани учун тили калимага келмади.

Воқеа нима билан тугаганини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Зеро, бу шундоқ ҳам равшан. Ҳаммага бўлмаса ҳам менга. Чунки битта мен директорнинг Шаффофни ишдан ҳайдаш тугул, ҳайфсан ҳам беролмаслигини билардим. Махсус кенгаш чақириб, Шаффофнинг хулқини муҳокама қилганларидан сўнг аён бўлди бу бошқаларга ҳам. Кенгаш аъзолари ҳамда директор олдинига уни ҳақорату айбномаларга кўмиб ташлашди, «Ҳозироқ аризангни ёз, турқингни кўрмайлик!», дейишди, унга чора кўришнинг бефойдалигини, бу нафақат ишхона, балки ўзларининг обрўсига ҳам путур етказиши мумкинлигини англашгач, дўқ-пўписа, одоблироқ бўлишга чорлаш билан кифояланишди.

Шунга қарамай, Шаффофнинг кейинги қисмати осон кечмади. Кузатишларининг бир ерида қайд этганимдек, у одамлар билан баҳслашавериб, тортишавериб тинкаси қуриган эди. Шунинг учунми, кейинги пайтлар ҳеч зоғ билан баҳслашмай қўйди, мукофотни деб жанжаллашишни ҳам бас қилди. Анча-мунча одобга кириб, бинойидек қўйилиб қолди.

Бунинг сабабини мен анча кейин англадим.

Воқеа яна директорнинг хонасида содир бўлди. Шаффоф ўзи тайёрлаган, масъул котиб эса тасдиқламаган навбатдаги ишини унга кўтариб кирди. Директор ишни кўриб чиқди-да, қайтариб берди.

— Ёзганларингиз ҳануз тумтароқ, — деди у. — Бўлмайти, олинг, қайтадан ёзинг.

Шаффоф ўзини тутишга ҳарчанд уринмасин, барибир ранги хиёл бўзарди. Лекин ғинг деб оғиз очмади.

Директор оғир тин олиб, тортмасидан зарҳал жилдга солинган бир даста қоғоз чиқарди:

— Марҳамат, танишиб чиқинг. Тавсия қандай ёзилишига балки шунда ақлингиз етар.

Мен ҳаммасига тушундим. Директоримизнинг йилда бир хўжа-кўрсинга тавсия ёзиб қўйиш одати бор эди. Шаффофнинг қўлидаги ҳам шулардан бири бўлиб, унинг мазмунини мен ёддан билардим. Шунинг учун Шаффофнинг: «Бу

қўлланма эмас, Афандининг жулдур чопони-ку», дейишни кутдим. Лекин... у кўз югуртириб чиқди-да, юзи ёришиб, хитоб қилди:

— Зўр қўлланма экан! Савод ва теран ҳофиза билан ёзилган. Бунинг тағига марҳум академик Вернадский жон деб имзо чеккан бўларди. Буни ўқиб, ўзимнинг ғариб тавсияларимдан уялиб қолдим.

Ҳайҳот! Бир умр қўли остидагиларнинг эътирофига таяниб яшаган бу шахснинг ғазабдан лаблари гезариб кетди, худди қаршисидаги Шаффоф эмас, ажина ёки арвоҳдай, афтини бужмайтирди. Мен ҳам Шаффофга боқдим ва... бу ғаройиботдан туйқус сесканиб кетдим. У маъюс табассум билан директорга мўлтирабгина қараб турар, вужуди яна асл шаклини йўқотган, шаффоф тусга кирган эди. Мен ҳушимни йиғишга уриниб, унинг юзига тикилдим... даҳшатдан қотдим. Шаффофнинг мияси, безлари, қилдан нозик асаб томирлари яққол кўзга ташланган турарди! Яна ҳам қизиғи, унинг мияси тинимсиз фикр ишлаб чиқарар, кўзга кўринмас, қулоққа эшитилмас аснода уларни тўппа-тўғри мен ҳамда директор томонга йўналтирарди.

Билмадим, шошдимми ё бирор нарсани илғагудек аҳволда эмасмидим, фикрларини ҳис этдим-у, эслаб қололмадим. Фақат биргина гапни илғадим, холос, унинг ҳам айна тортишув мавзусига асло дахли йўқ: «Қўланса ҳид ертўладан эмас, сизнинг хонангиздан анқияпти!» Ҳа, ҳа, худди шундай деди, аниқ эсимда.

Қутилмаганда директор жаҳлдан тушди, қоғозларини қайтиб олиб, афсус-надомат билан бош чайқанча нортмага ташлади.

— Боринг, ука, ишланг. Лекин билинг, бунақа сурбетлик билан... ҳеч қачон косангиз оқармайди. Кўзимга иложи борича камроқ кўрининг, сизга маслаҳатим шу, — деди алланечук титроқ овозда.

Назаримда, суяклари бир-бирига ишқаланиб қисирлагандай, шу баробар хонани аллақандай қўланса ҳид тутгандек бўлди.

Шаффоф эса директорнинг овозидаги оҳангни ўзича тушунди шекилли, чиқиб кетиш ўрнига бир илтимоси борлигини айтди, чамамда, уй сўради.

— Қанақасига сизга уй берамиз? — дея яна фиғони фалакка кўтарилди директорнинг. — Навбатнинг охиридасиз-ку?!

Шаффофнинг қадди изтироб ва аянчдан букилиб кетди.

— Жамиятга фойдали ишни бажараётганимни ҳисобга олиб, ижроқўм менга бир хонали уй ажратди. Фақат сизнинг розилигингиз қолди, холос... — деди.

Директор аччиғланди.

— Қанақа «жамиятга фойдали иш»?! Қанақа бир хонали уй? Бу хом хаёлни миянгиздан чиқариб ташланг, йигит! Сизга уй-пуй йўқ, боринг, вақтимни олманг!

— Жуда қийи-на-либ кетдик, илтимос...

Шаффофнинг овози ғалати қалтираб кетди. Унинг жисмида яна ақл бовар қилмас ўзгариш юз берган эди. Энди унинг жамики аъзоси Шаффоф тусга кирган бўлиб, ичида нима кечаётганлиги яққол кўришиб турарди. Асаб томирлари кўкариб кетган, жигари бетўхтов қора қон ишлаб чиқарар, пайлари, мушаклари худди қандайдир ваҳший ҳайвон исканжасида эзилгандек қонталаш эди. Юраги лахта-лахта қон ичида кўксидан отилиб чиққудек потирлар, миясидан аввалгидек узук-юлуқ гаплар, юракни зирқиратувчи жумлалар тинимсиз отиларди. Бу сафар ёдимда улардан икки-уч бор такрорлангани — аллақандай Геростратми, Прокураторми, Пилатми деган исмлар сақланиб қолди.

Шаффофнинг қон босими кучайиб, юрак уриши авжига етган пайт директор ҳамдардона овозда деди:

— Тушунаман, ҳаммамиз ҳам ёшликда ўт-олов бўлганмиз, кўзимизга фил ҳам чумолича кўринмаган. Маслаҳатим, камтар бўлинг, ҳеч шошилманг, ўзингизни ишда кўрсатинг. Шунда уй ҳам, бошқаси ҳам бўлади.

«Тош остида ўт кўкармайди!» — бу сўзлар Шаффофнинг кўксидан шундай шиддат билан отилиб чиқдики, назаримда унинг юраги ҳозир кўксини ёриб чиқадигандек, қон томирлари ёрилиб, шаффоф танасини қизғимтир суюқлик қоплайдигандек туюлди. Хайрият, кўп ўтмай, унинг жисмида кечаётган бу жараён секинлашди, жигари қора қон ишлаб чиқаришни бас қилди, юрагини ўртаётган лахта-лахта қон суюлиб, қизил тусга кирди, асаб томирларининг уриши ҳам секинлашди. Дарвоқе, ундаги шаффофлик ҳам ғойиб бўлган эди! Мен буни у хонани тарк этаётганида сезиб қолдим.

Мартнинг охирлари, ердан қор кетиб, ажриқлар, сувқўноқлар юз кўрсатиб қолган эди. Этни жунжиқтирувчи, лекин шунга қарамай, руҳу-ахлақандай тетиклик бахш этув-

чи муздай шабада эсар, бу шабада маҳкаманинг ҳаммиша ёпиқ, ошиқ-мошиқларини занг босган ойнабанд эшикларни тирқишидан дим хоналарга ҳам йўл топиб кириб, стол ҳамда жавонлардаги қоғозларни тўзгитарди.

Кутилмаганда ходимлардан бири тушликка чиқиб олди:

— Уф, ҳаво бунча қўланса, — деб қолди.

Бошқа бири деразадан ташқарига имо қилди:

— Қандай кунларга қолдик ўзи? Табиатнинг табиатлигимиз қолмади-ку! Анави тарновлардан ўрлаётган ўлимни кўряписизларми?

Нохуш ҳид эртасига янада кучлироқ сезилди. Ажабланарлиси шундаки, у ҳамкасбимиз тахмин қилгандек, рўпарамиздаги фишт заводининг тарновларидан эмас, айни маҳкаманинг ўзидан анқимоқда эди. Синчков ходимлар ҳар эҳтимолга қарши Шаффофнинг каталакдек хонасига бош суқиб ҳидлаб кўришди. Узини ва ҳатто кийимларини ҳам кишибилмас текширувдан ўтказишди. Шаффофнинг ўзи ҳам, хонаси ҳам ҳар доимгидек тоза, батартиб эди. Шундан сўнг ертўлани, хоналардаги печкаларни қараб чиқишди. Аммо у ердан қачон ўлганлиги номаълум бир мушунинг скелети, қоғоз куйиклари, қўнғиз мўйловли кишининг турли алфозда ишланган ҳажмдор расмлари, омон ва чириган чарм тиркиш, йиртиқ галифе шим, камзул, пошнаси ейилиб кетган темир нағалли этик, шиша синиқларидан бўлак ҳеч вақо топилмади. Скелетнинг бўйнига аллақандай сарғимтир латта боғланган бўлиб, унга: «Яшасин, ўртоқ И. В. Сталин! 1953 й.» деган сўзлар ёзилган эди.

— Эллигинчи йиллар чурвақаларининг шўхлиги, — деди Шаффоф ишлайдиган бўлимнинг мудирини Шавқи Суннатович болалик хотираларини завқланиб эсларкан. — Узимиз ҳам бўш келмаганмиз, роса чангитганмиз еру кўк демай...

Ертўладан бўлак ҳеч вақо топилмади. Маҳкаманинг қайси бир бурчагида нимадир ўлиб қолган, эртами кечми кетади бу ҳид, деган қарорга келишдию қидирувни тўхташди. Ҳид эса маҳкамани икки ҳафтадан кейин ҳам тарк этмади. Аксинча, чидаб бўлмас бир даражага етди.

Фақат ходимларгина эмас, маъмурият ҳам ташвишга тушиб қолди энди. Шошилиш мажлиси чақириб, махсус ҳайъат тузилди. Бу ҳайъатга ҳид манбаини аниқлаш ва уни тезда бартараф этиш вазифаси

юкланди. Атиги уч кун муҳлат берилган эса-да, ҳайъат аъзолари қарийб икки ҳафта чоп-чоп қилиб ҳам топшириқни уддалай олмади. Ҳид эса кишини ҳудидан айирад даражага етган эди. Мунозаралар, муҳокамаю таклифлар авжга минди, қўшимча тадбирлар белгиланди, фаоллик кўрсатмаган ходимларга ҳайфсан эълон қилинди, ҳатто фаррошлардан бири ўз вазифасига совуққонлик билан қарагани учун ишдан бўшатилиди. Лекин барибир фойдаси бўлмади. Шунда кимнингдир миясига туйқус Шаффофга мурожаат қилиш керак, деган фикр келиб қолди.

Одатда, гап сўрашса, сўрашмаса дарҳол қизишиб фикрини дўлдай тўкиб ташлайдиган Шаффоф бу сафар гапни қисқа қилди:

— Шаҳар тозаликни назорат қилиш маҳкамасига мурожаат этиш даркор.

Бу таклиф раҳбарларнинг қапалагини учуриб юборди:

— Нима деяётганингни биласанми ўзи? Бир ками барча ташкилотларга йўл-йўриқ кўрсатувчи идора ҳидлиниб кетибди, деган гап тарқалиши қолувди!

— Унда ўзларинг биласизлар, — деди Шаффоф бепарво.

Бу гапдан маҳкама аҳлининг фиғони фалакка ўрлади:

— Айтувдик-ку, бу нухани умум манфаати зиғирча қизиқтирмайди, деб!

— Маълум эди-ку турқ-тароватидан. Нега ишга олишди экан — ҳайронман.

— Мисқоллаб йиғилган обрўмизни оёқ ости қияпти бу маҳмадона!..

Бу бидир-бидирларнинг чеки кўринмас эди. Кимдир зудлик билан касаба союзи мажлисини чақириб, уни ишдан ҳайдашни талаб қилди. Бу орада шабада кучайиб, маҳкамани чулғаган ҳидни ташқарига ҳайдай бошлаган эди. Шу боис Шаффофни ишдан бўшатишга юраклари бетламади. Нохуш ҳид ҳақидаги гап-сўз бутун шаҳарга тарқалиб кетишидан чўчишди. Шу хавотир туфайли аввал ишдан ҳайдалган фаррошни ҳам зудлик билан ўз жойига қайтаришди. Кираверишга яна битта қоровул олинди, маҳкамага фақат рухсат қоғози билан кириш жорий этилди. Ходимларга эса хоналарни берухсат тарк этиш, эшик ва деразаларни очиш ман этилди. Деразаларга қалин парда ва қора қоғозлар тутилди.

Кўрилган чора-тадбирлар ҳиднинг маҳкамадан нарига тарқалиши ҳамда хунук миш-мишларнинг ол-

дини олди. Лекин кутилганидек, ҳавонинг қўлансалигидан ичкарида ишлаб бўлмади қолди. Ходимлар барқарорликни сақлаш, ожизликларини фош қилмаслик учунгина ўзларини қувноқ ва бардам кўрсатишар, бир-бирларининг кўнглини кўтариш мақсадида ҳар хил уят латифалар айтишар, ҳатто (буни айтмаслигим лозим эди-я асли) аёлларни бурчакка тортиш... ҳоллари ҳам бўлиб турар эди. Бора-бора уларнинг ақллари заха еб, сабр-бардошлари тугаб, ранглари сарғайиб, кўзларидаги нур сўнди. Аёлларнинг чеҳралари сўлиб, ғамзали нигоҳлари бетаъсир бўлиб қолди.

Натижада, хуфия бўлса-да, Шаффофга мурожаат қилишга мажбур бўлишди. Ялиниб-ёлворишди, уй ваъда қилишди. Директор ўринбосари Тавбаев шошганидан: «Яқинда Қаҳҳор Қувватовични пенсияга кузатамиз. Тайинки, мен директор бўламан ва сени ҳозирги ўрнимга оламан», деб юборди. Бўлак ходимлар бу гапдан сапчиб тушган бўлсалар-да, аҳволнинг жиддийлигини ҳис этиб, исёнларини ичларига ютишди.

Шаффоф сўлғин чеҳраларга тикилиб, узоқ сукутга толди, сўнг худди бир қарорга келгандай, орзуларидан воз кечгандай бошини адл кўтарди ва дона-дона қилиб:

— Муҳтарам директоримизни ҳақорат қилиш ниятим йўқ. Мен у кишини бағоят ҳурмат қиламан. Шунга қарамай, рутубат ҳиди айнан у кишининг хоналаридан аниқийганини айтишга мажбурман. Бу ҳид шахсан мени ишга келган кунимдан буён безовта қилади, — деди.

Ходимлар директор номи тилга олиниши билан сесканиб, бу гапни эътирозсиз эшитганимизни бориб чақишмасмикин, деган хавотирда атрофларига олазарак аланглашди ва ҳурпайиб Шаффофга ташла-нишга ҳозирланишди. Лекин кўпдан бери ширин орзулар оғушида тунларни бедор ўтказётган Тавбаев уларни қайтарди. Сўнг шиддат билан Шаффофга ўгирилишди:

— Нима қилиш керак, дейсиз? Шаффоф бу сафар узоқ куттирмади, унинг директор котибасига ҳам тушунарли жўнгина жавоби ва-сиятдек янгради:

— Директоримиз пенсияга чиққач, унинг ўрнига ўтирган киши Муҳаммаднинг «Қуръон»ини ҳамда қадимги китобларни арақласин ва барча эшик ромларини очиб қўйсин!

— Муҳаммад пайғамбарнию қадимги китобларни тинч қўй, эшик-

ромларни очиш ўзимизнинг ҳам қўлимиздан келади. Гапнинг дангалини айт-қўй, — дейишди унга.

Лекин Шаффоф бўлак гапирмади.

Шундай қилиб, маҳкамани чулғаган қўланса хидни бартараф этиш йўллари сирлигича қолди. Кейинчалик бу хид худди Шаффоф кўрсатган ўша йўл воситасида бартараф этилган эса-да, ҳеч ким бунинг сабабини шўрлик қаҳрамонимизнинг телба-тескари «васиятнома»-сидан кўрмади.

Чунки директор шу баҳор аллақачон пенсияга чиқиш учун ариза берганди. Кўп ўтмай, маҳкама аҳли уни тантана билан фахрли дам олишга узатди. Тавбаев биринчи ўринбосар бўлгани боис унинг ўрнини эгаллади ва директорлик курсисига чўкиб айтган биринчи гапи шу бўлди:

— Уртоқлар, мана, баҳор ҳам келди. Хоналар жуда дим, эшик-деразаларни очиб қўйинглар.

Турган гапки, буни айтиш учун албатта Шаффофнинг васиятномасига амал қилиш, қадимги китобларни, Берунию ибн Сино таъли-

мотини ўрганиш шарт эмасди. Шу боис ҳеч ким ҳеч нарсага ажабланмади. Тўғри, бошда ҳаво қандайдир энгил, шамол тез ва муздай эсяпти, вужудимиз ҳам пахтадек энгил тортиб, турли хотираю хаёлларга суст бўлиб қолди, вазнсизликка тушиб қолмасайдиқ бунақада, дея хавфсирашди. Сўнг секин-аста кўникиб, ўтган ҳодисалар ҳақида мунозара ҳам қиладиган бўлишди. Кимдир ҳатто собиқ директорнинг суяк чиришими-ей, томир қуруқшашими-ей касали бўлганини, бир гал шуни деб Қримда даволаниб ҳам келганини, кейинги пайтлар дарди кучайиб, хид чиқариш даражасига бориб етганини эслади.

Деразалар ланг очилгач, ўз-ўзидан даҳлиз ҳамда хоналардаги бадбўй хид ҳам йўқолди. Одамларга баҳор нафаси урилиб, рангларига қайта қон югурди. Аввалгидек шўх, қувноқ бўлиб қолишди. Баҳор шавқларига андармон, Шаффофни ҳам буткул унуттишди. Тавбаев унга берган ваъдасининг устидан чикмади, лекин кўзи кўзига тушганда хижолатли жилмайиб кўярди.

Кўп ўтмай, Шаффоф ишдан бўшатишларини сўраб, ариза ёзди...

Уни бепарво, кишининг нафсониятига тегадиган даражада сукут билан кузатишди. Шаффофнинг ўзи эса ҳақма билан худди қадрдон оғасидек хайрлашди. Бу дам у «Э, умми? Ҳа, ўша-да!» ёки Шаффоф эмас, қадрдонларини тарк этаётганидан ғуссага бошган оддий мардум қиёфасида эди. Мен уни бу қадар маъсум ҳолда сира кўрмаган эдим.

Шаффоф эшикдан чиқиб, икки ёнида ўт-ўланлар бўй берган йўлқадан оҳиста одимлаб кетаркан, маҳкаманинг очиқ деразаларидан одамлар бошларини чиқариб, унга маънос тикилиб қолишганини ҳам сезмади.

Мен эсам бу дам тобора йироқлашиб бораётган собиқ ҳамкасбимга сўнгсиз ҳайрат билан тикилиб қолгандим. Чунки унинг вужуди яна шаффоф тусга кирган, худди кўройдинда оқариб кўринган ҳайкал мисол, қайноқ олам бағрига сингиб борарди...

Бу манзарада эрк ҳамда жудалик ранглари омухта эди.

Наби Жалолоддин

Мен бир кун яшамоқ истаيمان,
Фақатгина бир кун ростакам.
Унда сўзламайман сизга энг катта,
Дунёнинг энг улкан дарди ҳақда ҳам.
У кун яшагайман ўзимга ўхшаб,
юзингизга солмай очлигингизни,
дастурхон ўрнига сиёсат тўшаб,
Энсангизни қотирмайман эрксиз деб...
Шеър ҳам ўқимайман у кунда,
Ултираман сизга қараб жим.
Тўйиб тикиламан оламга,
сўнгра
кўзимни юмаман оламни қамаб...

Эгат бошида

Пайкалда бир қора нуқта ўрмалар,
Узун эгат унга қисмат чизиги.
Офтобдан Ер куяр, олам ўртанар,
У эса йўртади мадорин йиғиб.

Фарёди ичида, умиди таскин,
Акашак қўллардан беади кетмон.
Бу қора нуқтага қуёш ҳам таслим,
У эгат бошига етса бас омон.

Эгат бошида бир рангпар тугунча —
Кетмон зарбларидан отилган нола.
Эгат бошидаги рангпар тугунча —
Яримта нон, лаби учган пиёла...

1962 йили Андижон вилоятининг Избоскан ноҳиясида туғилган. 1981-83 йилларда ҳарбий хизматни Афғонистонда ўтаган. Ҳозир Тошкент Давлат дорилфунунида сиртдан таҳсил кўрмоқда.

Илк баҳор

Бурчак-бурчакларда қолди қиш,
Деворлар,
дарахтлар остида
жон сақлар.
Баҳор кўз олади ҳамон,
Ҳатто шудгорларда
берар кўриниш.
Кетмоннинг бетида
жимирлар баҳор,
Йўлларда оёққа илинар баҳор.
Ана у — қўлларда кўринар,
Дилларда кўринар,
Севгини эшлашдан
бизган дилларда...

Бахт

Бахт ҳам бир эрмак шекилли,
Бекорчилар ўйлаб чиқарган.
Йўқса тинмай ишлаб,
пешонаси тердан оқарган
мана бу одамлар
гапирмасмидилар у ҳақда,
ўйламасмидилар нима эди деб,
қачон ва қаерда кўришганини
айтмасмидилар...

Ўруғликни ёритгудек важозат

Баҳром

Рўзимухаммад

Муаллақ қўл

Ҳали туғилмаган пайтимдаги хаёлимни беринг
биринчи тушимни беринглар менга
кўзёшимни беринг ҳеч бир тўкмаган
ва ҳеч ким кўрмаган бир рангни

Беришди

ғалати суюқлик тайёрладим сўнг
биноқ
ўйлаб тополмадим унга мос идиш

Тунги эрмаклар

Елғизман
юрагимнинг ичи қоп-қоронғи зулмат
яна қоронғилашар ўйлаганим сайин
ниҳоят қизиқроқ хаёл топаман
охир-оқибат
нима ёритабиларкан шундай зулматни

Мавҳум суврат

Суврат қатор дарахтлар
ва улар оралиғидаги мовий ранг жимлик
ва уни қамраган туман
табиийдир дарахт
табиий дарахтнинг ҳар бир шохчаси
аммо бу жимлик
бу жимлик бизнинг асрга муносиб эмас
бу жимлик Одам Ато давридан илгариги жимлик
алдама дўстим
чин мусаввир бўлсанг
туманни жойлаштир жимлик ўрнига

Халқпарвар

Сен айтдинг
қўл чўзиб турган шу ҳайкал
кўрсатган йўлидан юрмаганини
сен айтдинг
сўзлар ердаю
еттинчи осмонда турганин амал
сен айтдинг
бир қултум ичимлик

ичимлик шаклини олмоғи учун
қадаҳ кераклигин даставвал
сен халқни ўйладинг
халқ эса
ўзин ўйламасди
юзингга туфурмакни ўйларди фақат

Исёнкорнинг ўлими

Ярқироқ эди умидлари унинг
ҳеч нарса нур сочмаган бунчалик
ўруғликни ёритгудек важозати

тушлар кўрар эди пайғамбар кўрмаган

бошини олишга фармон беришди
бошини кесишди умид ва тушнинг
уясини қовлаб кўришди
бир япроқ чиқди мия қаватидан
ҳеч ким ўқий олмади япроқдаги битикни

Яна бир тонг

Булбул сайроғига ирғитдим
бўғиқ товушини олиб бойқушнинг
игна тешигидек дарча очилди зимистон тундан
ундан яна бир товуш оқиб кирди сўнг
ҳимояланиб олган бир товуш
аммо ичкарида ҳеч ким қолмади
яъни ўша товушни эшитиб ўтирадиган
ҳамма чиқиб кетди дарчадан
яна янграй бошлади булбул овози
мана дедим ўзимча етиб олишибди Чин Тонгга

1

«Тинчлик», «меҳнат», «май»
Шиордаги шу «меҳнат» сўзи
иссиқ босилади кўзимга
шахсий буюмим каби
ҳар кун киядиган пайпоғим каби

2

Шафқатсиз ғажидик бир-биримизни
бир-биримизни еб битирдик
ҳидимиз ҳам қолмади ҳавода

Бироқ арвоҳимиз қолди барибир
икки арвоҳ қон тўкмай жанг қилди
сўнг тутдек тўкилди иккови

Энди арвоҳнинг арвоҳлари
улар ҳам тутнинг уруғи каби
тугамади жанг
тугамади жанг

ҳаёт мангу деган шиор шу тахлит
еттинчи дунёда ёзилиб
ёлгончи дунёга осиб қўйилди

3

Очман очман
бу тўқ дунёда
ҳеч ким ишонмайди сўзимга
сув ичида сув истаган балиқ каби
қуёшда совқотган нур каби
очман очман
мени никоҳ кечангизга таклиф қилинг
сурнай чалиб бераман
сурнайсиз

4

Етти хоналик уйда
бир кампир яшайди
ижарага қўймайди ҳеч кимни
бу армонимнинг хонаси дейди
бири ҳасадники бири ғийбатники
тўрттасида ўзим яшайман
кичрайганимча

5

Тинмай орзу қилди
тилларанг лаълидаги
жаннатнинг тилларанг меваларини
тинмай орзу қилди
орзу қилиш мумкин бўлган ҳамма нарсани
бирдан
содир бўлди нохуш ҳодиса
юрақдан
қоринга
сакради
орзу

Нодира
Афоқова

Шубҳа

Хонадондан қувғин бўлар файз,
Меҳр абас, муҳаббат абас.
Истиқболдан келмас бирор сас
Аёл шубҳа билан яшаса.

Хонадондан нур кетар тайин,
Сўнгра дилдан қўр кетар тайин,
Ўз қавмини йўқ этар тайин,
Эркак шубҳа билан яшаса.

Эртанги кун тун каби сиёҳ,
Умидларга кафандир раво,
Камолатдан сўз очмоқ хато
Башар шубҳа билан яшаса.

Қодирий ёди

Бир пайтлар А. Қодирийнинг «Утган кунлар» романини
яшириб ўқиган талабани Бухоро пединститутидан
ҳайдаган эканлар...

Ўттиз йиллар бурун ёқилган*
Аланганинг сўндими чўғи —
Юракларга тушди зўр мотам:
Қодирийни яшириб ўқи.

Маили, бизга боқмасин замон,
Биз ҳам унга боқмасмиз сўқир.
Сақлай десанг руҳни соғ-омон
Қодирийни яшириб ўқи.

Шамолларга тутқизмасак бар —
Шудир, ахир, қалбнинг бор-йўғи.
Олтин эмас, Кумуш ҳам бўлар —
Қодирийни яшириб ўқи.

Бизнинг-ку, жонимиз сабил эди, бас,
Унутмоқ мумкиндир бағри хунларни.
Лекин бир сўроқ ҳеч мени тинч қўймас:
Яшириб бўларми ўтган кунларни!

* 1937-йиллар назарда тутиляпти.

Ёқуббек
Хвалхўжаев

Қайтар роман Дунё

Қашқар ҳоқими Шин-Си-Сайдан: «Фитначилар дар-хол Уримчига жўнатилсин!» деган расмий фармойиш олди. Шу куни ярим тунда Ҳайдарбек, Жайнак Мирзо ва яна уларнинг қўлга олинган ҳамма дўстларини ёмулдан шаҳар ҳоқимининг маҳкамасига, ундан сўнг Урумчи вилоятига олиб кетишди*.

Вонг-Жинг Жайнак Мирзо оиласи бошига ҳам мусибат келтирмоқчи эди. Хавфу хатарни Аҳмадбек ҳожи-га Умарохунбой етказди. Ундан воқиф бўлган Ҳожи ота, тезроқ бу ишни бартараф қилмоқ ниятида қизини ҳузурига чақириб маслаҳат берди.

— Энди, қизим, бошингга тушган мусибатлар бе-ниҳоя оғир бўлди. Худонинг яхши кунлари ҳам сенга насиб этгай, иншоолло. Лекин отасиз қолган фарзанд-ларинг тақдири ҳам мени ташвишга солиб турибди.

— Яна нима қилмоқ истар эканлар, наҳотки норасида болаларим ҳам гуноҳкор бўлишса.

— Ёвуз ниятли одам норасидалар билан ҳисоб-ки-тоб қилмайди, қизим.

— Нима қилайин, дада?

— Эртага қашқарлик савдогар Эшонжон Фулжага сафар тараддуд қилибди. Мен биронта ўғлингни, имко-ни бўлса Баҳром Мирзони қўшиб жўнатсак деяпман. Икки юзтача чакмон, яна ул-бул олиб қўйдим, тижорат қилишни ҳам ўрганадир.

— Унда биз ҳам кетамизми?

— Шундай, қизим.

— Бир этак бола билан нотаниш юртда аҳволим не кечаркин, дада?

— Бунинг иложини ҳам маслаҳат этиб қўйдим. Сўнгги бор Фулжадан келган Мулла Нуъмон у ерда бойвачча-нини ёру дўстлари борлигини айтди. Ҳар не уларнинг паноҳида бўлурсан, қизим.

Кўп маслаҳатлардан кейин Тожинисо бегим эртаси

тонг отар Баҳромбекни савдогар Эшонжон билан йўлга кузатди. Ўғлига нон тишлатиб, насибангни кўрмоққа насиб этсун илойим, яратганнинг ўзи паноҳида асрасин деб, дуо қилди.

Эшон ака отнинг устига икки кўзи озиқ-овқатга тўлди-рилган хуржунни ташлаб, Баҳромбекни унинг устига миндириб қўйди.

— Маҳкам ўлтиришни биларсан?

Баҳромбек индамади.

Карвон силжиди. Тожинисо бегим бошидан тушиб кетаётган чачвону паранжисига эътибор қилмай Баҳромбек томон юрди. У ўғлининг хуржуни устидаги оёқларининг тиззасига бошини қўйиб йиғларди.

— Гапирсанг-чи, болам.

— Қўйинг буви, кўп уринманг,— Баҳромбек отнинг чилвирини эгарнинг қошига илиб, энгашганича онаси-нинг бошига юзини қўйди. Ажиб муаттар ҳид урилди унинг димоғига.

Тожинисо бегим паранжисини ерга ташлаб ўтирди. Карвон кўздан ғойиб бўлгунча ўрнидан турмади. Шу тариқа дунёнинг паст-баландини кўрмаган ўспирин бу олам бошига не маломатлар солишини билмай ана шу савдолар, мусибатлар, оғир кунлар томон қадам ташларди.

Орадан кўп ўтмай Аҳмадбек ҳожи ҳузурига Полтавс-кийни чақиртирди.

— Ўғлим,— деди Аҳмадбек ҳожи,— ҳамиша боши-мизга оғир мусибатлар тушганида ҳамдард бўлгансиз. Бугунги ташвишимизни ҳам сизсиз тортмоқ оғир бўлиб турибди. Муддао шулки, бойваччанинг оиласига бу ерда турмоқ хатарли бўлиб қолди. Шул боис уларни ҳам жилдирмоққа мажбур бўлиб турибман. Пойингизга бош эгиб ўтиниб сўрайман, ўғлим, менинг сафарга ҳамроҳ этмоқ учун сиздан ўзга ишончли кишим йўқ, бунга не дейсиз?

* Давоми. Бошланиши журналнинг ўтган сониди.

— Шундайин оғир кунда сизга ҳамдард бўлмасам не деган одам бўлурман, буни илтимос этмоқнинг ҳожати йўқ эди.

Аҳмадбек ҳожи ўрнидан турди, ичкари уйга кириб, ўша Андижондан олиб келган иккита тилло лаганни Полтавскийга узатди.

— Олинг, бу ўзингизга, йўл ташвишларига ишлатурсиз, қизим ва набираларимнинг улушларини қўлларига бердим. Бул хусусда, менга қарши сўз айтманг, ўғлим. Сафар ниҳоясига етиб иншоолло, саломат етиб борсангиз, ҳаммаларини ўрус консулига олиб кириб, Русия фуқаролигига ўтқариб қўйинг.

— Маъқул.

— Энди бу истагимни каминанинг васияти ўрнида адо этурсиз.

— Ноумид шайтон деб айтгансиз, Ҳожи ота. Юрта қайтмоқ хоҳиши менинг ҳам ҳамиша вужудимдадир.

— Олло ёр бўлғай истакларимизга. Лекин жисмимиз доимо бу бевафо дунёда омонатдир, ўғлим. Шул боис мана бу тилло буюмларни манзилга етиб олгач, пулга қақиб, йилқи, дон-дун қилинг ва уларнинг ҳаммасини Русияга — шаҳид бўлган мусулмон аскарларининг фарзандларига, етим болаларига, норасида гўдакларга Аҳмадбек ҳожининг номидан деб айтиб жўнатиб, илло сиздан бошқа тилагим йўқдир.

— Маъқул.

Эртаси ним қоронғи саҳарда Аҳмадбек ҳожи қизи ва набираларини Мулларайим сўфи карвонига Полтавский билан бирга олиб чиқди. Тожинисо бегим кўз ёшларини тўхтатолмай ота дийдорини кўрмаган ўғлини бағрига босиб йиғларди. У фарёд этмоқдин ўзини зўрға ушлаб отасига қаради:

— Узингиз ном қўйиб беринг, дада, бу бахти қаро бечорага.

— Нега ундай дейсан, қизим, ҳануз азон қақиртирмадингми?

— Йўқ, ким нима деса атаб юрибди.

— Ундай дема, қизим, гўдакда нима гуноҳ?

Аҳмадбек ҳожи расм-русумни жойига қўйиб росмана азон айтиб, гўдакнинг юзини очди:

— Омин, отасидан хотира бўлган, уни кўрмоққа насиб этмаган бу норасиданинг исми Ёдгорбек бўлсин. Қани, мана энди азоннинг ҳаққини бер, бўлмаса оти рослика ўтмайдир, — қизининг юзига ним табассум югурди.

Полтавский Ёдгорбекни қўлига олди, Тожинисо бегим тугунидан оҳорлик рўмолча билан катта чорси чиқариб отасига узатди.

Аҳмадбек ҳожи қизининг отга минишига кўмаклашди. Полтавский гўдакни онасига бергач, энг сўнгги юкни — Ёдгорбекнинг бешигини ҳачирга боғлади.

Карвон қуёш кўтарилгунча шаҳар ташқарисига чиқиб улгурди.

* * *

Ҳайдарбек ва унинг дўстларини Уримчида узоқ ушлаб туришмади. Ҳатто эрта-индин озодликка чиқариб юбориладиган одамлардай наридан бери сўроқ қилиб яна қайгадир олиб кетишди.

Бу йўллар кези, адоғи кўринмас оғир йўллар эди. Шаҳар чеккасидаги адирликлар, уларнинг ниҳояси осмон устуни ҳисобланган Тиён-Шаннинг этакларига тушиб кетар, унинг ичкариларида одам оёғи етмас форлар, озодлик деб бош кўтарган эрксеварларнинг маконига, изсиз қабристонига айланган эди. У ерда олов

бўлиб ёнган исёнкор аҳли ўз оловида ўзларининг жонини ёндиради, куйиб кул бўларди.

Ҳайдарбек, Жайнак Мирзо, уларнинг дўстлари ҳам булардан беҳабар ўша қисмат томон секин жилиб келмоқда эди.

* * *

Булутлар бир умр тарк этмайдиган Тиён-Шаннинг мангу оппоқ чўққилари қўл узатсанг етгудай бошинг узра ястаниб турибди. Қарши томон ҳам шундай салобатли, ўртада кесилиб қолган тор текислик, уни баландликдан келинчакнинг ёзиқ сочларидай оқиб тушаётган шаршаранинг суви иккига ажратиб қўйган, тоғ ёнбағирларидаги арчалар тепаликка кўтарилган сари қуюқлашиб борар, кимсасиз йўллар сокин, фақат сувнинг гувиллашигина сукунатни бузарди.

Эмишким, қадим замонларда, мана шу тоғлар этагида ажиб бир боғу эрам бўлганмиш, шундай ажойиб жаннатмаконмиш-у, у томонга одамлар қадам изи қилмасмиш, адашиб бу ерларга ўтиб қолган қўй-қўзилар, оту қулунлар отарларига қайтмас, из қувиб борган чўпонларнинг таёқлари келармиш-у, ўзларидан дарак бўлмасмиш. Бу ерда ялмоғиз кампир ҳуснда беқиёс Соҳибжамолни тилсимли тоғ ўнгирида сақлаб, ҳар ой бошида унинг товонларини тешиб қонини сўрармиш. Узининг кўп асл йигитларидан ажралган эл, айни воёга етган ҳазрати Али янглиғ фарзанди Маҳмуд Даванни дулдулига миндириб ялмоғиз ҳузурига жўнатибди. Маҳмуд Даван уч кечаю уч кундуз олишиб уни енгибди, жон талвасасида қолган ялмоғиз сўнгги таянчи калхатини чиқариб, Маҳмуднинг кўзларини чўқитибди. Маҳмуд Даван Соҳибжамол ҳузурига етай деганида йўлдан адашиб қоядан пастга йиқилибди. Соҳибжамол бир умр кутган халоскорини кўролмай ва бу аламга бардош беролмай у ҳам қоядан ўзини ташлабди. Мана шу боис баланд қоялар орасидан тушаётган шаршара Маҳмуднинг кўзидан оққан қону Соҳибжамол нигоҳидаги ёшдан пайдо бўлганмиш. Шаршаранинг узоқдан қонсимон қизғиш кўриниши шунданмиш. Шаршарага тикилиб қараган киши сочлари пастга ёйилиб, қўллари икки томон чўзилган, оёқлари жуфтланган Соҳибжамол суратининг сувга айланган қиёфасини кўрармиш. Шундан буён бу дара «Ажалдара» деб аталганмиш. Лекин ер ёрилиб, ялмоғизни ўз қаърига ютган бўлса ҳам одамлар ҳануз бу томонга оёқ изи қилмасмиш.

Бу тонг мана шу «Ажалдара»га эрта қор тушди. Туман билан келган аччиқ совуқ ҳаётни издан чиқарди. Чиндан ҳам бу ерда ҳаёт бор эди. Лекин уни ҳеч ким билмас, ундаги инсон овозини ҳеч ким эшитмасди.

Черков қўнғироғисимон жаранлаган товуш эшитилгач, тоғ ёнбағирларидаги чодирсимон ёғоч уйларнинг эшиклари очилиб, улардан сочлари ўсиқ, қўллари тиззасига осилган, қанор рангли, бўйи-басти баробар кийимда маҳбуслар чиқа бошлади.

Жайнак Мирзо темирнинг юракларни эзиб юборувчи бу зангини эшик остонасида тонг ёришмасдан илҳақ бўлиб кўтарди. Шунданми у ҳаммадан аввал сафга чиқар, отряд бошлиғи Лан-Конинг тушуниб бўлмас нигоҳига маҳбуслардан илгарироқ рўбарў келарди. Лан-Ко эса уни кузатар, «Жиноят тарихи»ни кунора варақлар, индамасди. Лекин ўйлар, ўйлаб ўйининг охирига етолмасди. Нега Вонг-Жинг: «Маҳбус қачон бўлмасин ўйидагини айтади», деб ишонч билан Шин-Си-Сай номига мактуб ёзиб қўйибди? Жонини аямасдан ишлаётганининг боиси нимадайкин? Жуда ғалати, жуда муаммо бу одам.

Лан-Ко бу тонг ҳам ҳар қачонгидай ишини маҳбусларни рақамлари билан чақириб, йўқлама қилишдан бошлади.

- Йигирма еттинчи!
- Ермуҳаммад Полтушман.
- 94 инчи!
- Еқуб Раҳмонман.
- 400 инчи!
- Жайнак Мирзомаи.

Лан-Ко қоғоздан бошини кўтариб, Мирзога тикилди. Унинг намдан холис бўлмайдиган қисқ кўзлари, қопқора соқоли жингалак сочларига қўшилиб кетган кафтдек юзда чақнаб турган маҳбуснинг ёниқ нигоҳига рўпара келди.

- 41инчи!
- Ҳайдарбекман.

Отряд Лан-Конинг буйруғи билан иккитадан саф бўлиб, қиялик томон жилишди. Кимсасиз тоғ йўлларини кишанларнинг шарақ-шуруғидан келган овоз тутди. Уларни бир замон ялмоғиз кампир Соҳибжамолнинг товонларидан қонини сўрган ғорнинг ҳамшиша очиқ оғзи ютмоққа ҳозир бўлиб кутарди.

Ҳайдарбек ғор оғзига етай деганида бехосдан қоқилиб йиқилди. Жайнак Мирзо дўстининг олдига ўтиб, чўккалаб унга елкасини тутди. Ҳайдарбек Мирзога суйанмай уни қўлтиғидан олиб ўрнидан турди, олдига ўтказиб юбориб секин пичирлади.

— Бехосдан, бехосдан йиқилдим, Жайнак, бир зумга манави лаънати занжир хаёлимдан кўтарилибди-ку.

Мирзо индамай орқасига ўгирилди. Ҳайдарбекнинг ич-ичига кириб кетган кўзларининг чеккаларида оғир дарддан дарак берувчи сариқсимон чизикларга кўзи тушиб кўнглига ғулғула чўкди.

— Бехосмас, Ҳайдар, бехосмас, ёлғонингни қўй, ке, бир зум бўлсаям кўлларингни елкамга ташла, манзилга етгунча жиндек ором ол.

— Жиннимисан, индамасам кўтариб олайин дерсан ҳали.

Жайнак Мирзо шу кун Ҳайдарбекни авайлади, майдаланган тошларни пастликка ўзи етказиб, салкам икки маҳбуснинг ишини бажарди. Кечки пайт бир-бирларига суйанишиб, чодирсимон ёғоч уйларининг остонасига эсон-омон етиб келишди.

Бу кеч ҳар иккаларини учун сўнгги оқшом эди. Кўнгиллари сездими бунини, ё табиат ато этдими бундай бедорликни, икки дўст тонг ёришгунча киприк қоқишмай дардлашиб чиқишди.

— Бу нима азоб бўлди, Жайнак? — анчадан кейин Ҳайдарбек оғир тин олиб пичирлади, — бундан кўра тарсиллатиб отиб ташлашмайдимми?

— Отгандан не наф, бу ишларни биздан бошқа одам қилармиди, келармиди бу ёққа, келгани билан яна қайтиб кетмоққа қўярмиди?

— Ишми, шу бекорчиликдан қийнаб, тавбамизга таянтирмоқчи бўлишяпти, англамаяпсанми?

— ЧК ходими, қизиқ гапирдинг-ку. Бу тошлар бекорчи тошлармас, маъдан, маъдан бўлгандан ҳам олтин баробар келади. Биляпсанми, шу ғордан бошқа жойга жилаётганимиз йўқ, кавлаб олганларимизни пастга пешма-пеш туширяпмиз, биз бор чоғимизда бирор арава ё бирор машина келгани йўқ, бир дунё бўлиб йиғилганида бир кечада ғойиб бўляпти бу тошлар.

- Шуми билганинг?
- Ҳа, нимаиди?
- Битта эшак авраси йўқ-ку буларнинг, қандай ташийди. Машиналар учун йўл керак, самолётлар эса келолмайди.
- Бор, йўл бор, Ҳайдар. Мана шу пастликнинг

ёнбағрида, унинг икки чеккаларида майда, шағалсимон тошларни кўрдим, улар биз қазиб олаётган тошларнинг ушоқларига сира ўхшамайди, йўл бўлмаса ушоқ тош нима қилади дейсан.

— Буларнинг тайин корхонаси, заводлари бўлмаса, қимматбаҳо тошларни нима қилади?

— Чоғимда Овруподаги бирон мамлакат олиб кетяптими дейман, ё бошқаси...

— Шундайми, шунчалар узоқни ўйладингни, ақлинг, идрокинг баланд, Жайнак, ўқигансан.

— Қўй, ўзингни муғомбирликка солма, ҳаммасини билиб, сезиб, кўриб турибсан.

— Улай агар, ёлғон гапирётган бўлсам, ҳар не бўлай. Келиб-келиб шу ерда ёлғон гапирманми, сени алдайманми, Жайнак. Ўзи ростини айтсам, уволингга қолдим...

— Рост уволимга қолар экансан, ўшоғда, ўз уйимда қолганинг яхшимиди...

— Ким билибди дейсан бу савдоларни, у ёқда бўлганимда аллақачон...

— Аллақачон отилиб кетардинг демўқчимисан?

— Ҳа-да, ахир Файзулла Хўжаев билан дўст, қадрдон бўлганинг, бирга чет элда ўқиганинг рост-ку. Уларнинг ҳаммаси кетишди.

— Қайга кетади, отиб ташладик деб тўғриси айтивер. Минг лаънат шуларни гумдон қилган ҳукуматингга.

— Ундай дема, ундай дема, Жайнак. Улар ҳам халқ душмани эмасликларини исбот этиб беролмади.

— Халқ душмани бўлмаса нимасини исбот этиб беради. Ахир сенлар Файзулланинг, Акмалнинг халқ душмани эканини бўйнига қўйиб бердиларингни? Йўқ, Ҳайдар, сен ҳам мени бу томон қочириб юборган Ҳайдардан айнибсан. Сўзингга кирмаганимда ўз қўлинг билан отар экансан мени.

— Яна ким билади дейсан, Акмал Икромовни ҳам, Файзулла Хўжаевни ҳам ўртоқ Вишинскийнинг ўзи суд қилди.

— Акмал Икромовни, Файзулла Хўжаевни суд қилдик дегин. Кимга сотилган экан улар?

— Сотилган эмас, нега тушунмайсан, Совет давлати платформасига қарши чиқишган. Партияга, ўртоқ Сталиннинг сўзларига эътироз билдиришган...

— Ҳа... шундай дегин, бу замонангни, ўша каттақонингни ҳам тафтиш этадиган кунлар келар ахир. Жу-вонмарг бўлиб кетганларнинг қасоси тутар бир кун.

— Тафтиш этадиган кунлар келса ҳам, ҳеч ким ўртоқ Сталиннинг шаънига доғ туширадиган ножўя иш тополмайди. Ҳамма юртни ҳимоя этмоқ учун ўртоқ Сталиннинг номини айтиб, жонини фидо этишяпти, мен ҳам ўшаларнинг бириман, нима сен ғайримисан?

— Йўқ, Ҳайдар, мен Файзуллани, Акмалнинг нафасини ўчирган одамга фидойимасман.

— Аламинг бор, барибир аламинг бор, Жайнак.

— Алам дейсанми, ҳа, аламин бор. Сен бу аламин билмайсан, тушунмайсан, Ҳайдар. Сен тортқизиб қўйганим — мол-дунёнинг аламини ўйлаяпсан. Бундан бошқа алам, бундан ўзга дард бор оламда.

— Айт, кўнглингдагини очиқ гапир.

— Киндик қонинг барибир бизнинг юртга тўкилмаган, ўз элинга эса ҳукуматнинг топшириғи билан жонингни фидо этияпсан. Шунингчунам менинг ала-ларимни англамаяпсан, Ҳайдар.

— Мен бегонаманми сенинг юртингга?

— Сенинг юртинг деяпсанми, ўз ҳам эмассан.

— Қўй, Жайнак, ўлимимиз пешонамизга ёзиб қўйилган бир чоғда бир-биримизнинг кўнглимизни ранжит-сак бўлмас.

— Ўзи шундай кезде одамлар рост гапни гапирisha-

ди. Узга вақт ҳамиша бировларнинг ролини ижро этган артистларга ўхшаб бир-биримизни алдаб яшаймиз. Ҳозир тўғриси айт, бир зумга ЧК ходими эканингни унут, шу Файзулла, ўша Акмал гуноҳқорми, хоинми?

— Гуноҳқор бўлмаса ҳукумат ўлимга ҳукм этмас эди.

— Ҳукуматни қўй, ўзингнинг гапингни айт.

— Менинг гапим ҳам шу, Жайнак.

— Суд қилишдими уларни?

— Ҳа.

— Қачон?

— Сен жилганингдан кейин ҳеч қанча ўтмай. 1938 йилнинг февраль ойида.

— Қаерда.

— Масковда.

— Сен ҳам шоҳид бўлдингми, иштирок этдингми?

— Ҳа.

— Файзулланинг кўзлари чақнаб кетгандир, ёниб кетгандир, кўргандирсан. Ҳа, кўргандирсан, бўйин эгмагандир, бошини баланд, ўзини мағрур ушлагандир. Э... Файзулла, жигарим, мана бу тоғнинг ковагида Ватан учун жонимни фидо қилганимдан кўра, юртимда, халқ душмани бўлиб сен билан ёнма-ён ўлганим минг бор афзал эди менга. Энди Жайнакка нима алам қилишини англагандирсан?

— Англадим, англадим. Бу хислатларинг фарзандларингга ўтмаган бўлсин, Жайнак.

— Утмаса фарзандим демасман уларни, ўз юртига ўлимини ахтариб бўлса-да боришмасе кечирмагайман.

Ҳайдарбек аввал дўстининг кўзлари чақнаб, кейин ундан тирқираб ёш чиқиб кетганида Мирзонинг дардини чиндан ҳам англади, бу дард оғир, қайтариб бўлмас, мусибатли дард эди.

Ҳайдарбек унсиз, шифтга тикилганича кўзи очиқ ётаверди.

Анчадан кейин Мирзонинг овози келди.

— Нега тинчиб қолдинг, Ҳайдар?

— Тонг отяпти, Жайнак.

— Хаёлингдир.

— Йўқ, аниқ кўряпман, оппоқ оқариб, тонг отаётир, ухла.

Жайнак Мирзо ёнига ўгирилди.

Бу тонг яна Лан-Конинг қисик кўзлари қоғозга тикилди. Яна рақамлар айтилди, овозлар гуруллади, кишанлар жарангидан тоғлар ларзага келди. Саф яна «Ажал дара» томон йўл олди. Ниҳоят бугун остонада Лан-Ко Жайнак Мирзони тўхтатди.

— Сен 400инчимсан?

Мирзо индамади.

— Жавоб қилишни истамаяпсан, шундайми?

— ...

Лан-Ко Мирзонинг хитой тилини тушунмаслигини билса-да, унинг кўзларига тикка қарашни машқ қилмоқчи бўлган одамдай шунчаки бир гапириб кўргиси келди. Шу куни кечқурун чарчаб, ҳолдан тойган Мирзони Лан-Ко таржимон билан ёнига чақирди.

Жайнак Мирзо ним қоронғи хонада Лан-Кони дарров илғаб ололмади, танигач, сабабини билолмай ўйлаиб қолди.

— Сен 400инчи, мен билан рост гаплашишга, сўроқларимга тўғри жавоб қайтаришга урин,— деди Лан-Ко.

Мирзо индамади.

— Тўғриси айт. Сени руслар юборганми бу томонга?

— Йўқ.

— Ким юборган?

— Ўзим қочиб келганман.

— Қочиб келган бўлсанг, Шин жаноби олийларига қўл кўтарган фитначилар орасида нима қилиб юрибсан?

— Ўзим хоҳладим шундай иш қилишни.

— Қандай иш эди у?

— Оқибати мана бу жаҳаннамга элтадиган иш.

— Номи борми, нима у?

— Бор, озодлик!

— Ишонмайман, ишонмайман, сен алдангансан, маҳбус, сени алдашган, тушуняпсанми, сени алдашган. Ахир ўзинг ўйла, сен бойнинг ўғли бўлсанг, сенга нима кераги бор озодликнинг?

Мирзо таржимонга тушунтирди.

— Тилмоч биродар, буларнинг ҳаммасини Қашқарда сўраб бўлишган, бошқа гапи бўлмаса овора бўлмасин, айтинг.

Тилмоч Мирзонинг айтганларини ағдарди.

— Бўйинингга сиртмоқ солаётган вақтимизда ҳам буларни сенга айтиб кўрамиз. Ўзи қондаси шундай, маҳбус, сен буни тушунмаяпсан. Барибир бизни қийнайди, отиб ташлайди деб ўйлапсан, биздан нафратланасан, шундайми?

— Шундай.

— Нега, ахир биз ҳам сенинг ота-бобонг қилган ишларни қиялпимиз-ку.

— Йўқ, улар сизларга ўхшамаган.

— Бекор гапни айтяпсан, маҳбус. Сенинг ота-боболаринг бизлардан ҳам баттар бўлишган. Сибирни биласанми?

— ...

— Биласан, биласан, ўзингни гўлликка солма, маҳбус, биласан.

— Биламан.

— Билсанг жуда яхши. Сени Совет ҳукумати ўша жойда ўлдирмоқчи эди. Улишни хоҳламасдан, ўз ихтиёринг билан ота-боболаринг ёнидан паноҳ қидириб қочиб келдинг. Нега энди биз руслар Сибирда ўлдирмоқчи бўлган одамни бу ерда гумдон қилишимиз керак. Сен озодликни истаганинда ўз юртингда советларга қарши жанг қилишинг лозим эди. Гапингда мантиқ йўқ-ку, маҳбус.

— Мен совет ҳокимиятига қўл кўтарганмасман, сидқидилдан хизмат қилганман.

— Э... бундай гапларни қўй, 400-чи. Ҳукуматинг энди сўзларингни инобатга олмайди. Бутун дунёда совет ҳокимиятини барпо қилган чоғингда ҳам улар сенга ишонмайди, қора рўйхатдасан. Сени биз ўлдирмасак уларнинг ўзлари келиб гумдон қилишади, тамом. Сенга энди Қашқар бўлди нима-ю, Ҳиндистон бўлди нима, барибир яшайверасан. Уйлаб кўр, «Бизни совет давлати Шин-Жонгда революция қилишга, Шин-Си-Сайни ағдариб ташлашга юборишган» деб ёзиб берсанг бас. Уйлаб кўр, албатта бирданига жавоб бермоғинг мушкулдир. Лекин барибир ўйлаб кўр, 400инчи.

— Йўқ, ўйлаб кўришнинг ҳеч имкони қолмади энди.

— Имкони бор, 400инчи. Биз сенга шундай имконият яратиб берамизки, ўйлашмасликка иложинг қолмайди. Хоҳласанг бизнинг истагимизни Покистон ёки Ҳиндистонга етиб олганингдан кейин бажаришинг мумкин.

— Йўқ.

— Ундай дема, агар ростдан айтаётган бўлсанг ҳам ўйлаб кўр. Биздан нафратланаман дедингми?

— Шундай.

— Кўрдингми, бу ҳам ёлғоннинг ўзи. Ҳамма имкониятларингни совет ҳокимияти тортиб олган бўлса-ю, уни кўрарга кўзинг бўлмаган одам бўлсанг биздан,

унинг душманидан қандай нафратланасан? «Шундай» деганинг қандай нафрат бўлди?

— Нафратнинг паст-баланди бўлмайди, Лан-Ко.

— Бўлади, нафратнинг паст-баланди бўлади, 400-чи. Мана сен «Шундай» деб айтаётган нафрат паст, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган ўлик нафрат. Бу тез сўниб кетади. Шунда сен рост гапни айтишга мажбур бўласан. Нафратнинг ўлмайдигани, ўзи билан бирга йўқ бўлиб кетмайдигани, ўзгаларда ҳам аланга олдирадигани буюк. Сени шундай нафратини сўндириб бўлмайдиган одамлар ёнига юбораман. Ўзингдаги нафратни, ўзингни ҳам шулар билан солиштириб кўр. Шунда ҳам ниятингдан қайтмасанг, шулар билан бир сафда тура оламан десанг унда биз чорасизмиз.

Жайнак Мирзо индамади. Лекин қаршисидаги қисик кўзлари шишага ўхшаб йилтиллаб турган отряд бошлиғи Вонг-Жинга ўхшаган фаросатсиз эмаслигини англади. Агар шу тобда Лан-Конинг сўроғига жавоб этгудай бўлса яна ожизлик қилишини хаёлидан ўтказди. Чиндан ҳам ўйлаш керак эди.

Лан-Ко эшик олдидаги соқчига қараб ишора қилди.

* * *

Йигирма биринчи отряднинг ошхонаси Хитой қамиши билан ўралган, ҳўл ёғочнинг тутунидан қорайиб, тепалари ҳилвираб кетган чайласимон ўй эди. Пастликдаги дов-дарахт, арчаларнинг деярли ҳаммаси кесиб ташлангани учун теварак-атроф, бир-биридан унча узоқ бўлмаган учта баҳайбат, чодирсимон ёғоч уйлар кафтдай кўриниб турарди.

Жайнак Мирзо тонг ёришмай ўрнидан турди. Лекин на сув келди, на овқатнинг масаллиғидан дарак бўлди. Унинг чамасича маҳбусларнинг ишга чиқадиган вақти бўлганди. Аммо уларнинг эшиклари ҳануз очилмас, ичкарида одамзот йўқдай жимжит эди. Ниҳоят назоратчи қорайиб кетган олтита пақирни уч маҳбусга кўтаргизиб, ўчоқ бошига келди.

Жайнак Мирзо нигоҳи маҳбуслар эшигига тикилганича қолди.

Чодирсимон тахта уйлардан маҳбуслар чиқа бошлади. Шу тобда Жайнак Мирзо ўзи озодликда-ю, росмана маҳбусларни томоша қилаётган одамга ўхшарди.

«Ё алҳазар, ким бўлди бу бахти қаролар?» Маҳбуслар сафини Лан-Кога ўхшаган пакана, кўк матодан тикилган шимини адоғидан тиззасигача сариқ латтада ўраган отряд бошлиғи синчиклаб текширгач, худди ўзларидаги каби маҳбусларнинг рақамларини айтиб йўқлама қилди.

— 7инчи!

— Тиёншонман.

Жайнак Мирзо вужудини ларзага келтирган ҳаяжондан қалтиради. Нима деди бу маҳбус, Тиёншонман дедими, шундай деганида бештасининг бирданга бошлари олдинга чўзилиб, елкалари қимирладими, нега? У вазифасини унутиб, ўзи тушуниб етмаган ғалати оламга жисмини қулоқ қилиб тутди.

— 103инчи!

— Ажалман!

— 31инчи!

— Ғолибиятман!

— 55инчи!

— Содирман!

— 78инчи!

— Таклимаконман!²

— 81инчи!

— Нозигумман!³

Бу ташқаридан ажратиб бўлмайдиган аёл кишининг овози эди.

— 30бинчи — Хонтангриман!⁴...

Кўз олдида содир бўлаётган воқеалардан даҳшатга тушаётган Мирзони назоратчи қўлидаги таёқчаси билан нуқиди, сўнг нимадир деди.

Жайнак Мирзо унинг ўдағайлаб қарашидан, нега бақрайиб турибсан деган маънони англади.

Назоратчи ердаги пақирни оёғи билан тепиб, қозонга ағдар деган ишорани қилди.

Мирзо бармоғини сувга теккизиб, бўлмайди деб бошини чайқади.

Назоратчи яна нимадир деди.

— Мирзо яна бошини сарак-сарак қилиб қозонни кўрсатди.

Назоратчи, маҳбус айтганимни бажармаяпти, унинг устига бармоғини ҳўллаб кўрсатиб мени масхара қилди деб ўйлади. Ва шу важоҳат билан,— ҳу тўнғиз чанту⁵ деганича ўчоқ ёнидаги арча косовини олиб, Мирзонинг юзи аралаш туширди. У ўзига келиб улгурмай, қорнига тепди. Чала беҳуш Мирзо пастга йиқилиб, юмалаган бўйи маҳбусларга яқинлашиб қолди. Шунда, у қулоқлари тагида, Ҳайдарбек ва унинг дўстлари ёнига илк бор борганида, вужудини ларзага солган исёнкор нидо сингари гувиллаган товушдан ўзига келди.

— Тур қасоскор, сенинг номинг оловдир!

Жайнак Мирзо ўрнидан турганида яна ўша қўлидаги арча косовини айлантириб, ўзига қараб келаётган назоратчини кўриб нима қилишини билолмади. Бир хаёли бутун вужудини бир дақиқа ҳамлага айлантириб, рақибига ташланмоқчи бўлди. Лекин жисмида шижоатга лойиқ мадор сезмади. У, куним шу ерда битибди деб турганида назоратчининг йўлини отряд бошлиғи тўсди.

— Қўй, бунисини гумдон қилсанг энди ошпазни ўзинг топиб келасан,— деди отряд бошлиғи.

— Тилимизни ҳеч тушунмас экан ярамас, бармоғини кўрсатиб мени ҳақорат қиляпти индамасам,— назоратчи гўё олдини биров тўсиб тургандай ҳезланиб Мирзога ўдағайлади.

Назоратчи косов билан тепаликни кўрсатди. Мирзо секин жилди.

Иккинчи тонг Жайнак Мирзога яна кўп нарсалар аён бўлди. Кеча кимдир Тиён-Шонман деганида, унинг овозига эргашиб, бешта маҳбус бараварига бошларини кўтарганида у ҳайрон бўлганди. Бугун билдики, бешта ажал, бешта Содир, бешта Нозигум, бешта Хонтангри, бешта Таклимакон бўлиб уларнинг кишанли қўллари бир-бирларига чашиб қўйилган экан. Бу тонг эса уларни чамалаб кўрди. Маҳбуслар назарида беш юздан зиёдроққа ўхшаб кўринди.

Азобнинг бундай даҳшатига бардош бераётганлар ким бўлди? Бунча жасорат, бунча матонатга не сабаб? Нечун бунчалар қахрли юрак билан бош кўтарганлар, нечун бу хўрликларга тоқат этарлар? Нечук ўзларини нобуд қилишга журъат қилолмас?

Жайнак Мирзо бу сўроқларга жавоб тополмади.

* * *

Неча тонглар олди, неча тунлар бедор ўтди. Лекин бу тонг унинг хотирасида ўчмас бўлиб муҳрланиб қолди.

¹ Содир — Уйғур халқининг миллий қаҳрамони, Содир полвон.

² Таклимакон — Шинжонгдаги чўл.

³ Нозигум — Уйғур халқининг миллий қаҳрамони.

⁴ Хонтангри — Тиёншоннинг Шинжонг қисмидаги чўққиси.

⁵ Чанту — мусулмонларга ҳақорат маъносига айтиладиган сўз.

Ҳамма сафга ҳозир бўлгач, Мирзо овқат солинган усти берк пақирни обкашда елкасига ташлаб отряд орқасидан эргашди.

Йўллар паст-баланд, ғадир-будур тош бўлса, сал қийшайсанг оёқларинг қалтираса-ю, бу ердан яна обкаш билан юрсанг, тфу... У ўн метрми, ўн беш метрми, ортиқ юролмади. Обкашнинг илғичларини бир-бирига улаб милтиққа ўхшатиб бўйнига илди-да, пақирни кўтариб олди. Қанча юрди билмади, зил-замбилдай оғир пақирнинг ингичка сими қўлларини қақшатиб, бармоқларини узиб ташлай деди.

Ахир юрмоқнинг ҳам чеки бордир, бирон жойда тўхтаб нафас ростлармиз. Хаёлига келган жиндай оромдан Мирзонинг танаси яйраб кетди. Уша жой қаерда насиб бўларкин деб олдинга олазarak бўлиб қараётганида қарсиллаган ўқ овозидан чўчиб тушди. Унинг шундай кўз олдида отряддан бир зумга ажралиб қолган беш нафар маҳбус соқчининг ўқланган милтиғига қарши юриб борарди. Вазият шундай эдики, соқчилардан ҳеч ким улар томон улгуриб келолмас, бирданга ўқ узиб бешта қасоскорни отиб ташлашнинг иложи йўқ эди. Бешта Тиён-Шон ниҳоятда яқинлашиб қолган жарлик томон қонталаш кўзларини соқчининг милтиқ тепкисига қалтираб турган бармоқларидан узмай секин жиларди.

— Тўхтатинглар! — отряд бошлиғи осмонга ўқ узди, сўнг кимнингдир номини айтиб чақирди, — айт, айт уларга тўхтатишсин, бўлмаса ҳаммаларини қириб ташлайман!

Отряд бошлиғи исмини чақирган назоратчи жар ёқасига бир қадам қолган қасоскорларга бошлиқнинг сўзини таржима қилди. Унинг сўзи ниҳоясига етмай соқчи тепкини босди. Шунда қасоскорлар «Ё оллоҳу акбар!» дейишиб ўзларини соқчи томон отдилар. Бутун Тиён-Шонни ларзага келтириб, жарлик қаъридан акс-садо эшитилди:

— Қонга-қон!

Отряд бошлиғи маҳбусларни орқага қайтарди.

Жайнак Мирзонинг хотирасида «Қонга-қон!» деб жаранглаган товуш куйдай ўрнашиб қолди. У тубсиз жар қаъридан келган садолардан ҳаяжонга тушганиданми, қайтишда яна кўлидаги зил-замбил пақир билан қийналиб, қоқилиб келаётганини сезмади.

Эртаси тонгда Жайнак Мирзо на пақир, на овқат олмай отряд орқасидан юрди. Худди кеча қасоскорлар ўзлари билан соқчини қулатган муюлишда отряд бошлиғи маҳбусларни тўхтатди. Уч саф, ўн беш нафар Тиён-Шонни соқчилар махсус тайёрланган арча ёғочлари билан қоя томон суриб бордилар. Улимларига бир дақиқа қолганида отряд бошлиғи уларни ҳаммага намойиш этмоқчи бўлди. Буни қасоскорлар англади, ўзларини тубсиз жарлик томон отдилар. Жарликдан яна кечагидай янгроқ садо эшитилди:

— Қонга-қон!

* * *

Назоратчи Мирзони латта чодирли уйга олиб кирганида у стол устидаги нон, паррак қилиб тўғралган бир неча кесим гўшт, иккита тузланган бодрингни кўриб, кўз олди қоронғилашиб кетди. Мирзо оғзига келган сувни йиғиб, лабини тишлади. Чодирнинг чеккасида бир зумга ташқарига чиқиб, қайтиб келган одамдай Лан-Ко хотиржам турарди.

— У... 400инчи, омонмисан, сени чақириб келишга тўғри келди-ку, — у ликопчадаги нон билан гўштни олиб Мирзога, унинг оғзига тикқудай қилиб, узатди, —

ма, ол, ол, егин, — Мирзо нон билан гўштининг ҳидидан ором олиб тани яйради.

— Мурувватингиз учун раҳмат, отряд бошлиғи, емайман, — Мирзо бошини чайқади.

— Емайман дегин, — Лан-Ко Мирзога узоқ тикилди, — ҳа... емайман дегин, э, аттанг, гурурингни дўстларингга мақтаб айтиб берардим-у, улар йўқ-да.

Мирзо ёнига Ҳайдарбек келиб: «Бардам бўл, Жайнак!» дегандай сесканиб тушди.

— Нега?

— Нега бўларди, шундай, бор эди йўқ бўлди. Форнинг ичидан қайтиб чиқмади, табиат шафқатсизлик қилди дўстларингга.

Мирзонинг икки чеккасидаги томирлари узилиб кетгандай сесканди.

— Қўй, уларни, маҳбуслар дўст бўлмайди билсанг, 400инчи. Энди ишларимизга ҳеч ким ҳалақит бермайди, гувоҳлар эса йўқ, мана кўрдинг, қандай яхши замон бўлди сенга.

Мирзо таржимоннинг гапларини қийналиб англади. Бошининг орқа томонига кимдир қиздирилган темир билан гурсиллатиб ургандай бўлди, вужудидан идрок қочди.

— Ҳа... ўйладингми, 400инчи? Яхши, яхши. Қара, эсинг кирар экан-ку, — Лан-Ко Мирзонинг билагидан ушлаб, чодирнинг ёруғ томонига етаклади, олдига қоғоз, сиёҳдон билан пероли қалам қўйди-да, — энди менинг айтганимни ёзасан, — деди.

Мирзо индамади, кўзлари жовдираб, кишанланган қўлини озод кўтарди.

— Э... биздан, биздан ўтибди 400-чи, — Лан-Ко назоратчини чақиртириб, Мирзонинг қўл-оёғидаги кишанларни бўшатди, — Ҳа... мана кўрдинг, озодлик қандай яхши. Сен бўлсанг қаёқдаги эси йўқларнинг гапини гапириб юрибсан. Узи 21-отряд жинни одамнинг ҳам ақлини киритиб кўяди, кўрдинг, мана энди менинг айтганларимни ёз.

Жайнак Мирзо таржимоннинг оғзи очилиб-ёпилаётганига кўзи тушиб, ҳайрон бўлди. Бир зум сукут қилди-да, сўнг ғалати тиржайиб, хириглади, жағини ёқасига ишқаб бошини сарак-сарак қилиб силтади.

— Ҳа... хурсанд бўляпсан, 400-чи, шундайми. Майли, майли, кулиб ол, роҳатланиб ол, — Лан-Ко маҳбуснинг қаршисига келиб, унинг чаногидан чиқиб бораётган нигоҳига тикилиб, чўчиди. Мирзога эса Лан-Конинг қисқик, намиққан кўзлари унинг япалоқ юзида гўё биттага айланиб қолгандай, баҳайбат, даҳшатли махлуқнинг кўзларига ўхшаб кўринди.

— Ё, алҳазар! — Мирзо олдидаги қоғозни мижғилаб, оғзига солди, сўнг чайнаб-чайнаб, эзғилаб тепага туфлади, перонинг ингичка ёғочини худди ханжар дастасидан ушлагандай, икки қўли билан чангаллаб, кўкрагига санчди, — оҳ, алвидо! Улдим, — деб ўзини ерга ташлади.

Лан-Ко тўппончасини қинида бўшатиб, бармоғини тепкисидан олмай, ақлдан озаётган маҳбуснинг ўрнидан туришини кутди.

Мирзо ўрнидан сапчиб турди. Сўнг, ўйинга тушаётгандай қўлларини қарсиллатиб, ташқарига чиқиб кетди.

Лан-Ко латтали чодир эшиги олдидан жилмай, телбанинг ҳаракатларини томоша қила бошлади.

Мирзонинг хотирасида оёқ-қўллари кишанланган бўйи қолган эди. У ҳеч қанча юрмай, қоқилиб йиқилди. Сўнг, тоғу тошларни ларзага келтириб, кула бошлади, ўкириб наъра тортди, қип-қизил қонга беланди, кейин тинчиб қолди. Яна бирдан сапчиб ўрнидан турди, қўлларини силқитганча осмонга тикилди.

Узоқдан, тоғ чўққиларига чўккан булутлар орасидан

оппоқ ридо кийишган, бир-бирларининг қўлларини ушлашиб, отаси Якубали ҳожи, онаси Рисолат биби, кизи Гулбаданбегим, самоларда қанот қоқиб бораётган турналар янглиғ, унинг бош устига қараб кел- бошлади. Улар шундай унинг тепасидан, қаҳ-қаҳ отиб кулишиб, Мирзога қўлларини силкитиб ўтиб кетишди. Телба Мирзо худди кўм-кўк, зилол сувда фоввослардай сузиб, узоқлашиб бораётган жигаргўшаларининг яланг оёқлари кўздан ғойиб бўлгунча термилиб турди.

У яна нажот излаб, тоғ қояларига чўккан оппоқ булутларга тикилди. Энди улар орасидан устига қанор кийдирилган, фақат бошигина очик Хайдарбек, унинг орқасидан яна шундай қолга солинган тумонат одамлар чиқиб кела бошлади. Унинг бош устида самоларни тутган: «Қонга-қон! Жонга-жон!» деган товушларнинг қояларга урилган акс-садоси янгради. Улар ҳам Мирзога қарашиб, ҳайқириб, ҳайқириб ўтишди. Сўнг қанотсиз кабу-тарларга ўхшаб, беҳудуд осмон қаърига сингиб кетишди.

Дўстлари, биродарларини йўқотган Мирзо яна қояларга чўккан оппоқ булутларга тикилди. Ҳеч нарса кўринмади қоялар орасидан, ҳеч нарса чиқмади булутлар ичидан. Телба қўлларини қояларга уриб, юзларини тошларга ишқади.

Бер! Бер дунё... Осмон бер!.. Телбанинг ҳайқиришидан ваҳимага тушгучи жонзот топилмади.

Телба яна баланд қояларга, оппоқ булутларга тикилди.

Оппоқ, оппоқ оқариб, булутларга айланиб бораётган олам ичра ям-яшил кўкаламзор, жаннатмакон боғизрам кўринди. Қоялар орасидан ястаниб, гул-гул очилган келинчақдай учиб келаётган дунё, телбанинг бош устида муаллақ бўйи қотди.

Тол... зор, тол... зор... зор... зор... зор...

Даҳшатли ҳайқириққа тоғи-тошларгина акс-садо берди.

Мирзо шундай бош устида турган масканга етмоқчи бўлиб сакради, бутун вужудини кучга айлантириб, ўша манзилга жони узилаётган қушдай интилди, етолмади.

Тол... зор... тол... зор... зор... зор... зор...

Мирзо ўкириб йиғлади. Моматалоқ бўлган юзларидаги қоп-қора қон, қўз ёшлари билан қўшилиб, унинг қиёфаси одамзод тоқат қилиб бўлмайдиган тусга кирди, сўнг ҳолдан тойди, телбанинг ниҳоят товуши ўчиб, бутунлай тинчиб қолди.

Лан-Ко томоша тамом дегандай чодирдан узоқлашди. Бошини тошга қўйиб чўккалаб, сажда қилаётган кишидай, унсиз ётган Мирзога яна узоқ тикилди.

Шу жойда тўхтади Жайнак Мирзонинг нафаси, «Ажал дара»ни ларзага келтириб ўқ овози эшитилди.

Баҳромбек

Иккинчи қисм

Зўр карвон йўлида етим бўтадек,
Интизор кўзларда ҳалқа-ҳалқа ёш.
Ғафур ҒУЛОМ.

1980 йилнинг ўттинчи сентябри эди. Баҳромбек Қоҳирадаги Карлетон меҳмонхонасининг тўққизинчи қаватида, бинонинг ярмига айлана қилиб қурилган очик ресторанда пастга қараб сершовқин, гавжум шаҳарни томоша қиларди. Лекин у аслида ҳеч нарсани кўрмас,

хаёллари билан банд бўлиб, гангиган одамдай паришон эди. Бундай паришонлик, ўзини йўқотгудай хаёл оғушига кетмоқ Баҳромбек табиатини аллақачон тарк этган бўлиб, бу туйғу унинг жисмига бегона бўлиб қолганди. Негаки ўзгалар юртида хору зор бўлмоқ, сарсон ва саргардонлик, кимгадир қарам бўлиб, бир бурда нон учун сарғайиб қолмаслик туйғуси, бундан инсон юрагини зада қилиб юборадиган даражадаги кўрқув, Баҳромбекка ҳаммиша соядек эргашиб юрарди. Мана шу соя кўнглидаги эзгу ўйларни ҳайдар, унга ором бермай қийнарди. Унинг устига бу соя бениҳоя даҳшатли ҳам эдики, у борган сари вужудини чирмаб, уни гирибонидан бўғмоққа интиларди. Бугун, фақат шу бугунгина бир вақтлар қалбини тарк этиб, уни бўм-бўш қилиб қўйган ўша туйғулар Баҳромбекка тинчлик бермас, соянинг устини босиб, уни бирам ажойиб, бирам бепоеён кенгликларга етакларди. Бунга қўлидаги бир парча мактуб сабабчи эди. У Истамбулдан, оиласидан келган, унда: «Етиб келинг, иккинчи ноябрғача улгуринг, Тошкентдан Ёдгорбек келаётибди экан» деб ёзилганди.

Ёдгорбек укам, ғариб ва нотавон акасини истаб келаётган жигарим, бормисан! Ахир дийдор кўришмоққа насиб этадиган кунлар ҳам бўлар экан-ку оламда. Бу дунёдан шундай, ҳеч бировингни кўрмай ўтиб кетаманми, деб эдим-а? Э, ҳа, қандай йигит бўлиб кетдйкин укам бечора. Ҳар не бўлса-да ота-онасиз ўсмоқнинг ўзи бўлмайдими-да. Чуваккина, озгин бола эди кўрганам-да, ўн олтидаמידими, ўн еттидаמידими, ҳа... энди ўқиган, бола-чақали, катта оилага бош, унумли йигит.

Ёдгорбек баҳона бўлдими, ё кўнглига кириб келган мунавварлик унинг руҳини кўтардимми, Баҳромбек бир зумда азиз кишиларини хаёлидан ўтказди. Уларнинг суратларини кўз олдига келтириб эслади-ю, гирдобга тушиб қолган одамдай гангиди. Шу тобда Баҳромбекни кумуш тангаларнинг ростлигига ишонмай, ҳадикдан қўллари қалтираб дуо қилаётган гадоларнинг ич-ичига кириб кетган кўзлари бир сескантириб юборди. У ана шу кўзларни қаерга бормасин унутмади, унутолмади. Ишлари юришмай, кўнглига ғулғула тушганида худди шу илтижолу кўзлар қўлларини чўзганича унга яқинлашиб келаверди. Баъзан ўшалар орасида ўзини ҳам кўрар, бир қўли билан тўкилиб кетаётган, ямоқ тўнининг ёқасидан ушлаб, яна бир қўлини ўткинчиларга чўзганича девоналардан ўрганган сўзларини зўрға овоз чиқариб айтарди.

— Садаға қилинг, яхшилар, садаға балони, тавба гуноҳни егай, садаға қилинг, яхшилар...

Лекин унинг қоқ суяк бўлиб кетган қўллари шундай чўзилганича ҳавода муаллақ бўлиб қолаверарди. Бир гал ўша қўлларга кумуш танга тушди. Баҳром гадо кўзлари қингудан чиқиб кетгудай бўлиб халоскорига қаради. Бу ёшгина ўспирин эди, у ҳаммага духоба халтачасидан кумуш тангаларни олиб улашарди. Сал наридаги аравада, қалин кўрпачалар устида ранглари заъфарон Гулбаданбегим бармоқларидан тушиб кетаётган узукларини ўйнаб гадоларга маънос тикиларди.

Епирай, опам-ку?! Нечук овоз бермас, индамас, ҳаммадан ҳам яхши кўрган жигаргўшасини билмас. Йўқ, ўзимни танитаман, мени бу бечорачилиқдан халос этишини ўтиниб сўрайман.

Бу менман, опа, Баҳромбекман... Лекин Гулбаданбегим укасига қиё боқмас, овоз чиқармай бола қайтариб келган духоба халтачани ағдариб қарар, бармоқларидаги узукларини суғуриб унга тутқазаркан, қулоғига нимадир деб пичирлади. Ўспирин аравани шундай ёнгинасидан секин ҳайдаб ўтиб кетди. Баҳром гадо очкўзлик билан кумуш тангани чап қўли кафтига яшириб, яна қўлларини олдинга чўзганча илтижо қилаверди.

— Садаға қилинг, яхшилар, садаға балони, тавба гуноҳни егай...

Баҳромбек бу хаёллардан худди даҳшатли туш кўргандай ўзига келар, ўйлари рост бўлиб қолмагандан яратган эгамга шукроналик билдириб, ношукрлиги учун тавба қиларди.

Эй худованди карим, гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсан...

Барибир унинг кўз олдидан опаси кетмади. Ҳозир ўйласа Гулбаданбегим дунёдан умидини узган, сўнг бир ёруғ оламни кўриб қолмоққа жазм этган экан-да. Узидан Толзорни билсанми, деб сўровиди?

Бир гал ўша Толзорда дадаси билан бирга ўтувди. Оқ яқтак кийган мўйловли чойхоначи:

— Бойвачча ака, ўтирсинлар, бир пиёла чойимиздан ичсинлар, — деб қўлини кўксига қўйиб чойга таклиф этувди. Дадаси анҳор бўйидаги пастак сўрининг чеккасида ўтириб, оёқларини чалиштирганча қизил гуллик чойнакда чой ичганди. Чойнакнинг гулларигача эсимда қолибди-я, ўшанда дадасига қараб чойнакнинг гулларини томоша қилиб ўтирган эди-да.

Баҳромбек Қашқардаги тор кўчадан опасини олиб ўтаётганида шуларни айтиб берувиди, шундай бўлган эди чоғи.

Эй яратган эгам, бу даҳшатларни менинг руҳимдан холос эт. Мен опамнинг маъюс, ғамгин кўзларини эмас, гулгун дамларини эслайин, айтганча унинг шундай чоғлари бўлганмиди?

Бирдан Баҳромбекнинг қулоғига Гулбаданбегимнинг жасади устидаги онасининг фарёди эшитилди.

Э... онам бечора, сени эсламасам дейман, сени ўйламаслик учун ҳар балоларга ўзимни ураман, лекин бунинг ҳеч иложини тополмайман, суратинг кўз олдимга келади-ю, ўзимни-ўзим сўроқлайман.

Баҳромбек илк сафарини, шу савдоларга бошлаган биринчи қадамни хаёлида тиклади. Онаси бечоранинг хуржун устидан осилиб турган оёқларини кучоқлаб, кўз ёшларини тўкиб, гапирсанг-чи, болам, деб, тикилиб турган паришон, мажнунсифат қиёфасини кўз олдига келтирди. Ушанда Баҳромбек катта кишилардай отдан энгашиб, онасининг бошига юзини қўйиб, унинг сочларидан келаётган муаттар ҳиддан тўйиб-тўйиб нафас олувди, шу тобда ўша нафас томирларига ўтиб, бутун вужудини чирмаб олди. Онасини елкасидан кучиб, бир замон ўзи ҳақида тўқиган ашуласининг оҳангларига солиб тебратаётган ширин дамлар оғушига чўмди. Шу, шу бутун ўтмиш унинг кўз олдидан аста-секин ўта бошлади.

* * *

Баҳромбек Қоҳирага тижорат баҳона келган эди. Аслида унинг жисми ҳаммаша қизиган темир устига оёқ босгандай ором билмас, жуда эрта вужудига сингиб кетган жаҳонгашталиқ уни тинч қўймасди. У яна ниманингдир таъшишини елкасига ортиб, қалбини тилка-пора этаётган азоблардан қутулмоқни истарди. Шунинг учун ҳам у бир жойда тўхтамас, тўхтаб қолгудай бўлса, нафаси ичига қамалиб қолган одамдай, типирчилаб, ҳолдан тоя бошларди.

Истамбулда, эрталаб Эйд намозидан сўнг, мусофир биродарлари жойнамозларини елкаларига ташлаб, қай бири оғаларининг бошига, қай бири падарлари, оналарининг қошига жила бошлаган чоғ, Баҳромбек ўзини тўтолмади. Кўз ўнгиде Акбарбекнинг жовдираган нигоҳи бир зум нари кетмай туриб қолди. Уч кунни не азоб билан ўтказди-ю, сафар халтасини қўлига олди. Уни бу йўлларга бошлаган дард, авлодидан ёлғиз ёдгор

бўлиб қолган Акбарбекнинг тупроғини зиёрат этмоқ дарди эди.

— Жаноб, марҳаматли афандим... — Боши бўйи матодан ридо кийган официант сўзларини эшитавермагач, меҳмонни қўли билан секин туртишга журъат этди.

Баҳромбек чўчиб тушди, хаёлидан чалғиди, қаршисидаги бакрайиб турган одамнинг официантлигини билгач, туюқиб сўкинди:

— Падаринга минг лаънат! — Баҳромбек ҳалигина хаёлини тарк этган осуда дамларга қайтмоқчи бўлди, бўлмади. Худди ширин тушларини қайта кўролмай армонда қолган одамдай ўйидагиларни давом эттиролмади. Ниҳоят пастга қаради, пастда, эшак аравада ғимирлаб нимадир қилаётган араба кўзи тушди, унинг ишини кузатди. Фаррош ўн икки, ўн ёшлардаги боласи билан қоп-қора бесўнақай идишдаги ташландиқларни қўли билан титкилар, сўнг араवासига ташларди. Бола эса визиллаб ўтаётган машиналарни бармоқларини бир-бир букиб санар, муюлишдаги чўғ устига ўрнатилган йўл-йўл темир панжарада қоврилаётган гўштга, тановул қилаётган одамларга термуларди. Отаси ташландиқдан бошини кўтарди-да, астойдил ҳаракат қилмаётган боласини тўртди, бола сўлагини оқизиб орқасига ўгирилди, ота сандиқнинг ичини имо қилиб кўрсатди, ўғли сўз қайтарди чоғи, нуқиди, бориб эшагига ем ташлади. Бола ташландиқ ичига чўкиб ғойиб бўлди-да, анчадан кейин елкасини қисиб отасига қаради, фаррош қўлини силтаб халачўпни эшагининг орқасига ниқтади. Арава жилди, йўлнинг чеккасида чала кавшалган ем сочилганича қолаверди.

Баҳромбек уларни йўқотгач, тор кўчанинг нариги юзидаги бинонинг томига тикилди. Текис асфальт устидаги майда тахтачалардан қурилган чайласимон уйчага кўзи тушди.

Ё тавба, бу ерда уй нима қилади? У ўйининг охирига етмай ундан жунлари чала тўкилган қора ит, орқасидан тўрт-беш ёшлардаги жингалак соч, иштонсиз бола чиқиб келди. Энди унинг юраги сиқила бошлади, бу ердан кетгиси келди. Хаёлларига ҳеч ким халақит бермайдиган хонасига кириб, кечмишларига ошно бўлмоқни истади, сўнг ҳали оғзи очилмаган икки шиша сувга пул ташлаб ўрнидан турди.

Хона саранжом-саришта, озода эди. У стол устидаги рангли журналларга кўзи тушиб қўлига олди, варақлади. Яланғоч хотинларнинг эркакларга интилаётган хилма-хил кўринишлари... Тфу мусулмон бўлган... Ҳозир у кимни сўқди, мусулмон бўлган ўзиними ёки мусулмон мамлакатиними? Ҳар қалай, сўқинди, қаттиқ сўқинди. Сўнг қолганларини кўрмай қўлидагиси билан қўшиб бурчакка иргитди.

Ҳа... энди Истамбулга учиш қолди. У ёқда укам Ёдгорбек келаётибди. Яна Ёдгорбек баҳона эрталабдан бери тутқич бермаётган хаёллари қалбига ошно бўлиб, уни эртаксимон осуда дамларга: ўтмишнинг жасоратли онлари, қоронғи саҳифаларига етаклади.

* * *

Карвон Ғулжага кириб келганида Баҳромбек бутунлай бошқача бир оламни кўрди. У бола хаёли билан дунёдаги ҳамма шаҳарлар Андижонга, ёки Қашқарга ўхшайди деб ўйларди. Яна унинг хаёлида қўнғироқли карвон орқасидан ҳамма болалар эргашиб, чапак чалишиб, қий-чув қилиб томоша этишади, деган ўй ҳам бор эди. У ана шу манзарани, шу ширин дамларни атрофга олазарак бўлиб назар ташлаб, ҳали замон қайсидир кўчадан бир тўп болаларнинг отилиб чиқишини интиқ бўлиб кутарди.

Май ойининг йигирмалари эди. Ҳали қуёш чиқиб улгурмаган, ҳаммаёқ тинч, осуда; кўчалар бирам кенг, икки томони баланд оппоқ теракзор, барглари ҳам ёш, чиройли эди. Уйларнинг деворлари оҳакланган, кўча томонга қараган деразалар рангли. Ҳаммадан теракларнинг шовуллаши ғалати, уни эшитиш ўта мароқли эди. Айниқса, кўз юмиб қулоқ тугилса, ундан ҳам ажойиб, худди шаршарадан келаётган товусдай майин, оромбахш. Мана шулар Баҳромбекка бошқача олам бўлиб туюлаётган эди.

Карвон шаҳар ичкарасига кириб саройга яқинлашганида теракларнинг учига офтоб тушиб, кумушсимон рангда товлана бошлади. Қўнғироқ овозини эшитган болалар уйларидан югуриб чиқибди. Улар аввалига карвонга эргашмай кўчаларнинг бурчакларига чопишди, сўнг чўнтакларини қаппайтиришиб, ашула айтишиб, карвонини кесакбўрон қилдилар.

Қашқарлик қашонг...

Баҳромбек ашулангнинг охирини эшитишга улгурмай, ёнғоқдай қаттиқ кесак пешонасига тегди-ю, зум ўтмай ғурра бўлиб шишиб чиқди. Мана сизга томоша. Баҳромбекнинг ширин хаёллари чилпарчин бўлди.

Карвонни сарой аҳли, савдогарлар яхши кутиб олди. Баҳромбекни эса андижонлик бойваччанинг ўғли чиқибди дейишиб, қаторга қўшиб олишди.

Баҳромбек Фулжадаги Мирқосим саройининг кичкина ҳужрасида биқинига лўла болиш ташлаб, тирсагини тўшакка тираб, кафтига қўлини кўйганича хаёл сурарди.

Мана буни иш, савдогарчилик деса бўлади. Тергайдиган одаминг йўқ, эрта ётасанми, кеч турасанми ихтиёр ўзингда. Чўнтак тўла пул, нима олиб нима сотсанг ҳам ўзингнинг ишинг, лекин бозорини билиб, зиён қилмайдиган иш қилсанг бўлгани, фойда ёндаю пул ишда. Афсус, ҳар кун бозор бўлмас экан-да. Қориннинг ташвишини ўйламасанг ҳам бўлади. Икки қадам юрсанг сочиғини елкасига ташлаб дўконига чорлаб турган ошпаз, буниси зап яхши. Лекин иш ўзинга қолса жонингни жабборга бермай иложинг йўқ. Саҳар турмоқ, таомни эсдан чиқариб югуриб-елмоқ ҳам, ҳаммаси ўзингнинг бўйинида. Мундоқ ўйлаб қарасан икки юзта чакмон-у, майда-чуйдадан йиғилган пул ҳеч қанча пулга ўхшамайди. Мана буларда бир бало бор, сармоя дейишади, бу дегани беҳисоб, таги кўринмайдиган дунё бўлса керак-да, нега бўлмаса пистонча пул деб сонини айтмайди. Ҳа майли, ўшалардай бўлганимда менда ҳам сармоя бўлади. Э, аттанг, яна битта отни етаклаб чиқмабман-да, бу ерда нима пул, яхши от пул экан. Бўз отимга харидор кўп, сал нархи ошсин сотиб юбораман, минмасам, улоқ чопмасам, нима кераги бор менга бу отнинг... Агар эшик тақиллаб, ҳужрага Мансурхўжа кириб келмаганида ким билади, Баҳромбек шу тарзда қўлидаги бир ҳовуч пули билан бутун оламни сотиб олармиди?

— Ҳа, бойвачча: бу нима ётиш, тинчликми?

— Келинг, Мансурхўжа ака, келинг,— Баҳромбек ўрнидан қўзғалиб уйқудан турган одамдай кафтлари билан юзини ишқади.

— Бу дейман, кимсан андижонлик Жайнак бойваччанинг ўғли бўлганингиз билан аҳли савдогарнинг расм-русумини отангиз раҳматлик ўргатмаган экан-да, сизга.

— Шундай бўлган чамамда, Мансурхўжа ака. Биз отадан жуда ёш қолдик, кейинроқ ўрганар деганми, ё савдо ишини бизга муносиб кўрмаганми, ҳар қалай отамиз...

— Йўқ, йўқ, ундай деманг бойвачча ва зинҳор бу сўзни тилингизга ола кўрманг, сиз асл савдогарсиз. Майли, бу сафар ҳам гуноҳингиздан билло арвоҳлар хўрмати, ўтаман. Ахир бугун жумада Маъруф хитой-

нинг машраб беришидан хабарингиз бормиди?

— Шундай, хабарим бор эди.

— Нега ётибсиз унда?

— Тўғриси айтсам, сизларнинг ёшларингиз улғу, машрабларингиз катта, мен муштдай бошим билан ораларингизда ўралашиб юрсам ноқулай бўлмасмикан деб, иймандим.

— Бошнинг муштдайи йўқ бу ерда, Баҳромбек. Ҳаммамиз бой, бадавлат оиланинг фарзандларимиз, пул ва сармоя борми, шунинг ўзи кифоя, қолаверса аҳли машраб сизни чиқади деб, дастурхонга қўл уришмай ўлтиришибди, мендан илгарироқ кириб борганингиз маъкул.

Машрабдан Баҳромбек сархуш бўлиб қайтди. Унинг кўз олдидан нозу неъмат тўла дастурхон, қулоғида эса йигитлар кулгисининг жананги кетмади.

Ухў... дунёнинг роҳати бу ёқда экан-у... энди Баҳромбекнинг хаёлидан ташвиш тортиб пул кўпайтирмоқ, олиб сотмоғу сершовқин бозорнинг жанжаллари учди-кетди. У бўз отида, устида банорас тўн, гавжум шаҳар кўчаларининг ўртасидан ўтиб борарди. Унга қўл қовуштириб ҳамма салом берар, қози-калон, муфтио эшонлар ҳам бош эгиб таъзим этарди. У қўлларини илтижо билан чўзаётган етим-есирларга танга пуллар сочар, улар эса саманнинг тагига кириб кетгудай бўлиб, бир-бирлари билан жон-жаҳди ила олишиб, сочилган тангаларни теришарди. Баҳромбек бу ажиб манзарага эътиборсиз назар ташлар, яна машрабнинг қизғин гаштига қайтарди.

Даврада чиройлик гапириб қосада май улашувчини «коса гули» дейишаркан, зап чиройли ном эканми, ҳаммага бирдай ширин сўзлаб, бори-бирга ўхшатмай айтар экан-а, қаердан ўрганган экан буларни?

Бойваччанинг ўғли, йигитнинг гули, қани қўлимизни қайтармасинлар, деб илтифот этдимиз менга. Шундай деди чоғи. Қўлимга олишга олдим, қандай кўтариб юборганимни билмайман, лекин бундай нарсани ичмаганимни айтиб узр сўрадим-а, «коса гули» бунгаям бир ширин сўз топди.

— Майли, майли, бу ранги қурғурни ҳеч биримиз ичканмасмиз, бойвачча, не қилайлик, машрабнинг расм-русми экан-да, одат бузилмасин десангиз қўлингизга шундай олиб қўясиз-да, банияти шифо деб бир қултумгина хўпласангиз безарар, қани сўзларимни қайтармасинлар.

Қосани лабимга теккизганимни биламан, даврадагиларнинг офаринлаган овози хонани тутиб кетдимиз, шундай бўлди чамамда:

— Офарин, офарин йигитнинг гули, йигит деган мана шунақа бўпти-да, охиригача ичсинлар, қолдирмасинлар, мана буниси бошқа гап...

Мен бўшаган идишни «коса гул»га узатдим. Кейин иккинчи, учинчи қосани ўзим ихтиёр этдим ўйлашимча.

Маъруф хитой дегани зап гапдон эканми, Шанхай деган юртларда бўлган экан, хитой, француз, япон қизлари билан ўйнаган экан. Гапларини қаранг, уларнинг бир марта бошини айлантириб олсанг бўлганикан, кейин ўзлари сенга осилармиш, вой бўй уялмас экан-да, ҳа, яна қизларнинг ўзлари келиб бўйини осилса-я, зўр бўлса керак-да, унинг учун ҳамёнда жарақ-жарақ пул бўлиши керакмиш.

Баҳромбек шу тобда жарақ-жарақ пулларни чўнтакка солиб, ўша Маъруф хитой айтган шаҳардаги ғалат меҳмонхоналарнинг бирида ўтирармиш, ёлғизмиш, кейин эшик қия очилиб, кўзлари қисик, узун пуштиранг иккўйлаксимон либосда бир ажойиб аёл хонага кириб келармиш, кўкраклари хиёл кўринармиш беллари бирам нозикмиш, сўнг овоз чиқармай қўлларини унинг

елкасига ташлаб юзларини юзларига қўярмиш, баданлари танасига тегармиш, орқаси оловдай ёнармиш, аёл қулоқларига пичирлармиш...

Баҳромбек шундай ширин хаёллар гирдобига тушиб қолганидан тонг ёришай дегандагина ухлади.

Ун тўрт яшар ўспирин ҳали бу машрабларнинг охири нималарга олиб боришини билмас эди. У ҳамма қатори йигитнинг гули бўлиб ўзи ҳам машраб берди, кейингиларида топган-тутганини, оғилда кишнаб ётган саманини қиморга ютқазиб ўйиндан чиқди, унинг бурнига эрта сув кирди.

Баҳромбек ҳужранинг ижарасига қарздор бўлиб, тамадди этмоққа қолган-қутганини қоқиштириб турганида Тожинисо бегим бешта фарзандини бағрига босиб, рўзғори-ю, отаси берганларини ихчамлаб, белига маҳкам боғлаб йўл-йўлакай: Баҳром Мирзонинг топганиям кўпайиб қолган бўлса унга бир оз қўшиб, чоғроқ бўлсада ҳовли олсам, қолганларини тижоратга сарфлаб, катталарини ишга ундасам бир амаллаб кунимиз ўтар, ахир яратган эгам буларнинг ризқ-рўзини ҳам ўзи билан бирга бергандир деб Фулжа остонасига яқинлашиб келаётган эди.

Тожинисо бегим юз берган аҳволдан воқиф бўлгач: аввалига ўтирган жойида тиззаларини ушлаб овоз чиқармай довдиради, сўнг киприклари учди, кейин ранги оқариб қалтиради ва бирдан Гулбаданбегим жасади устида фарёд этганидай дод солиб йиғлади.

— Дод, дод, дод, дастингдан дод, фалак! Бу кунларни кўрсатганингдан кўра жонимни олиб қўяқолсанг бўлмасмиди, не гуноҳлар қилибманки, бунчалар азоб бермасанг?

Тожинисо бегим нола билан кўкка чўзган қўлларини ерга ташлаб энгашди, сочларини чангаллаб, чўккалаган кўйи бошини кўтармади, овози ҳам чиқмади. Шундагина гуноҳкорнинг ўзи журъат этиб, онасининг олдига келди.

— Туринг, бувижон, бировнинг уйи бу...

Тожинисо бегим бирдан бошини кўтарган эди, Баҳромбек қўрқиб кетди. Онаси ақлдан озаётган одамга ўхшарди.

— Бировнинг уйими, уяляпсанми, унда кўчага чиқиб дод соламан.

— Бошқа қилмайман, бу ишни, бувижон, шу пулларни ўн ҳисса, минг ҳисса қилиб олдингизга қўяман буви, худо ҳаққи, каломилло ҳурмати, ишонинг, туринг ўрингиздан.

Она бечора қаршисида тикилиб турган ўғлининг қулоқларидан тортиб шapatiлаб урар, елкаларидан ушлаб силкитар, яна урар, сўнг бағрига босиб йиғларди.

Она тинчиди. Баҳромбек шундагина қачондан буён гезариб турган акаси Остонабекка қаради.

— Ҳа, сенга нима?

— Шунча пулни гумдон қиласанми, тўнғиз?!¹

— Оғзингни ёп, сен ишлаб топувмидинг, хўжайинлик қиласан?

Шунинг ўзи ака-укага етди, бошқа гапиришмади.

Тожинисо бегим уй олмади, ўзбеклар истиқомат қиладиган маҳалладан эскироқ ҳовли топиб ижарага ўтирди.

Она Баҳромбекнинг гапларига ишонган бўлса-да, қўлидаги сармойани яна унга топшириб тижорат қилдиришга юраги бетламади. Остонабекни чақириб маслаҳат қилди.

— Уғлим, бор мулкимиз шу, энди укаларингга ўзинг ота бўласан, катта бўлиб қолдинг.

— Нима қиламиз буларни, буви, — Остонабек хонтахта устидаги бир неча даста пул, олтин ва тилла тақинчоқларга қараб кўзи чақнаб кетди.

— Даданнинг дўстларидан Ориф ҳожи шу ерда экан, эртага унинг олдига бораман, сенга биронта дўкон очиб беради, тижорат қилиб уйни ўзинг тебратасан.

Онасининг айтгани бўлди. Остонабек дўкон очиб уйни тебратди.

* * *

Орадан йиллар ўтди. Тожинисо бегим ўзбек маҳалласини тарк этиб шаҳарнинг нариги чеккасидан — Ҳарамбоғ¹ этагидаги Ғолибият кўчасидан ҳовли сотиб олди. Оилани оёққа турғазиб тиклади, Жайнак Мирзо бажариши лозим бўлган вазифаларни адо этди. Шундай бўлгач, онаизорнинг кўнгли чоғдир, табиати равшандир, ё яна нелар кечди экан унинг хаёлидан? Қанисиз менинг дардкаш онажоним, қалби дунё, бардоши тоғ қаҳрамоним — Тожинисо бегим!

* * *

Кун пешиндан оққан эди, юмшоқ шабада изғиринсиз эсар, томларнинг қирғоқларидаги лолақизғалдоқлар ўша шабадага ҳам бардош беролмай тўкиларди.

Ғолибият кўчаси сокин. Унинг икки томонидаги баланд оқ тераклар орасидан кесиб ўтган қуёшнинг ўткир нури юпқа сув сепилган нам тупроқ устида қалтирарди. Кўчанинг нариги чеккаси кўринадиган даражада текис, ниҳояси баландлик, унга ёндош хитой мазори, ён томон кўкаламзор сой, сойнинг этаги тегирмон, тегирмон олди катти ҳовуз эди. Ҳовуз тарновдан тушаётган тезкор сувни танасига сиғдирилмай кўкка сапчитар, ундан оппоқ кўпиклар пайдо бўлиб қирғоққа уриларди. Бу ердан гуп этиб янчилган буғдой ҳиди келар, уни ўша юмшоқ шабада узоқларга элтар, сой тебранар, гувулларди.

Сойдаги пастқам, рангининг қандайлигини билиб бўлмайдиган, эшигининг остонасига ҳамшиша супра ёзиб қўйгандай оқариб турадиган бу тегирмон Восил амакининг тегирмони эди. Баҳор бошланди дегунча маҳалланинг ялангоёқ болалари бу ердан аримас, Восил амакига ҳалақит бериб, унинг атрофида гирдикапалак бўларди. Тегирмончининг бунга ғаши келмас, болалар эса минг марта эшитган «Шайтонни алдаган ўрис» эртагини айтиб бегинг деб ҳоли жонига қўймасди.

У эртакни ғалати айтарди: шу болалар, бурун замонда, Сибирь томонда бир ўрус бўган, у ўрус менга ўхшаган, соқоллари мана мундоқ бўган, — у қизғиш соқолининг икки томонида бармоқларини ёзиб кўрсатарди, — исми Иван бўган, мана шу сен шайтонларнинг ҳаммасини бир қўлида кўтарган, тегирмоннинг эшигини мана бу бармоғи билан (чимчилогини ажратиб таъкидларди) синдирган.

— Ҳу... у...

Ҳар гал эртак шундай давом этиб, шундай ниҳоясига етарди. Сўнг Восил амаки япалоқ қизил қутисини очиб, нўхатдай, нўхатдай келадиган оқ, қизил, кўк, сариқ мампазиларни болаларга биттадан улашарди. Баъзан эртакни тамом қиларди-да, худди шундай япалоқ қизил тунука қутисини очиб: «уҳ, шайтон, у бизни алдаган» деб, тирноқлари гўштининг орасига кириб кетган йўғон бармоқлари билан ундан тамаки олиб газета парчасига ўрарди. Болалар мампазининг ўрнига тамаки қутисини алмаштириб қўйган шайтонни сўкишиб, Восил амакининг соқоллари орасидан бурқсиб чиқаётган қуюқ тутунни томоша қилишарди. Восил амакининг асли исми Гиорги, отасининг номи Игнат, фамилияси Василов эди.

¹ Ҳарамбоғ — Фулжадаги маҳалланинг номи.

Уни маҳаллий ошнолари Восил, орқаворотдан Восил ўрис дейишарди.

Сойнинг ўнг томони баландлик. Кўм-кўк майсалар орасига тиканаклар оралаган, у пастга тушган сари сийраклашиб тегирмон сувига туташиб кетарди. Тепалик ён бағридаги ёлғизоёқ йўл ҳам ҳовузга олиб келарди. Бу йўлнинг пастга тушган чуқурликларида булоқлар кўп, унинг қирғоқлари ялпиз, бедакўки, жағ-жағ, отқулоқларга сероб эди. Тегирмоннинг нариги томони кенглик, унинг адоғи қамишзор, улар орасидан оқиб чиққан сувдан кўл ҳосил бўлган, суви жуда тиниқ, номи Бойкўл эди. Кўлнинг бир чеккаси тепаликка бориб туташар, қирғоқлари шигил жийдазор, оппоқ жийдалар ҳамма томондан худди масжид минорасига ўхшаб кўриниб турарди.

Тожинисо бегим ҳар баҳор шу сойга, ёлғизоёқ йўллари пастга элтадиган булоқ бўйига кўп келарди. У бу ерда узоқ ўтирар, булоқ билан гаплашар, сўнг тўкилиб, овоз чиқармай йиғларди. Кейин енгиллашармиди, ҳар қалай доқа рўмолини текис чимликка ёзиб, тўрт чеккасини кесак билан бостириб кўк терар, ялпизларни йиғарди. Сўнг яна булоқ бўйида ўтирар, ҳаёл сураб, дардқаш булоғи билан суҳбат қуради.

— У...онагинам, келдингми?

— Келдим, булоғим.

— Нечук кеч, дардларингни эшитмоқни, қирғоғимда кўрмоқни бирам соғиндим, нелар кечди бошингдан, сўйла, онагинам.

— Яхшиям сен борсан, булоғим, сен бўлмасанг кимга айтар эдим ҳасратларимни.

— Дардингни сезиб турибман онагинам, тўкилган ёшингдан танам зирқираб кетди. Ёшларинг сийнамга сингмай кўксимни тешиб ўтиб кетди-я, яна битта булоқ кўзи чиқди у ердан, бунчалар бардошли бўлмасанг, ким, момо-табиат ато этганми сенга шунча сабр-тоқатни?

— Эй парвардигори олам, сен ўзинг яратган дунёнинг бир бўлагини, Одам ато ва Момо ҳавомизни алдаган бетовфиқ шайтон ўз измига солибдир, шул боис она булоғим руҳини қуръони шариф сўзлари — оятларинг билан равшан эт!

— Мен сенга дардингни сўйла дедим онагинам, менинг руҳим мана сен ўз аксингни кўриб турган сувимдай тиниқ. Шундай тиниқ руҳга оят на ҳожат, онагинам.

— Нега энди сенга ҳадеб ҳасратимни ҳикоя этай. Ношукрлик ҳам эви билан-да. Мундоқ шодлигимни ҳам баён этайин. Мана кўриб турибсанки, олтита пахлавоним ҳам воёга етди. Уччовини уйлик-жойлик қилдим, невараларим ёнимда, ахир отасиз ўсган етимларнинг бундай қадди расо бўлганини кўрган онанинг кўнгли тоғдай кўтарилмайдими, она булоғим.

— Кўй онагинам, ичинг тўла дард-ку, яна шодликдан сўйлайсанми, кўриб турибманки тинчинг бузилибди, кўз ёшларинг тўкилибдир.

— Сен менинг дилимсан, кўнглимсан она булоғим, сенга ёлғонни айтиб бўлармиди ҳеч? Ростини айтсам шу кунларда арининг уяси бузилди, кимсану қайдин келгансан деб ҳоли жонимга қўйишмаяпти. Оталарим бой бўлмай қолсин илойим, роҳатини ўзлари кўришиб, азобини менга ташлаб кетибди она булоғим.

— Дунё ўзи шундай, йиғлаб тушган еридан оёқ узган одам тиниб-тинчимайдир, униб-ўсмайдир, онагинам.

— Не қил дейсан бўлмаса, болаларимнинг боши омон бўлсин учун не иш тутайин, маслаҳат бер, она булоғим.

— Ўзинг режасини тузиб қўйибсан-ку, ўйлаганингдан қолма, онагинам.

— Ўйларимдан воқифмисан, қани айт-чи, сеҳри-ка-

роматингга ишониб бош эгайин.

— Елкангга кетмон ташлаб деҳқончилик қилмоқчи-сан-ку, шундай қилсам болаларимни бой-бадавлат оиланинг фарзандлари деб айтмас деган ўйдасан-ку.

— Ё илоҳо қудратингдан, нега бўлмаса мени шунчалар сўйлатиб овора қилдинг.

— Ахир сен ҳам менга онасан, овозингни, тўкилиб сўйлашларингни соғинаман, онагинам.

— Бўлмаса айт-чи, Фозилбегим бағримдан учиб кетди, ҳануз йиғлайман, на хат, на дарак бор ундан, омонми менинг синган қанотим?

— Ўғлинг Андижони азимда, ташвиш торта кўрма ундан. Унинг боши ўзинг тилаганингдай тошдан яралган. Сенга айтсам, ўғлинг мана бу Восил ўриснинг тегирмонидан ҳам соғ чиқадиган бўлган.

— Кўнглимга таскин бераётганинг йўқми, она булоғим?

— Ёлғон сўзламоқ сен айтган шайтоннинг иши, онагинам.

— Болаларимнинг хаёлидан нелар кечяпти экан, бу алғов-далғовлардан омон қолурму улар?

— Фарзандларинг омонликка омон қолғай, лекин ўзинг айтгандай арининг уяси бузилгани рост, онагинам. Катта ўғлинг сармоёни йиғиштириб деҳқончиликни мўлжаллаб турибди, ўжаринг Баҳром Мирзо хаёлида сафар тараддуди, у узоқ юртларни кўнглига тугибдир, қолганлари ҳам ёнингда бўлмас, битта ўзинг қоларсан, онагинам.

— Юртимга кетмоқнинг иложи йўқми, она булоғим?

— Йўқ, онагинам, бундай жавобга менинг қудратим ожиздир. Ҳукумат деган нарсалар бор бу оламда, улар менинг ҳукимига бўйсунмас.

— Ҳеч бўлмаса фарзандларимга насиб этар ўз юртини кўрмоқ, она булоғим?

— Сен менга жуда узоқ бўлғусини рўпара қилма, онагинам, бошқа сўрамаликка сўз бер.

— Шундан ўзга тилагим йўқ сендан.

— Фарзандларингнинг кўпчилигига насиб этар, лекин...

— Нимаси лекин, қийнама мени, она булоғим.

— Буниси сенга жуда оғир, ўз юртига жуда ўз бўлиб кетмас.

— Ахир бегона бўлмас.

— Йўқ, бегоналикка яқинроқ.

— Ахир улар норасида эди, ихтиёрлари ўз измида эмас эди, бегуноҳ эди, она булоғим.

— Гуноҳлардан ўтмоқ сен айтган яратганининг иши, дунёда инсофли одамлар бўлса улар ҳам афувни ихтиёр этар, лекин она тупроқ бағридан қадам узган фарзандларининг гуноҳидан ўтмас, гуноҳкорга эргашган бегуноҳлар ҳам унинг азобидан қутулолмас, онагинам.

— Шундайму, афсус...

— Чарчадинг чоғи.

— Ҳа, чарчадим, жуда эрта чарчадим, она булоғим.

Тожинисо бегим пешин қазо бўлмасин деб чўчидими, ўрнидан турди, рўмолини тўрт учидан беркитиб, кўку ялпизларини эҳтиётлаб ўради, бир кўли билан белини ушлаб, ёлғизоёқ йўлдан ўрдакюриш қилиб секин тепага қараб жилди.

Давоми келгуси сонда

НИГОХ

Шукрулло,
Ўзбекистон халқ шоири

КЎХНА ОЛАМНИНГ ҚУВОНЧ СИРААРИ

Безавол айём

Мана, минг шукрларким, яна Наврўзи олам кириб келди. Гўзалликнинг завол билмас элчилари — майсаю чечаклар яна юртимизни безади.

**Оламнинг уйғониши
Нурларга чулғониши
Бу — Наврўзи оламдир!**

**Айқириб сувлар оқар,
Ярқираб қуёш боқар
Бу — Наврўзи оламдир!**

**Хаётнинг уйғонмоғи,
Ишк оташин ёнмоғи,
Бу — Наврўзи оламдир!**

Наврўзи олам — жамики хаётий қувончларнинг, турфа гўзалликларнинг жамулжамидир! Сехрли оҳангларнинг янграмоғидир бу!

Наврўзи олам — табиатнинг бетаъриф яшнаши, демак, умрларнинг бошланиши ҳам.

Доно ҳаққимизнинг неки урф-одати бўлса, ҳамма-хаммаси ҳикматдан холи эмас. Минг йиллик синовлар, не-не тўсиқлар оша яшаб келган айём бу!

Янги йилларингиз муборақ бўлсин, азиз юртдошларим! Наврўзи олам куни табаррук мўйсафидларимиз-

га инсоф, бизнинг келажагимиз — хаётимизнинг кўрки бўлмиш ёшларга эса чинорий умр, куч-ғайрат тилайман.

Дунёни тутиб турган инсоф ва адолат дея донолар бежиз айтишмаган. Куч, ғайрат бўлса-ю, аммо инсофу диёнат бўлмаса, бундай куч-ғайрат юртнинг яшнаши, халқнинг бахт-саодати учун эмас, бевақт тошган тошқиндек хайрсиз кечади.

Куч-ғайратни кимнидир чалиб йикитмоққа эмас, йиқилганни оёққа қўймоққа, асрий чинорларни саждагоҳлар деб илдизлари билан кўпормоққа эмас, ниҳоллар ўтказмоққа, асрий урф-одатларимиз, тарихий ёдгорликларимизни қўлга кетмон олиб қўймоққа эмас, асрий маданиятимизни рўёбга чиқармоқ, инсоният баҳра ва ибрат олмоғига сарфланса, бундай куч-ғайрат халқнинг таҳсинига тозабад лойик қолғуси.

Куч-ғайратимиз халқ бахти, шунигдек, юртимиздан ҳамиша баҳор нафаси аримаслигининг манбаи бўлсин. Қўзларимиз қувончи майсалар, бирор гиёҳ сўлиш билмасин! Айқириб, пишқириб, қуй бўлиб оксин ирмоқлар, оби хаёт бахш этган дарёларимиз, фаровонлигимиз кўзгуси — денгизимиз завол билмасин. Ёмон кўздан асрасин!

Кунларимиз баҳордек сўлим бўлсин, Наврўзи оламдек халққа қувонч бахш этсин!

Ҳар қандай урф-одат, маросим-байрамлар тарихига назар солар эканмиз, улар ҳақнинг узоқ турмуш тажрибаларининг қўйма ҳуқоқлари эканлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Ушбу байрамларнинг минг йиллардан буён яшаб келаётганлигига ана шу тўғма асослар сабаб.

Наврӯз — Урта ва Яқин Шарқ халқлари қадимдан нишонлаб келаётган ана шундай аъъанавий баҳор байрамидир. У баҳорги кун ва тун тенглиги, яъни 21—22 март кунлари бошланиб, 25 мартга қадар давом этган.

Қадимги аждодларимиз табиатни доим ўлиб-тирилиб турувчи жонли

Агар наврӯз душанба кунни кирса

Ул кун Қамарға таъллуқ турур. Ул йил учузлуқ бўлмағай ва неъмат кўп бўлғай. Йағмур йағғай, подшоҳлар ҳоли заъиф бўлғай. Момуқ (пахта) кўп бўлғай. Фализларға офат йзтқай. Баъзи тиригларнинг дасту бўлғай, валекин бат заъиф бўлғай. Кунжид ва тарик мийана бўлғай. Буғдой оз бўлғай. Қор, йағмур йилнинг аввалида бўлмағай. Кўк экин яхши бўлғай. Эзгу таъом ачлиқ бўлғай. Йил охирида қор бўлғай, аммо тез ўтқай. Бозарганнынг йўли бағланғай ва касбгор кўп бўлмағай бат ўтқай. Савадо кўшод бўлғай воллоҳ аълам биссабов.

Агар наврӯз сәшанба кунни кирса

Ул кун Марихға таъллуқ бўлғай. Ул йил учузлик бўлмағай, ошлик кўп бўлғай. Аммо қонлар тўкулғай ва раҳм эл орасидин кетқай. Банда хўжасидин, қиз онасидин, ўғул отасидин, хотун эридин чиқғайлар. Йамон феъллик бўлғай. Подшоҳи мағриб ўлғай. Ул йил эрта эккан экин йахши бўлғай ва кичиг фализ мавалар оз бўлғай ва қор оз йағғай.

ҚАДИМИЙ

Йилнинг охирида сэллар кўп бўлғай валз сэлларға учраған дахиллар кўрғай, воллоҳ аълам.

Агар наврӯз чаҳоршанба кунни кирса

Ул кун Утаритға таъллуқ бўлғай. Ул йил қаҳатлик бўлғай. Очликдан қонлар тўкулғай. Фитна фасод ва шуб кўп бўлғай. Аммо тез ўтқай. Ул йил фализ хўп бўлғай. Хўросан сари буғдой, арфа қимматлик бўлғай. Ул йил йилан, чиёан кўп бўлғай. Мош ва тарикға давлат ва баракат бэрғай. Марг заъиф бирла ўғланларға бўлғай, воллоҳ аълам.

Агар наврӯз панжшанба кунни кирса

Ул кун Муштарига таъллуқ бўлғай. Ул йил неъмат кўп бўлғай. Ой, кун тутулғай. Хасталик қаттиқ бўлғай ва охир хайр-хўш бўлғай. Ул йил хўрак сақламак керак. Хазар қилмоқ керак ачиқғайлар воллоҳ аълам.

Агар наврӯз одина кунни кирса

Ул кун Зухроға таъллуқ бўлғай. Подшоҳлар ҳоли йамон бўлғай. Балолар устун бўлғай. Йағмур кўп йағғай. Совуқ

қаттиқ бўлғай. Ул йил учузлуқ бўлғай. Неъматлар дунёда кўп бўлғай фаҳир фақир орасида буғдой, тарик ўчуз бўлғай. Экин кеч битқай. Мевалар кўп бўлғай. Улим-тэлим оз бўлғай, бозаргоннинг йўли бўлмағай, воллоҳ аълам.

Агар наврӯз шанба кунни кирса

Ул кун Зўхалга таъллуқ бўлғай. Ул йил фитна ва шуб кўп бўлғай. Йел йаз қонларинда кўп кўпқай ва тақи қонлар кўп тўкулғай. Золимлар, аванлар ва ўғрилар давлат кўрғай. Неъматлар фаровон бўлғай, аммо йил охирида қаҳатлик бўлғай, воллоҳ аълам биссабов.

Наврӯзни 21 мартдан бошлаб нишонлаш ҳақиқий халқ урф-одати бўлиб, у исломга қадар ҳам мустақам аъъанга ҳисобланган. Бироқ сосонийлар даврига келиб Наврӯзни давлат байрамига айланттиришга ҳаракат қилинди ва у энди куннинг энг узун, туннинг эса энг қисқа пайтида, яъни ёзги қуёш турғунлиги пайтида — 21-22 июнь кунлари ҳам нишонлана бошланди. Аммо бу аъъана халқ ўртасида кенг қувватланмади. Чунки, табиий равишда пайдо бўлган халқ аъъанасини сунъий равишда ўзгартириш ҳеч қачон қувват топмаган. Натижада, Наврӯзни 21 мартдан бошлаб нишонлаш амалда қолди.

Кўпчилик байрамлар қатори халқда Наврӯзга ҳам алоҳида тайёргарлик кўрилган. Жумладан, байрамдан бирикки ҳафта олдин катта бир қишда етти хил додли экинларнинг уруғи етти қатор қилиб ундирилган. Булар буғдой, арпа, эғир, тарик, нўхат, жўхори, шоли кабилардан иборат бўлиб, байрам кунни уларнинг унишига қараб шу йилги ҳосилдорлик чамаланган. Наврӯз сумалак майсасини ундириш энг кәмида Наврӯзга етти кун қолгунча тугалланган.

Байрам кунни кўпчиб турган ерга мўл қилиб сув сепилган. Бу деҳқон учун йил бўйи сув, намгарчилик етарли бўлишни тилашдан иборат ирим бўлган. Қиз ва аёллар арғимчоқ учишган. Бу бахтли

БАЙРАМИ

оила қуриш ҳамда серфарзанд бўлиш истаги билан боғлиқ рамзий хатти-ҳаракат ҳисобланган. Кишилар бири-бирига совға-саломлар, ширинликлар улашган. Бу уларнинг бир-бирларига ширин турмуш тилашини аңғлатади. Наврӯзга ҳар бир хонадон, ҳар бир киши алоҳида тайёргарлик кўрган. Кишилар ювиниб, тараниб янги кийимларини кийишган. Ҳамма ер, уй, ҳовлилар тартибга келтирилиб, тозаланган. Қир кийимлар, чала ишлар янги йилга қолдирилмаган. Наврӯз кунни урушчи, аразли кишилар бир-бири билан ярашган. Барча араз, урушлар эски йилда

ЭЛИМИЗНИНГ

нарса сифатида тасаввур қилганлар: кўз кириши билан аста-секин сўна бошлаган табиат қиш фаслида бутунлай ўлган. Табиатдаги бу «ўлим» 20 мартга қадар давом этган. Йилнинг сўнгги ойи Хўт тугаб Ҳамал ойи кириши билан табиат яна тирила бошлаган. «Ҳамал кирди — амал кирди» деган мақолнинг тарихий асосларида ҳам узоқ аждодларимизнинг ўлиб-тирилувчи табиат билан боғлиқ қарашлари ифодаланган.

Баҳорги кун ва тун тенглиги — 21—22 мартдан бошлаб кун аста-секин узайиб, тун қисқара боради, кўклам кучга кира бошлайди. Ушбу жонланишни кузатиб ота-боболаримиз йил ҳисобининг бошланиши сифатида ана шу муҳлатни асос қилиб олишган. Наврӯз — янги кун атамасининг ўзида ҳам янги йилнинг дастлабки кунни маъноси ётади. Республикаимизнинг бир қатор вилоятларида бу кун йилбоши деб ҳам юртилади.

Демак, Наврӯз табиат ва жамиятдаги жонланишдан дарақ берувчи янги йил ва баҳор байрамидир. Урта Осиё халқлари ушбу байрамга алоҳида тайёргарлик кўришган. Байрам тантаналари тўкин-сочин дастурхон атрофида, кўча ва далаларда алоҳида нишонланган. Чунки эътиқодга кўра, ҳар бир воқеа, ҳодисанинг бошланиши қандай бўлса, якуни ҳам шундай давом этади. Ҳатто Наврӯз ҳафтанинг қайси кунни кирса йил қандай бўлиши ҳақида маҳсус йилномалар тузилган. Хусусан, XIV-XV асрларда Туркистонда (ғарбий) битилган йилномада бу ҳақида қуйидагилар ёзилган:

Агар наврӯз якшанба кунни кирса

Ул кун Шамсқа таъллуқ бўлур. Ул йил учузлуқ (арзончилик) бўлмағай, тўқлуқ бўлғай. Фитна, йаманлик оз бўлғай. Ғўза фойдаси кўп бўлғай. Тоғдаги фализга баракат берғай, валекин битқай анча бўлмағай. Ғўза йилнинг аввалида яхши бўлғай, охирида қиммат бўлғай, аммо тез ўтқай. Улим оз бўлғай.

қолди деб тушунилан. Қишлоқ ва шаҳарлар тозаланиб, байрамона дид билан безатилган. Катта байрам томошалари, оммавий ўйинлар ўтказилган. Наврўз дастурхонининг безатилиши ва қадимда унга қўйилган таомлар, нарсалар ўзига хосдир. Дастурхонга араб ёзувидаги «син» («с») ҳарфи билан бошланадиган етти хил нарса қўйилган ва у «ҳафт син» («етти син») деб юритилган. Булар: сипанд, саримсоқ, сиб(олма), сиёҳ дона (седана), синжид (зайтун ёғи), сирка, сабзи (буғдой майсаси) кабилардан иборат. Дастурхон ўртасига тол, зайтун, беҳи, анор, тут каби дарахтларнинг новдаларидан етти дона қўйилган. Бир идишда пуштиранг сув қўйилган бўлса, бир идишдаги сувда мевали бирор дарахтнинг япроғи сузиб юриши лозим. Булардан ташқари дастурхонга махсус ёпилган катта нон, қатиқ, сут, пишлоқ, бўялган тухум, хўроз гўшти, қуритилган мевалар: ёнғоқ, бодом, pista, балиқ ва ойна қўйилган. Наврўз дастурхони устида ёқилган шамлар ўчирилмаган — улар охиригача ёниб туришлари шарт бўлган.

Республикамизнинг воҳа вилоятлари-

да Наврўзда «йилбошининг оши» деб номланувчи махсус рамзий таом ҳам тайёрланган. Бу таом одамлар олиб келувчи суюқ овқатларни аралаштириб тайёрланган ва ҳар бир иштирокчи бу таомдан татиб кўриши одат тусига кирган.

Умуман, Наврўз дастурхони бутун халқ оммасининг ихтиёрий тайёрлаб келган турли хилдаги таомларидан ташкил топган. Булардан ташқари гўжа, сумалак каби махсус таомлар ҳам тайёрланган. Сумалак (суманак) — табиатнинг барҳаётлигини ўзида ифодаловчи, яъни табиатнинг, дунёнинг, ҳаётнинг узлуксизлигини ўзида мужассамлаштирувчи рамзий таом ҳисобланган.

Наврўз куни қилинадиган сумалак «Наврўз сумалак» деб аталган. Сумалак мавсуми наврўз сумалак билан бошланган ва то апрель ойининг охиригача давом этган.

Наврўз сумалак майсаси — Наврўзнинг асосий рамзи ҳисобланган.

Сумалак учун ўстирилган буғдой майсанинг маълум қисми махсус «кўк бойлаш» учун ажратилган. «Кўк бойлаш» деб, сумалак қилувчи аёллар

томонидан келган меҳмонларга, ёшланларга буғдой майсасидан оз-оздан тортиқ қилишга айтилган. Кўк бойлаган киши бунинг эвазига имконияти доирасида сумалак тайёрлаётганларга ул-бул совға қилган.

Маълумки, сумалак узоқ муддатда тайёр бўлувчи таом. Шу сабабли сумалак тепасида халқ турли ўйин-томошалар қилишган, қўшиқ-лапарлар айтишган. Ҳазил-мутоиба бу томошаларнинг асосий қисмини ташкил этган.

Бугунги кунларда қадим аъналарга бой бўлган Наврўз байрамини кутиб олар эканмиз, имкони борича эски урф-одатларни дахлсиз сақлаб, уларни ота-боболаримиздек эъзозлаб кутиб олаверайлик. Зеро, улғу ажодларимизнинг қутлуғ урф-одатларини, эзгу байрам ва аъналарини яшатиш-яшнатиш, айниқса, бу кун ҳаммамиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Баҳодир Саримсоқов,
филология фанлари доктори
Шомирза Турдимов,
филология фанлари номзоди

НАВРЎЗИ ОЛАМ ТАВСИФИ

919

Абу Райхон Беруний

«Қадимги халкларнинг ёдгорликларидан»

Наврўз янги йилнинг биринчи куни бўлиб, унинг форсча номи ҳам шу маънони тақозо этади. Наврўз эронликларнинг қишлари бўйича ўтмиш замонлардан, улар йилларни қабисали қилган вақтларида куёшнинг Саратон буржига кириш пайтига тўғри келар эди. Сўнгра у орқага сурилган, баҳорда келади деган бўлди. Энди у бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишдан гуллар очилгунича, дарахтлар гуллашидан мевалар етилгунча, хайвонларда шахват кўзгалишидан то насл вужудга келгунча ва ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунича давом этган вақтда келади. Шунинг учун Наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган.

Баъзиларнинг айтишича, Наврўз худо махлуқотни яратган олти куннинг биринчисидир. Куёш ва ой фалакнинг икки кўзи бўлганидек, Наврўз ва Меҳржон замонанинг икки кўзидир.

Ал-Маъмур Али ибн Муса ар-Ризодан Наврўз ҳақида сўраганларида у: «Наврўз фаришталар улуғланган кундир, чунки улар шу кунда яратилганлар. Уни пайғамбарлар ҳам улуғ тутганлар. Чунки Куёш шу кунда яратилган ва уни подшоҳлар ҳам улуғлаганлар.

Бинобарин, у замонанинг биринчи кунидир», — деганди.

Абдуссамат ибн Алидан ривоят қилинишича, у бу ривоятни бобоси Абдулло ибн Аббосга олиб бориб тақайди. Наврўз куни пайғамбар Алайхи-с-Саломга холва солинган кумуш жом ҳадя қилинган. Шунда пайғамбар: «Бу нима?» — деган. «Наврўз», — деб жавоб берганлар. Пайғамбар: «Наврўз нима?» — деб сўраган. «Ажамликларнинг улуғ хайити», — деб хабардор қилишган. «Тўғри, бу шундай бир кунки, худо бунда аскарани тиргизган», — деган. «Аскарани нима?» — деб сўраганлар. Пайғамбар: «Улар мингларча бўла туриб, ўлимдан кўрқиб, ўз мамлакатларидан қочган одамлардир, шунда Аллоҳ уларга: «Ўлинг!» — деган. Сўнгра уларни шу Наврўз кунда тириштириб руҳларини ўзларига қайтарган. У осмонга буюрган. Осмон уларнинг устига ёмғир ёғдирган. Шунинг учун одамлар Наврўз куни сув сепишни расм қилиб олганлар», — деган. Кейин пайғамбар холвани тановул қилиб жомни синдириб, суҳбатдошларига тақсим этган ва: «Қошки биз учун ҳар кун Наврўз бўлса эди», — деган.

Эронликларда Наврўз куни бир-бирларига шакар ҳадя қилиш расм бўлган эди. Бағдод мубади Озарбоднинг хикоя қилишича, бунинг сабаби, Наврўз куни Жамшид мамлакатиде шакар пайдо бўлган, бу шу вақтгача билинмаган эди. Жамшид сереув бир қамишдан шира томчиланини кўрган. Уни татиб қараган, унда лаззатли ширалик борлигини билгач, сувини чиқариб, ширасидан шакар олишни буюрган. Шакар бешинчи куни кўтариб бўлинган ва табриклаш учун уни бир-бирларига ҳадя қилганлар. Меҳржон байрамида ҳам бу маросим ўтказилган. Ажамликлар йил бошланишини ёзги куёш туриши вақтига хослаб қўйишларининг сабаби шуки, куёшнинг иккала туришини ёзги ва қишки кузатиш қуроллари орқали ва кўз билан билиш икки кеча-кундуз баробарлигини билишдан осонроқдир. Чунки куёшнинг олам икки қутбининг бирига қарашининг аввали ва худди шу қутбга орқа ўгиришининг аввалидир.

Юнон олимлари ва донишмандларининг кўпчилиги

кўтарилаётган ёриткичи Қалб-ал-Жабборнинг кўтарилиш вақтидан деб билар, йил бошини баҳорги кеча-кундуз баробарлигидан эмас, ўша вақтдан ҳисоб қилганлар. Чунки унинг кўтарилиши ўтмиш замонда шу ёзги Қуёш туришига ва унинг яқинига тўғри келади. Наврўз куни ўз вақтидан шунчалик сурилиб кетибдики, ҳатто бизнинг замонамизда қуёшнинг Ҳамал буржига қирган вақтига, яъни баҳорнинг бошига тўғри келадиган бўлди. Кейин Наврўзда отлик аскарларга баҳор ва ёз кийимларини кийгизиш Хуросон подшоҳларига расм бўлиб қолди. Фарвардин ойининг олтинчи куни, яъни Рўзи Хурдод — Қатта Наврўз бўлиб, эронликларда шаъни улуғ хайитдир. Айтилишича, бу кунда худо маҳлуқотни яратишдан фориғ бўлган, чунки бу кун айтиб ўтилган олтинчи куннинг охиригисидир. Муштарий шу кун яратилган ва бу куннинг энг саодатли онлари Муштарий соатларидир.

Наврўз куни Жамшид дунёга қайтиб, қуёшдай тўлишган ва ундан нур таралиб турган, чунки у қуёш сингари нурли экан. Одамлар иккита қуёш тулуғ этганидан ажабланганлар. Ҳамма қуриган чўплар кўқарган ва одамлар янги кун деб атаганлар. Ҳар ким баракотга эришиш учун тос ёки бошқа идишларга арпа экканлар. Кейин подшоҳлар саройларининг саҳна атрофига етти хил дондан етти тахта экиш расм бўлиб қолган. Буларнинг униб чиқишига қараб шу йил ғаллаларни тўла ёки пуч бўлиши тахмин қилинар экан.

Шу кун Жамшид ҳозир турганларни чақириб ва узок кетганларга мактуб ёзиб, эски макбараларни бузишга ва шундай кунда янги макбара қурмасликни буюрган. Бу худо рози бўлган бир одат бўлиб қолди.

Жамшид замонида халқ кўпайди, ҳатто уларга ер торлик қилди. Шунда худо ерни турган микдорига нисбатан уч баравар кенгайтди, одамларни гуноҳлардан поклаш учун сувга чўмилишни буюрди. Улар худо йил давомида офатларни ўзларидан даф этиши учун ҳар йили шундай қиладилар.

Навсард. Бу ойнинг биринчи куни сўғдликлар Наврўзи бўлиб, бу қатта Наврўздир. Навсарднинг йигирма саккизинчи куни — Бухоро мажусийларининг Ромуш оғом номли хайитларидир. Улар шу кун Ромуш кишлоғидаги оташхонага тўпланадилар. Оғом хайитлари улар учун энг азиз хайитлардан бўлиб, у ҳар бир кишлокда ўтказилади, улар ҳар қайси кишлок раиси ҳузурда йиғиладилар ва еб-ичадилар. Бу навбати билан ҳамма кишлокда ўтади.

Новҳарис. Хоразмликларнинг бу хайити ҳақида маълумотлар бизгача етиб келмаган.

Умар Хайём

«Наврўзнома»дан

Сумалак — баҳорнинг улуғ ва танқис таомидир. Менга ривоят айламышларким, Хисравнинг отаси Хормўзд арпа ўсиб ётган экинзор ёнидан ўтиб кетаётган экан. Арпага қўйилган сув экинзордан тошиб, йўлга оқар экан. Фарвандин ойн экан. Хормўзд «Арпа омонлик дони, унинг кўкати яхши кўкат» деб ичмоқ учун сувдан бир кўза тўлдириб олишга амр қилди. Арпа орқали ўтган, ёки ундан чиққан сув чарчоқни олиб меъда қасалликларини даъволайди. Бу сувни ким ичса, у янги йил арпа пишиғигача қасалликлардан муҳофаза қилинган бўлади. Эронликлар ҳам туронликлар арпа экиннинг уддасидан чиқадиладар. Арпа сумалак пиширилган

илк кўкатдир. Абу Муслим жунбушидан кейин туронликлар Наврўзни қайта ўз шодёналарига айлантирдилар. Шайхларнинг эътирозига Муҳаммад Алайҳи-с-Саломнинг «Арпа уни танқис таомдир. Тангингизда қувват қаймаган чокда уни кўпроқ тановул қилинглар» ҳадиси билан жавоб бердилар. Бойс, арпа уни ё кўкати-дан тайёрланган танқис таомлар алломалар ва сўфийларнинг энг хуш таомидир.

Маҳмуд Кошғарий

«Девони луғат-ут-турк»дан

Ёмғир суви кўл бўлди,
Тоғлар боши ҳўл бўлди,
Дунё дами мўл бўлди,
Гул-чечаклар чирмашур.

* * *

Сендан саъвалар кетар,
Менда қалдирғоч яшар,
Булбуллар сайраб қўнар
Нару мода учрашур.

* * *

Туман чечак тизилди,
Гунчалари ёзилди,
Узок ётиб, эзилди,
Энди ердан ажрашур.

Юсуф Хос Ҳожиб

«Қутадғу-билиг»дан

Шарқдан баҳор насими эсиб келди, оламни безамок учун фирдавс йўлини очди.

Ок ранг кетиб, бўз ерни алвонранг қоплади, олам ўзига оро бериб безамок тараддудига тушди.

Зериқарли кишини баҳор нафаси ҳайдади, мусаффо баҳор яна ўз ҳукмига кирди.

Қуёш қайтиб яна ўз ўрнига келди, Балик (Хуб) думидан Қўзи (Ҳамал) буржига кўчди.

Уйкуга қирган дарахтлар яна яшил тўн кийди, ол, сарик, кўк, қизил рангли ҳарир ёпинчиклар билан безанди.

Бўз ер юзига яшил парда тортди, гўё хитой қарвони Чин ҳарир ипак матоларини ҳар томонга ёйди.

Дала-туз, тоғ, ўр-қир, паст-баланд қирлар кўк ва алвон рангга қўмилиб бурканди.

Турли-туман чечаклар кийғос очилди, олам ичи ифор ва кофур иси билан тўлди.

Димоғларни чоғ қилувчи сабо ели кўтарилди, бутун оламга мушк-анбар хиди таралди.

Ғоз, ўрдак, оққуш, қилқуйруқлар осмонни тўлдириб, қағиллашиб, юкори-қуйи учмоқда.

Мағрур турналар кўкда овозини баралла янгратмоқда, тизилган туя қарвонидек учмоқда, елгурмоқда.

Улар қуш овозини созлаб ўз жуфтини чақирмоқда, гўзал киз ўз кўнгил берганини чорлагани каби назоқат билан ундамоқда.

Қаклик қуш овози билан сайраб қах-қах уриб қулмоқда, унинг тумшуғи қон каби қизил, қоши эса қоп-қора.

Кора қарға тумшугини кўпиртириб қағиллайди, унинг овози тантик қизнинг овози каби ёқимсиз.

Гулзорда булбул минг оҳангда наво қилмокда, тун-кун тинмасдан ёқимли сайрамокда.

Жайронлар жуфти билан чечаклар устида ўйноклаш-мокда, буғулар ўз жуфтлари билан ўзиб-кезиб яйраш-мокда.

Осмонни булут қоплаган, ёмғир ёғмокда, гуллар юз очиб қаҳ-қаҳ уриб қулмокда.

Мавлоно Лутфий

«Гул ва Наврўз»дан

Чаманлар бўлди жаннатдин намудор¹
Очилди гул, сочилди мушки тотор.
Янги йилнинг бошида рўзи Наврўз
Садафдин чиқа бир дурри шабаррўз².

Севингандин отаси ганжин очти
Неким қазғанганин³ оламга сочти.
Улуғ тўйлар қилиб ишратлар этти,
Яратқан бирла кўп ниятлар этти.

Улуста мустаҳикларни қилиб шод
Ҳамул ҳам бандиларни қилди озод.
Сут эмганда саодат доя бўлди,
Тили чиққач хунар ҳамсоя бўлди.

Чу Наврўз ўлди наврўз ичра фируз
Ота ўғлининг отин кўйди Наврўз.

¹ Намудор — нишона, белги, кўриниш

² дурри шабаррўз — кечаси товланадиган дур

³ қазғанганин — бу ерда мол-мулк маъносига

Абдулхамид Сулаймон Чўлпон

Наврўз кунида

Хира, ўчғон, кирли кучсиз дилларга
Ёруғ ёғди, турмуш сепган янги кун
Сира севинч бермас ўзбек қизига
Йўкса унга мангуликми қора тун?

Нега юз йил кишанларда энтиккан,
Қашшоқ, йўқсул тутқунларга эрк берар
Ўзбек қизи: «Бошқаларга эрк берган,
Менга қани эркинг?», деса не дея?

Кўклардаги дона-дона сочилган
Юлдузларми эзгу кунни олқишлар!
Қимга тегар, юлдуз кўздан отилган
Аччик, гина лаънатлар ҳам қарғишлар!
Гулой, Тўти, Қумри, Ойхон, Ёрқинлар
Наврўз кунини деворларга қор илар,
Кўчаларда эр-қизлардан оқинлар,
Тутқунларнинг ёнлариға кирмайлар,
Қаторлариға уларни ҳам солмайлар,
Тутқунларни кишиға ҳам сонмайлар.

Тутқунларнинг кўз ёшлари баҳорнинг
Шудрингидек гўзалликни хўллайлар.
«Гўзалликни севдим» деган эркинлар
Кўриб туриб уялмайлар, ўлмайлар!

Наврўз кунини эрксизларга эрк берар,
Ўзбек қизи эркили кунда бўшмай,
Зиндон каби тор уйдан чиқолмай,
Қалин, оғир деворларни йиқолмай,
Борлигини кенг дунёга отолмай
Чин эрк кунини кута-кута телмурар!

1919 й.

Нашрга тайёрловчи
Барнобек Эшпўлатов

**КЎХНА ОЛАМНИНГ
ҚУВОНЧ СИРАЛАРИ**

Ж
ша
ад
ал
аб
и
па
ар

ЎШЛИК

НИГОХ

Рақсга тушар Шаҳнозалар...

Жумҳуриятимиздаги рақс санъати бе-
иғини тебратаётган даргоҳларда қан-
дан-қанча бўлгуси Мукаррамалару,
Алияхонлар юксак бадиий нафосатдан
ибоқ олмаётир, дейсиз. Уларнинг бугун-
ги изланишлари эрта бир кун гўзаллик
намида бетақрор нарвозлар бўлиб дил-
қиримизни ром этса, не ажаб...

Нажмиддин Комилов

ЁНМОҚ САОДАТДИР

«Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била» мисраси билан бошланадиган ғазал «Ғаройибус сиғар»дан ўрин олган. Алишер Навоийда кам учрайдиган тахаллуссиз ғазаллардан бири («Ғаройибус сиғар»да жами ўнта тахаллуссиз ғазал бор). Ушбу ғазал «Бадоеул бидоя» девонида ҳам мавжуд. Демак, у шоирнинг ёшлик йилларида ёзилган. Ғазал етти байтдан иборат. лекин тахаллусли мақтаъ бўлмагани сабабли экинчи хулоса етишмаётгани сезилади. Асар мавзуси ишқи илоҳийни куйлаш, бу гоё гоҳ мажозий ташбеҳ-истиоралар, анғанавий образлар (парвона, булбул), гоҳ тўғридан-тўғри тасаввуфий истилоҳ — тамсиллар воситасида баён этилади. Ишқи илоҳийни тараннум этган ғазаллар Навоий девонларининг асосий қисмини ташкил этадики, уларни бир неча гуруҳга бўлиши мумкин: 1) муножот-ғазаллар; 2) худо ва пайғамбар мадҳига бағишланган наът-ҳамд ғазаллар; 3) ошиқнинг аҳволини тасвирловчи «Шарҳи ҳол» ғазаллар; 4) фалсафий қараш, фикр-мулоҳазаларни ифодаловчи ғазаллар. Тилга олинган ғазалда ошиқона кечикмалар шарҳи, ёр васфи ҳам, фалсафий мушоҳада ҳам бор. Демак, асар бирон-бир ҳис, муайян ҳолатни эмас, шоирнинг умумий тасаввур-тушунчалари, шунга мувофиқ ишқнинг инсон қалбига ўтказадиган таъсири ҳақида зикр этади, ишқ ва унинг жозибаси шоирона талқин этилади. Шу боис ғазал байтларини бевосита занжирий боғланиш эмас, балки қофия, радиф, мавзу ва оҳанг муитарақлиги кўпроқ бирлаштириб туради. Мадҳ, васф, шарҳи ҳол, тасаввуфий маънолар бир ўзандаги оқимга тушиб олган. Чунки, матлабда ошиқнинг ишқ дарди янги-лангакидан хушнудлиги, иккинчи байтда машуққа фироқиди қийналиш, кинояли хотирот, учинчи ва тўртинчи байтларда ишқнинг қудрати ва мўъжизакорлиги ҳақида мулоҳаза-муқояса, бешинчи байтда шоҳ ва дарвешнинг ишққа муносабати, олтинчи ва еттинчи байтларда илоҳийет файзини топган солиқнинг лаҳзалик масрур туйғулари, ёр жамолига маҳлиёлиги тасвир этилади. Хуллас, ишқнинг турли жиҳати,

Бир шеър таҳлили

Ғазал

Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била,
 Нечунки кўзда ёруқлук эрур қароғи била.
 Фирок шоми ёнгилмас ўқунг кўнгул йўлини,
 Ки борур ул сори пайкондин чароғи била.
 Эрур сукуту фано ишқ лозими, булбул
 Не воқиф онча фиғону улуг димоғи била.
 Ул ўтки ўртади парвонани, ҳамул ўтдин
 Кўрунги ковуруладур шамъ доғи ёғи била.
 Шоҳу улус ғамюю жоми Жам, хушо улким
 Синук сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.
 Хумор аро тиладим сокию қадах, юз шукр,
 Ки улки мен тиладим келди ўз аёғи била.
 Қучарга сарв ниҳоли бири қадиндек эрмас,
 Агар кетурса ани боғбон қучоғи била.

илоҳий қудрат олдиди инсоннинг ҳолат ва кечинмалари турли томондан олиб қаралган. Умуман, Навоийда бу гоё ҳар хил ҳолатларга боғланиб, ҳар бир ғазалда ўзгача бир тароват, янги-инги ибора-ифода, услубий тарзу равия билан куйланади. Шу боис унинг ғазаллари бир-бирининг такрори эмас, балки ҳар бири янги асар сифатида ўқувчига алоҳида завқ бағишлайди. Тасаввуфнинг ҳар бир мақоми ва манзилларидаги руҳий ҳолат бу манзилларни кашф этиш изтироб-азиятлари, буюк илоҳнинг ҳузурига талпиниш, соғинч ва қўмсаш, қалби маърифатга гарқ Дўст дийдорига ташналик, ундан маҳрумлик дамларидаги ранж ҳар бир ғазалда турфа рангу оҳанг, суврату санъатлар орқали тараннум этилади. Бу ғазалиликда, айниқса, орифона шеърятда қабул қилинган анғана бўлиб, шоирнинг ўзига ҳос маҳорати ана шу анағана бағрида камол топган. Бунга мўъморлик санъати билан қиёсласа бўлади: Самарқанду Бухоро, Ироқу Нишонур. Балху Хирот мўъморлик ёдгорликларига қаранг, уларнинг нақшу ниғори, кошнлари, тарҳу тароватида ўхшашлик бор. Аммо ҳар бири яна ўзига ҳос салобат, ҳусну жозиблага эга, ҳар бир мўъморнинг «дастхати»ни аниқ ҳис этасиз. Шеърят ҳам шу: қатъий анғаналар андозаси ичра беназир устакорлик, улуг салафлар даражасига кўтарилиш ва шу майдонда ихтиролар қилиш, янги йўл, янги оҳанглар топиб, элни қойил эти олиш. Анғанавий усул-равияда маҳорат кўрсатиши — бир ҳайрат, мўъжиза, асрлар анғанасини енгиб, шоирона ихтиролар қилиш — иккинчи, янада олийроқ ҳайрат. Навоийнинг ҳар бир ғазалида «эски мавзун», янги руҳ, янги туйғу ва фикр билан янгидан янгралиш, ғазалнинг қадимий шаклидан фойдаланиб, шоирона мўъжизалар кўрсатиш маҳорати намоён. «Эрур кўнгулда сафо ишқ тоза доғи била» деб бошланадиган ғазал ҳам худди шундай. Дарҳақиқат, азалий ишқнинг кўнгулда ҳар гал янгилалиши, тоза доғлар қолдириши янги илҳом ва завқ олиб келади. Ушбу ғазални байтма-байт шарҳлаб чиқсак,

айтилган фикрлар тўлароқ ва аниқроқ англашилади. Биринчи байт (матлаъ):

Эрур кўнгулда сафо ишк тоза доғи била,
Нечунки кўзда ёруклук эрур кароғи била.

Ишқнинг доғи — дарду алами, асорати тоза бўлгандан кўнгулда шодлик, сурур ва равшанлик пайдо бўлади. Этан, бунга ажабланмаса ҳам бўлади, чунки кўзнинг равшанлиги унинг қорачиғидан. Байтнинг мазмуни шу. Ажойиб ташбеҳ: кўз гавҳари қора, аммо кўришининг қуввати, ёруғлик йшандан. Демак, ишқ кўнгулда дарду доғ солса-да, лекан айни шунинг ўзи яна кўнгул кўзини равшанлаштиради. Навоий шу ташбеҳ орқали тазод санъатининг фавқуллодда янги турини кашф этган: Аслида ишқ-мухаббатдан фориғ одам тинч, хотиржам яшаши керак. Бироқ ҳаётда бунинг акси бўлади, мухаббат дардига гирифтор одам шод, фароғатда юради. Кўнгул ишқ дардидан яйради! Шоир оқлик ва қораликни (байтда «сафо» ва «тоза» сўзлари ҳам ўзаро муносибликка киришиб, завоқли бир туйғу бағишлайди), қуллик ва озодликни, ишқий безовталик лаззати ва ишқсизлик бадбахтлигини қиёслайди. суфийнинг тан азоблари эвазига туйдиган рухий-маънавий ҳузурини оқичишлайди.

Ишқ доғи дунё қуллигидан қутқаради, озод этади. Илоҳни севини, унга қул бўлиши — қулликдан озод бўлишининг янги йўли. Шундай экан, бундай қулликдан хурсанд бўлиши керак. Оишқ махуббасининг тамғасини кўнгулда асраб, унга қул бўлишдан боти осмонда. (Навоий матлаъининг тасаввуфий талқини яна бир маънога шайра этади: кўз қорачиғи комил инсон рамзи деб ҳам тушунилган, яъни у ўзидан бошқа ҳамманно кўради. Ҳаммага нур сочади, бошқача айтганда, худбинликни бутунлай тарқ этган зот. Шундай қилиб, комил инсон — махубул кўздай бедор, жолиб, лутфу карами). Ишқнинг фараҳ ва фароғат, сафо ва рўшнолик келтириши хосиятини шундай ажойиб тасвир билан ифодалаган шоир иккинчи байтда мўъжизакор тахайюлининг яна бир қиррасини кўз-кўз этади:

Фирок шоми ёнгилмас ўкунг кўнгул йўлини,
Ки борур ул сори пайкондин чароғи била.

Биринчи байтдаги қоронғу-ёруғ тазоди давом эттирилган, аммо маъно бошқача. Биринчи байтдаги ташбеҳ асослари — доғ ва кўз қорачиғи ажойиб маънодаги ранг эди, бу қоралиқлар оқлик, равшанлик келтирғувчи эди, фирок шоми эса оишқ учун ёруғлик эмас, азоб-изтироб олиб келади. Оишқнинг ҳижрондаги қуялари тун билан баробар, ҳижронда оишқ учун ёруғлик йўқ, унинг тонги зимзиё. Фирок шоми тариқат аҳли назарда — солиқни илоҳдан ажратиб турғувчи парда (қасрат), яъни дунё ишлари билан оворагарчилик. Фирок шомиди, дейди шоир маъшуққа қараб, ўқинг (кипригинг) кўнгулим йўлини адашмасдан топади, чунки у кўнгулга томон чироғи билан келаяпти. Мамага шайра бор бу ерда? Гап шундаки, «пайкон» сўзи ҳам ўқини аналатади, бу ўринда камон ўқи назарда тутилган. Камон ўқининг ўткир учи эса металлдан, ясаларди ва у нишонга қараб учи бораётганда металл қисми ярақлаб турар, баъзан эса олов сочаётгандай шугъланиб кўзга ташланарди. Уқининг ана шу ҳолатини Алишер Навоий кўз кўтариб бораётган одамга ўхшатиб, жонли ва чиройли суврат чизган: «Фирок шомиди, яъни сенинг ёдиң вақтинча кўнгулдан кўтарилиб, дунё иш-ташвиши парда қаби сендан мени тўсганда, ўқинг адашмасдан кўнгул йўлини топади, чунки у ўз нишонига пайконини чироқ қилиб борапти». Бундай ташбеҳни бошқа бирорта шоирда ишлатмаймиз: ёрнинг киприги зулматни ёриб бораётган мандиба, ёге зимзиё тунда қақилган чақмоқ. Албатта маънавий кипригини чақмоққа қиёсларкан, Навоий кўзни ҳам назарда тутган, чунки аслида киприк бировга қараб отилмайди, балки назар, қараш йўналади. Шунинг учун киприк-чақмоқ муқоясаси илоҳий нурнинг ярқ этиб кўнгулни ёратиши ёки заминий миқёсда соҳибқаромат пирнинг назар қилиши, бир нигоҳ билан қалбларга нуғула солиши тарзида талқин этилиши мумкин. Оқдлий ҳаётда ҳам кўзнинг кўнгулларни ўзаро боғлаши, севаига замин ҳозирлаши кўп ишлайдиган ҳодиса.

Учинчи байт:

Эрур сукуту фано ишк лозими, булбул
Не вокиф оинча фигону улуг димоғи била.

Навоий асарлари қуллигитининг 1988 йилги янги нашрида (3-жилд, 428-бет) мазкур байтнинг биринчи мисрасида «фано» ва «булбул» сўзларидан кейин веруел қўйилгани учун маъно бузилган. Агар шу нашрга сўнадиған бўлсак, «Сукут фано» дидр,

ишққа лозим бўладиган булбул бунча фигони ва улуг димоғи билан нимадан хабардор?» деган галати мазмуни гап келиб чиқади. Бундай «тахрир» ўқувчини чалғитиши, Навоий асарларини тушунишни қийинлаштириши муқаррар. (Буни таъкидлашга мажбурмиз, чунки ҳозирги ёзувга кўчирилган классик шеърларда тинчи белгиларининг аҳамияти катта, веруел но-тўғри қўйилгани учун маъноси маъжумлашган байтлар нашларимизда анча). Хўш, Навоий бу байтда нима маънони кўзда тутган? Бу маъно қуйидагича: «Сукут сақлаб фано бўлиши — жисму нафе эҳтиёлларидан батамом қутилиши ишқнинг зарура-тидир, шунча нола-фигони, сархуш ошuftалиги билан булбул бунни қайдан билсин». Ҳа, шоир бу ерда оишқлик рамзи, нафосат ошuftаси, ишқни ёниб куйловчи булбул билан баҳсга киришган. Бу қизиқ, чунки Навоийнинг бир қанча газалларида булбул хонини ҳис-ҳажон билан куйланади, лекин бу байтда у булбул ишқнинг моҳиятига тушуниб етмайди, деган фикрни баён этади. Балки бошқа маъно бордир бу гапнинг тағиди? Дарҳақиқат, матлубга етилиши йўли фақат оҳу нолами? Фигон чекмай, зоҳиран хотиржам кўришти, дардни элга ошкор қилмай, ботинан кўнгулни маърифатдан сероб этиб фано мартабасини эгаллаш мумкин, дейди Баҳоваддин Нақшбанд. (Баҳоваддин Нақшбанддан, сиз самоъга қандай қарайсиз деб сўрашганларида, у киши: «Мо инкор накунем вале, ин кор накунем» — «Биз инкор қилмаймиз, аммо бу ишни қилмаймиз» деб жавоб берадилар). Самоъ ва зикрга берилмай, муайян касб билан шуғулланиб, одамларни ҳақ йўлини танишга даъват этган Солиҳ дарвешларнинг йўли шунча тақозо этар эди. Улуг мутафаккир рамзий йўсинда тариқат аҳлининг икки тоифаси сулуқини таққослаган: тинч, хотиржам шир билан, ички оламни тараққий эттириб, ҳаққа яқинлашувчилар ва самоъ, рақс, қўшиқ кўй орқали мухаббатларини оишқ изҳор этувчи бетоқат, безовта одамлар. Шундай қилиб, оишқлик ҳар доим ҳам фигону нола эмас экан, «анжуманда хилват» қурувчиларнинг ботиний маърифати, мулоҳаза ва мушоҳадаси тараққоти, унда йўзгача ёниши, йўзгача фидойи қатъият бор. Тўртинчи байт мазмуни учинчи байт юзасидан айтган фикримизни яна қувватлайди:

Ул ўтки ўртади парвонани ҳамул ўтдин
Кўринки ковуладур шамъ доғи ёғи била.

Гап парвона ишқи устиди борапти, яъни шоир булбулнинг нолами мухаббати билан парвонанинг жим, аммо вужудини ёндирувчи фидойи мухаббатини қиёсламоқда. Тасаввуф қилинг: шамъ, унинг атрофида эса алангага қараб талпинаётган митти парвона. У ўтга шундай ихлос, шиддат билан интиладики, оловга қўйилиб ёниб кетгунча тинчмайди, бироқ парвона шунчаллик оишқлиги, дардининг зўрлигига қарамай, оҳу нола қилмайди, балки жимжит ўтга қараб талпинаверади. «Ул ўт», яъни илоҳий ишқ алангаси фақат парвонани эмас, шамънинг ўзинида муми ва ёғи билан қўшиб қовуради, эритиб куйдиради. Улуг шоир тамсиллар воситасида Ишқнинг беинтиҳо қудратини бизга тушунтирмоқчи бўлган. Шамънинг шугъласи — илоҳий ишқ, муми ва ёғи — дунё, инсон вужуди, парвона — оишқ инсон тижмоларидир. Парвона фано тижмолу, яъни «ёмон сифатлардан қутулиши ва маъжуда (яъни) сифатларга эга бўлиши, ҳирсу ҳавасни тарқ этиши» йўли («Миръотул уш-тоқ»). Бу — фақир дарвешларнинг тариқати, аҳдуллоҳ йўли. Хўш, шоҳлар-чи, улар ҳам бу бахтга мушарраф бўла оладиларми?

Шоҳу улус гамию жоми Жам, ҳушо улким
Синук сафол ила дурд ичкай ўз фароғи била.

Йўқ, шоҳлар фано мартабасига етишолмайдилар, чунки улар дунё гами, улус ташвиши, шон-шўҳрат, айшу шират билан банд — шоирнинг гояси шу. Афсонага кўра, Ажам шоҳларидан Жамшид шундай жом ихтиро қилибдики, унинг ичидида шароб асло тугамас ва у бутун оламни ўзида акс эттириб турар экан. Шундай қилиб, «жоми Жам» — тугамас бойлик ва шират, шуккух салтанат рамзи. Бу иборанинг сўфиёна талқини — «маърифат бодаси билан лимолим ориф кўнгули» («Миръотул уш-тоқ»). Лекин Навоий мазкур байтда бунни назарда тутмасан, бўлмаса шоҳу дарвеш аҳволини чоғиштирмаган бўларди. Шоир ақъанавий тасаввуфий этиқодга кўра, ориф дарвешининг фақирона ҳаётини подшонинг ҳашаматли ҳаётидан баланд қўяди, аммо бунни қуруқ таъкидлаш йўли билан эмас, балки «далиллар» билан асослаб беришга интилади: Шоҳ фуқаро

ташвиши ва ўзининг шону шуҳрати, туганмас давлати, ишрати билан овозра, у бу ғамдан фориг бўлолмайди. Демак, у шунчалик дабдабаю шукуҳи билан озод, бахтиёр эмас. Хатто жаҳонни кўрсатувчи олтин жоми ҳам уни ғамдан озод қилолмайди. Аксинча, синиқ сафолда (жоми Жам — салтанат ва ҳашам рамзи бўлса, синиқ сафол — камбағаллик, камтарлик нишонаси) май қўйқумини ичаётган, яъни муҳбубнинг васли деб азоб чекаётган дарвеш бахтиёр. Хуллас, Навоий илоҳий ишқнинг ҳосиятлари ҳақида гапириб келиб, парвонасифат дарवेशнинг мамлакат подшоҳидан устун турувчи озод-эркин турмушини шарафлайди. Олтинчи байт:

Хумор аро тиладим сокию кадах,
Ки улки мен тиладим келди ўз аёғи била.

Шоир синиқ сафолда «дурд» (май қўйқуми) ичиб, маҳбуб ёдида сармаст қахрамони — ишқ парвонаси дарвеш ҳолатидан руҳланиб, ўзини ҳам у билан шерик, ҳаммаслак деб биллади. Аммо лирик қахрамон — дарвеш ёр ёдида сархуши бўлса, шоир ҳали хумор, у энди соқийдан май талаб қилапти. «Хумор» ҳам мастликнинг асорати, аммо у вақтинчалик совиш, солиқнинг иккиланганини, турфа ҳолатини ҳамда «маҳбубнинг иззат пардаси ичига яшириниши, дунё пардаси ваҳдат юзини беркитиши» («Миръатул ушшоқ») анелатади. Ана шундай ҳолатда шоир турланган кайфиятни бир хилликка, яъни дарвеш ҳолатига олиб келиш учун соқи (пири мурид) маърифатидан баҳраманд бўлишига интилади ва оллоҳ унга тилаганини етказгани — пир ҳузурига мушарраф этилганига шукроналар айтади. Байтдаги «аёқ» сўзи икки маъноли: 1) одамнинг аъзоси ва 2) қадаҳ. Демак, сўз ўйини — тажнис ясалган: «келди ўз аёғи била» — «келди ўз қадаҳи била». Теран маъно ана шундай ифода ва тимсоллар орқали берилган. Еттинчи байт:

Кучарга сарв ниҳоли бири кадингдек эрмас,
Агар кетурса ани боғбон кучоғи била.

Бу байтнинг зоҳирий маъноси кўришиб турибди. Шоир маҳбуб қоматини энг чиройли дарахтга ўхшатмоқда, йўқ, маҳбуба қомати сарвдан ҳам чиройли, ахир сарвни қучганда ёр қучгандайин ҳаловатни туйиш мумкинми? Боғбон сарвларни кучоқлаб олиб келса ҳам, лекин бу ёр қоматини қучганчалик эмас. Аммо байтнинг тасаввуфий, ботиний маъноси ҳам бор. Қад деганда суфийлар пирнинг ҳайбати, илоҳийлик аломати бор одамни назарда тутганлар. Демак: «Гарчи боғбон боғдаги чиройли сарв дарахтларини намойишкорона қучиб олиб келса-да, лекин уларнинг бирортаси комил инсон — пирнинг сўзгал, илоҳий ҳайкалидай эмас, уларни қучиш пирга сифинишдай лаззат беролмайди».

Алишер Навоийнинг улғворлиги шундаки, унда зоҳирий ва ботиний маънолар, яъни ишқи ҳақиқий ва ишқи мажозий тасвирлари бир-бирига ҳалақат бермайди, балки бир-бирини тўлдириб, қувватлаб туради. Бошқача айтганда, ишқи ҳақиқий тасвирдан ишқи мажозий тасвирга ёки аксинча ҳолатга осон ўтилади, китобхон гоҳ бу маънодан, гоҳ у маънодан, гоҳ ҳар иккисидан завқлана олади. Ушбу ғазалда ҳам шунини қўзатиш қийин эмас, унда тариқат ақоиди, мақолат босқичларидаги солиқ ҳолатлари, ишқ изтироби ва ошшқ азоби, дардли ўртанишлар тасвирланади ҳамда реал инсоний кечинмалардан воқиф бўласиз. Аслида ишқ парвонаси — солиқ дарвеш ҳам реал инсон, унинг кечинмалари ҳам ҳақиқий инсоний кечинмалар, фақат нияти улғурроқ, дарди интиҳосиз, идеали гоят юксак...

ШУҲРАТНИ ЭСЛАБ

Кўз ёшлардан ивиган қабринг,
Бу кун чўкиб қолгандир балки,
Ҳадемай илк кўклам қўйнида,
Кўмилар у майсаларга ҳам...

Абдулла Орипов

Мана, яна кўклам келди. Шуҳратнинг қабри ўнинчи бор яна майсалар оғушида.

Бу қандай ўлим бўлдики, унинг юз берганига юраклар ҳамон кўниқолмайди. Шуҳрат ҳақида ўйлаётиб орамизда унинг йўқлигини неча мингинчи бор дафъатан англаймиз, кайғуга ботамиз.

Театр Санъати ва Рассомлик олий мактаби ранг-тасвир бўлимининг кўпчилиги талабалари Шуҳрат ижодининг кизғин мухлислари эди. Одатда, имтиҳон — кўрик куни уч-тўрт кишига бир синфхона берилар ва ҳар ким ижодий дунёкараши яқин талабалар билан бирга ўз курс асарларини шу синфхона деворига осар эдилар. То имтиҳон комиссияси кириб, баҳо қўйгунга қадар бу тасвирларнинг томошабинлари талабаларнинг дўстларини, ака-укалари, кўпинча, мазкур олий мактабда бевосита таълим бермаётган мусаввирлар бўларди. Бундай ҳолларда институтнинг фахрлари бўлмиш Шуҳрат Абдурашидов, Алишер Мирзаев ва Бахтиёр Бобоевлар бирга кўздан кечирар эдилар.

Бу уч мусаввирнинг бирор бир асар каршисида тўхтаб, ўзаро яхши фикр билдиришлари ёки маъқуллаб бир-бирларига караб олишлари биз учун асосий баҳо бўлар, расмий баҳонинг эса деярли ахамияти йўқоларди.

Мудҳиш тасодиф оқибатида Шуҳратнинг беҳуш ётганлиги хабари талабалар ўртасида яшин тезлигида таркалди. Ун кун унинг тепасида турган дўстлари қатори биз ҳам нафас ютиб, хавотир ичида яшадик. Кейинги кўрикда эса... биласизми, айтарли барча асарларимиз унга бағишлов тариқасида яратилган эди...

Устоз ўқитувчиларимиз кулрангларда, аниқ тасвирга эга, сокин ифодаланувчи қадим анъаналар йўлидаги асарларни ёктиришарди. Шунинг учун кўркув аралаш қилинган озми-кўпми уринишларда жиддий услуб кўринмасди.

Шуҳратнинг ўлими шу қадар улкан фожа эдики, бу йўқотиш каршисида ўқув программаси чеклашлари майдалашиб қолди. Кўрикдаги йўқотишнинг аччиқ аламига тўла воқеабанд, шуҳратона ёркин рангларда

битилган мойбўёк асарлар бир туман аро гулхандек ёнди.

Ш. Абдурашидов хотирасига аталган бу асарлар кенг жамоатчилик нигоҳидан пинҳон қолди. Шухратни ёд этиб Бахтиёр Бобоев, Дилёр Имомов, Алишер Мирзаев, Рўзи Чориев ва Исфандиёр Хайдаровлар каби тасвирий санъатимизнинг кўзга кўринган намояндалари катор тасвирий асарлар яратдилар. Рауф Парфи, Усмон Азимов, Хуршид Даврон, Мирозиз Аъзам, Қутлибека Раҳимбоева, Муҳтарам Улугова каби шоёрларимиз унинг хотирасига оловли сатрлар битдилар. Шухрат Абдурашидов ижоди қанчалик ўзига хос бўлса, унинг инсонийлиги ҳам шунчалик бетакрор эди. Бор-йўғи бир-икки кўрганлар ҳам албатта уни унутилмас давҳаларда хотирлайди.

«Бир гал югуриб тирбанд троллейбусга чиқиб олсам,

Рассом Ш. Абдурашидов (юқорида, ўнгдан биринчи) ҳарбий хизмат чоғида қуролдош дўстлари даврасида.

шундоқ рўпарамда Шухрат ака турган экан. Тўрхалта-сидаги олмалардан, вазиятнинг ноқулайлигига қарамасдан, олмагунимча кўймади», деб эслайди шоира Қутлибека.

Яна биров бир йил мобайнида, югуриб қилолмаган пропискасини Шухрат елиб югуриб тўғрилаб берганини эслайди.

Рассом Рўзи Чориевга Ҳамза мукофоти берилганлиги эълон қилинган кун унинг устахонасига дўстлари тўлиб кетди. Дўстлар даврасида қувнаб ўтирган Рўзи ака ҳар замонда эҳ, ҳозир Шухрат бўлгандами, деб хитоб қиларди.

Бундай вазиятларнинг кўп марталаб гувоҳи бўлганман.

Менимча, юракларда яшамок энг олғий тирикликдир. Аммо ҳеч қачон дўстларидан борини, наинки борини, жонини ҳам аямаган Шухратдек инсонни фақат ёд этиб, ачинавериш камлик қилади. Рассом қилкаламга мансуб асарларга яна бир назар ташлайлик. Миллийлик деганда матоларда сўзана, анор ёки кўзалар тасвирини тасаввур қилиш ибтидоий тушунчадир. Шухрат ижодида миллийликни нафақат юқоридаги буюмлар тасвир-

ланганда, балки хизматдан қайтаётган аскар йигитга даричадан мўралаётган қишлоқ қизининг хуркак нигоҳида, «Ешлик тонги», «Бўсаға» асарларида келинчанинги кўзларидаги ҳаёда, ўзбек халқининг болажонлигини йўрғакланган кўғирчоқни эркалаб бағрига босиб турган қизча образида, ўсмир йигитнинг кўзидаги тортинчоқлик аралаш қатъият тасвирида ҳам кўрамиз. Ҳозир ҳар бир чизгиси кўшиқдай мусаффо ушбу асарлар Ўзбекистон Давлат музейининг фондида сақланмоқда.

Шухрат ҳаёлигида рассомлар билан ёш адабиётчилар доимий алоқада эдилар. Унинг вафотидан сўнг бу самимий ришта узилиб, асосан расмий муносабатлар қолди. Агар бирор кун белгилансаю Езувчилар уюшмасидами, рассомлар уюшмасидами, деворларга истеводли мусаввирнинг портрети ва унга бағишланган асарлар осилса, ҳам қалам, ҳам қилқалам аҳли йиғилиб, уни ёд этишса, шеърлар ўқилса, хотиралар сўзланса, Шухратдан ёдгор фарзандларидан хабар олинса, ўшал узилган ришталар эҳтимол, боғланармиди?!

Менимча, ёш кетгани билан Шухрат Абдурашидов халқимизга қолдирган нодир асарлар кам эмас. Уларни тўплаб Ғафур Ғулом нашриётида альбом қилинса, бу альбом анча залворли бўлар эди. Ижодкор яшаган ёшию юбилейлари билан эмас, асарлари билан ижодкор. Шухратнинг тенгдошлари хизмат кўрсатган, халқ рассомлари унвоиларини, жумҳурият ва иттифок миқёсидаги давлат мукофотларини олаётган бир пайтда ижоди ҳам, шахси ҳам бу қадар ёрқин бир инсонни, дўстни унутиш кечиримли ҳол эмас.

Унинг ҳам номзодини Иттифок комсомоли мукофотига ёки Ҳамза мукофотига кўймоғимиз биз дўстларнинг бўйнимиздаги қарзимиздир.

Шухрат Абдурашидов нафақат иқтидорли мусаввир, балки шеърлар ҳам ёзар эди.

Унинг дўстларига ёзган мактублари, шеърлари тўпланиб, бир мажмуа қилинса, қалам хақи фарзандларига берилса, бу тағин бир савоб иш бўлур эди.

Гулнора Раҳмонова.

«НЕГА ЯХШИ БЎЛДИНГ, НАЗАРЖОН...»

«Назар билан энг сўнгги суҳбатимни жуда ёрқин эслайман. Уша суҳбатдан бир кун ўтиб ишга келганимда, менга кўзи тушган ҳамкасбим ток ургандай ўрнидан сакраб туриб:

- Эшитдингизми? — деганди.
- Нимани? — дедим безовта.
- Назар дўстингизни машина...
- Тирикми?

Ҳамкасбим «йўқ» дегандай бошини ҳам қилди...

...Кимдир ўнгиригимдан тортқилаганда, ҳушимга келдим. Қабристон сукунатга кетгандай. Қаршимда янги, тупроғидан ҳовур кўтарилаётган қабр пайдо бўлганди. Ёнимда бир чол тиловат бошлади. Кейин одамлар оҳиста шивирлашиб, юзларига фотиҳа тортишди-да, безовта кабутар галасидай «гур» этиб ўринларидан турдилар. Мен ҳам ихтиёрсиз уларга эргашдим. Анча олислаб, ортимга, бундан кўп йиллар илгари дўстининг болалиги кечган тепаликка, сарғайган ўтлар орасида қорайиб кўриниб турган қабрига қарадим. Худди у: «Кел, келиб тур, кенг далаларга, она қишлоғимга, мен ётган шу тепаликка ҳам», деяётгандай эди»...

Бу сатрларни мен бир минг тўққиз юз саксон бешинчи йилнинг май ойларида, марҳум шоир дўстим Назар Шукур вафотидан бир неча кун ўтгандан сўнг ёзгандим.

Мен Назар билан тўрт йил бирга яшаганман. Улимидан сўнг узоқ вақт қаерга бош суқишни билмай юрдим. Қаршимдан, ёнимдан ўтаётган одамлар шарпаларга ўхшарди. Уларнинг овозини эшитмасдим, юзларини кўрмасдим. Худди ўзим руҳга айлангандай эдим. Бир неча бор машина ҳайдовчиларининг койишларидан ўзимга келган вақтларим ҳам бўлган.

Дўстим ёдга тушган кезлари ундан ёдгорлик бўлиб қолган шеърларни ўқирдим. Таскин топардим. Аммо мени минглаб рангларда товланувчи дунёга олиб кирган шоирнинг қўлимдаги пиёз пўчоғидай юпқа шеърлар тўпламидан ташқари яна юзлаб шеърлари борлиги ҳеч хаёлимга келмасди.

Шеърлар ҳақидаги хабарни Назарнинг укаси, шоир Уроз Ҳайдар келтирди. Нечун мендан бир садо чиқмаганлигига, Уроздан:

— Назарнинг қолган шеърлари қаерда? Уларнинг тақдири қандай? — дея сўрамаганлигимга ҳайрон бўлдим. Ҳайрону ҳайрат адоғида:

«Рашид, худбинсан. Шу вақтгача ўзингни ўйладинг. Гавжум шаҳар кўчаларидаги асабий ҳайдовчилар

танбеҳини эшитганданок, марҳум дўст давомчиси бўлиб уни ўлмас шоирга айлантиришинг керак эди», деган сас юрагимда садо берди.

— Шундай қилиш керак. Ҳа, шеърларининг ҳаммасини чиқараман, — дея юрагимга ваъда бердим.

Орадан ойлари ўтди. Унутилган ваъдаларни ёдга солиб уйга яна Уроз кириб келди. Ҳар сафар паршонхотир, оғир ўйларга ботган ҳолда остона ҳатловчи инсон бугун бошқача бир кайфиятда эди. Бу кўтаринки кайфият боиси нелигини сўрашга тортиндим. Ўзи бир гап қилар, деган хаёлда сукут сақладим. Саволимга тезда жавоб олдим. У хонтахта ёнига ўтирди-да:

— Рашид ака, бу дунёда марҳумларни ҳурмат қиладиган инсонлар ҳам бор экан. Уларнинг умрига марҳумларнинг яшай олмай қолган умрини ҳам қўшиб берсин, — деди.

— Нима гап? — деб сўрадим.

— «Юлдузча» нашриётининг бошлиғи Нурали Қобул олдига акамнинг ташвишлари билан киргандим:

— Акангизнинг шеърларини олиб келишингизни кўп вақтлар кутгандим. Марҳумлар олдида биз тириklar ҳамма вақт қарздормиз, — деса бўладими? Хўрлигим келиб, йиғлаб юбордим. Ҳали мен шунча йиллардан бери биринчи бор бундай самимий сўзларни эшитишим. Хайрият, шундай бағри кенг, юраги тоза инсонлар бор экан.

...Тунларим шаҳарда қолди. Бу кун сенинг изларинг билан, йўлларинг билан, ўйларинг билан гаплашгим келди. Сенсиз ўтган кун учун йиғлаяпман. Сени, болалигингни соғиндим. Айтардинг-ку:

**У югурди қирларда хушнуд,
Яланг оёқ тўзғитди тупроқ.
Севганидай бувимнинг лутфин,
Эртақларни севарди кўпроқ.**

**Орзулар ҳам наздида гўё,
Чўнг тоғлардан яшарди нари.
Сирли эди шу тансиқ дунё,
Тортар эди қалбини бари...**

**Мен олган дам орзуларга йўл,
Хайр, деди чиқмай сафарга.
Қирлар билан қолди бирга ул,
Келмади мен билан шаҳарга.**

Сен тўғри эдинг. Сен тўғри сўз эдинг. Шу сабаб шаҳарда биринг икки бўлмади. Ҳар вақт ғарибликда яшадинг. Ёнингдагилар эса дўстликни ютишиб, душманликни раво кўришди. Ҳатто ҳазрати Навоий ҳам ўз замонаси одамлари ҳақида нақл қилганда бағри куйиб шу сатрларни битган эди:

«Биз шундай қизиқ замон одамларига мубтало бўлганмизки, уларнинг олдида ростгўйликдан ёмон нарса йўқ. Улардан тўғрилиқни қидирган киши қошларидаги номи «Чин», ўзи ночин жингалак мўйни топади, холос. Чин кофирлар мамлакатаи бўлса ҳам, номи «Чий», яъни «тўғри» бўлгани учун, қара, ҳатто жаннатнинг ўзи ҳам унга рашк қилади.

...Бу айланувчи осмоннинг ҳеч тўғри иши йўқ: унинг

паргари чизган чизиқнинг ҳам биронта тўғриси йўқ. Кимки тўғрилики ўзига касб қилиб олган бўлса, даврнинг айланиши унга доим душманлик қилади. Қалам тўғриликка йўл кўрсатганлиги учун доимо унинг боши кесилиб, пастга қараб туради».

Тўғри гапларинг ортида самимий, беғубор қалбинг ётишини эгрлар қайдан билсин? Ҳаммага ишонардинг, ҳаммага юрагингдаги тўғри кўз билан қарардинг.

Отам билан бир узоқ қариндошимиз шаҳарга мени излаб келди. Назар билан каталакдек, аниқроғи ертўлага ўхшаган хонада яшардик. Кўчадан ўтган ўйинқароқ бола тепган тош деразаларни чил-чил синдираб, бизлар эса тун билан совуқдан дилдираб чиқардик. Бундай болалар кўчамиздан кўп ўтар, шу сабаб деразаларимиз ҳам пешма-пешига синиб турарди. Зиндонга кўнникан маҳбус мисол кулбамизни тушуниб бордик. Совуқ ҳавога чидай олмай битта кўрпани деразага михладик. Шундай бесаранжом кунларнинг бирида отам ва қариндош остона ҳатлади. Елка қисиб уларнинг олдларига бир бурда нон ҳам қўёлмадик. Отам икковимизнинг бу ҳолимизни зимдан кузатди. Кейин афсус билан бошини чайқаб:

— Қани, турунлар, шаҳар айланамиз, — деди. Уларнинг ортидан эргашиб шаҳарга чиқдик. Узоқ айландик. Магазинларни томоша қилдик. Қариндош чўлда пахтакор эди. Пахта планини тўлдириб шаҳарга чиққанлигидан бўлса керакки, Назар икковимизга камзул олиб берди. Биз хурсанд эдик. Айниқса, чет элнинг камзули бўлганлиги учун. Кейин бошлашиб отамлар жой олган «Тошкент» меҳмонхонасига келдик. Кенг, ёруғ, иссиқ меҳмонхонада жаннатга тушгандай яйраб ўтирдик. Қариндош сўзамол одам бўлганлиги учун ҳеч биримизни зериктирмасдан ҳангома қилди. Қишнинг бир тутам кундузи тунини бошлаб келганда, қариндош этигини оёққа илиб:

— Қани юринлар, бир ресторанга ҳам кирайлик, — дея ўрнидан турди. Отам чарчаганлигини айтиб бормадди. Биз бошлаб кўчага чиқдик.

Ҳаммаси ўша ресторан остонасида бошланди. Мен у кунни ҳеч унута олмайман. Ҳар қандай ҳолатда жилмайиб турувчи Назарнинг ҳам илк бор кўзларида ғам кўрдим шунда. Ҳозир уни эслаяпман-у, қайғуга ботган кўзлари қаршимга бостириб келмоқда.

Бизни кўрган эшикбонлар зўр мурувват билан қарши олишди-да, елкамиздаги пальтоларимизни ечишиб, ҳатто атир ҳам сепиб қўйишди. Бу мулозаматдан хурсанд, шахдам қадамлар билан ресторан эшиги тутқиқларидан ушладик. Шунда:

— Ҳай, акаси, қани-қани орқага, бу ресторан-а, ресторан! — дея қариндошни елкасидан, ҳозиргина бизга мурувват кўрсатган эшикбон тортди. Биз унинг бу ҳаракатидан ҳеч нарса илғамай ҳангу манг эдик. У эса амакининг оёғини кўрсатиб, ҳазар қилгандай:

— Бу ресторан-а, ака! — дея такрорлади. Назар икковимизнинг жаҳлимиз чиқа бошлади. Ахийри Назар:

— Оғайни, нима гап, ресторанлигини билиб турибмиз, — деди. Шундагина эшикбоннинг қип-қизил юзлари ёрилиб кетадигандай шишиб:

— Этикларига қаранг, бундай этиклар билан бу ерга кириш мумкин эмас, — деди устимиздан кулгандай.

Бизлардан садо чиқмади. Қариндошнинг боши ҳам, бир-биримизга гап-сўз қотмай хомуш қайтавердик. Меҳмонхонага шу ҳолда кириб келдик. Отам бизнинг юзимизга қараб, нима гаплигини сўради. Биз жим эдик. Шунда қариндошнинг ўзи синиқ жилмайиб:

— Этик билан киргизмас экан, тоға, — деди.

Отам уруш кўрган, дунё кезган одам эди. Назар икковимизга бир-бир қаҳрли нигоҳ ташлади-да:

— Сенлар ҳам ҳеч нарса демасдан, уни мулзам қилиб, бозордан қайтган сизларнинг меннинг олдимга бошлаб келавердиларингми? — деди жаҳл билан. Биз елкамизни қисиб, нега қайтиб келаверганлигимизга ҳайрон, жим турардик.

Отам ўрнидан турди-да, кийина бошлади. Шунда қариндош отамнинг нечун кийинаётганини сезиб:

— Кўйинг тоға, киргизмаса, киргизмабди-да, қачон мен ресторанга кириб юргандим, бир укалар билан кўнгил тусаганди-да, — дея йўлини тўсди. Отам жаҳлдан тушиб ўрнига чўзилди. Бизлар эса эртага келишимизни айтиб кулбамизга йўл олдик.

Муз қотган қорни ғачирлатиб босардик. Яккам-дуккам машиналар овози бир лаҳза ўйларимизга шерик бўлиб, яна сукунат қоплаган тун кўйнига сингиб кетарди.

Ўғринча Назарга қараб қўярдим. Унинг чўнг қотган юзидан бирор маъно илғаб бўлмасди. Фақат ички бир ҳаяжонни бошидан кечираётганлигини, ҳаммаси ўша қариндош этигидан бошланганлигини билиб турардим. Унинг тилга тушган «Нишон аканинг этиги» шеъри шу воқеа туфайли дунёга келганди.

Назар ижодида баҳо беришда зукко танқидчиларимиз бир нарсага эътибор беришини истардим. (Ҳалигача унинг ижоди ҳақида «пичоққа илинадиган» мақола ҳам йўқ бўлса-да!) Шоир шеърларининг тўқсон фоизи қорли, ёмғирли кўчаларда ёзилган. Шу ўринда менинг ягона истагим бор. Ҳурматли «оқ йўл» тилаганлар, Назар Шукурнинг ҳамма шеърларини тўплаб яхлит китоб ҳолига келтирайлик.

Изғиринли кўчада оч-яланғоч, дилдираган шоир руҳини, этикоднинг нақадар мустаҳкам бўлганлигини бугун чуқурроқ ҳис қилиб турибман. У ҳамма вақт шошилиб юрарди. Қоғоз парчаси қўлига тушиб қолса шеър битарди. Эртасига ташландиқ қоғоз парчасида янги шеър дунёга келарди.

Хассос шоир Йўлдош Эшбекнинг Назар ҳақидаги ушбу шеъри билан сўзимни тугатмоқчиман:

**Менинг фарёдларим кимга етади,
Улим ҳар кимни ҳам банди этади.
Не учун яхшилар эрта кетади,
Нега яхши бўлдинг, Назаржон энди!
Дерлар: ҳар тасодиф келмас бежизга,
Қолдирдинг ғамни не гуноҳимизга.
Ким жавоб беради бу оҳимизга,
Қаёқларга кетдинг, Назаржон энди...**

Абдурашид Нурмуродов

(Айёр одам)

Бу мучалга 1920, 1932, 1944, 1956, 1968, 1980, 1992 йилларда туғилган ва туғиладиганлар киради. Улар бошқалар ичида энг ҳовлиқма ва телбароқ саналадилар. Маймун мучалли киши гоҳо кўпнинг фикри билан ҳисоблашади, ҳазилкашлиги бор, бироқ ҳаммиша айёр ва муғомбир. Тил топиша олгани туфайли ҳар қандай одам билан аҳил бўлиб кетаверади. Лекин доим ҳам шундай эмас. Маймун мучалли ғаразгўйдир. Кибрли, латофатли, ҳатто одамлар хизматига тайёр, у кўнглидаги бошқаларга нисбатан ёмон фикрларини ўзининг ўта назокатлилиги ва илтифотлилиги билан яшириб юради. Ҳақиқатан ҳам у қолган барча мучаллардан нафратланади ва ўзини ҳаммадан устун кўяди. Шунингдек, у шўҳратпараст ҳам.

Маймун мучалли — ақл-идрокли киши. Билим олишга ниҳоятда ташна. Кўп ўқиган, жуда кўп нарсани билади, дунёда ҳамма нарса ўткинчи деган фикр тарафдори. Яхши маълумотли, кўрган, ўқиган ва эшитганларининг деярли барчасини тўла хотирасида сақлайди ҳамда бу қобилиятдан ўзи усталик билан фойдаланади. Тўғриси-ни айтганда, хотирасининг пешлиги унга тўлиб-тошиб ётган тартибсиз ишларини ўнглаб олиши учун керак ҳам. Ўта уддабурон, энг қийин муаммоларни ҳайрон қолар даражада тез ҳал эта олади. Мабодо бирор ишни тезроқ уддалашга кўзи етмаса, бошлаган заҳоти тўхта-тиб кўя қолади. Маймун мучалли кишида кўплаб яхши фикрлар ва бошқаларнинг оғзини очиб кўядиган зийраклик бор. У ҳатто бақувват, сабр-тоқатли ва ўзига яраша абжир саналмиш Аждарҳо мучалли кишининг устидан кулади.

Маймун мучалли киши Паланг мучаллининг иссиқ истарасига беписанд, унга доим киноя қилади. Жуда

дипломат ва ўта қув. Энг қийин вазиятлардан қутулиб кетишга ҳам доим тайёр туради. У мустақил, табиатан ўзбилармон. Уни бирор нарсага мажбур қилиш, ўргатишнинг кераги йўқ, бари бир ўз билганидан қолмайди. Унинг шахсияти билан боғлаб ёлғон гапирилса ёки ноҳақ иш қилинса, ўзини тутолмай қолади, иккиланиб ўтирмайди. Агар у ўзининг жазо олмаслигига ишонса, фиромлик қилади, бу ҳолда уни қўлга тушириш қийин.

Кўпчилик Маймун мучаллиларнинг бундай турланувчан феъли уларни ўғирлик қилишга бошлайди, лекин ҳаммаси ҳам шундай эмас, ёки ҳаммаси ҳам алдамчи эмас. Унча-мунча қалтис ҳаракатларига чидаш мумкин, чунки у жуда ёқимтой ҳамда уддабурондир. Мансабпараст. Мансабга эришиши учун унда асос ва имкониятлар мавжуд. Бир қанча салбий томонлари бўлишига қарамасдан (мақтанчоқ, алдамчи, серзарда), бошқалар унинг ақлига ишонганлари туфайли бегоналашиб кетмайдилар.

У катта кўламдаги корхоналар ишида зукко, савдосотикда пихини ёрган, ақл-заковат, билимдонлик талаб этиладиган ҳар қандай ишда ўзини кўрсата олади. Барча соҳаларда муваффақиятга эришиши мумкин: сие-сатда ҳам, дипломатия, савдо-сотик ва саноатда ҳам. Шунингдек, ҳар қандай ишга қўл уриши, турли нарсаларни ўзига эп кўриши мумкин, айниқса, у олий маълумотли бўлса. Имконияти даражасида ҳаракат қилса, машҳур киши бўлиб етишади. У бошқаларнинг энсасини қотирувчи гапбозликлардан ўзини эҳтиётлаши зарур. Баъзан молиявий қийинчиликларга дуч келишини ҳисобга олмаганда ҳаётини яхши деса бўлади. Севгида бахтини топа олмайди. У хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл, оилада жинсий муносабатлар кўнглидагидек бўлмайди. Эҳтиросли, интилган завқига осонгина эришади, бироқ тезда бундан безиб, бошқа жуфт қидириб қолади. Афсуски, бу ҳаракатлари беҳуда кетади. Маймун мучалли киши феъли ўзгарувчан одам. Шу билан бирга жўшқин табиатлилигига қарамасдан, шўраклиги ва ўткир зеҳни уни тез ҳовридан туширади. Лекин ҳазил-мутойибага туғма мойиллиги уни ғам-ташвишдан озод қилади. Боз устга у ўз ташвишлари устидан кула олади ва муносиб йўл топади.

Маймун мучалли одам Аждарҳо мучалли билан яхши ўртоқ бўлиши мумкин. Унга мойиллик билдиради-ю, айёрлик қилади, шу билан унинг куч-қудратидан фойдаланади. Шунингдек, Маймун мучалли доимо Аждарҳо мучаллини яширинча доғда қолдириш пайдан бўлса-да, ишда ҳамкор бўла оладилар. Маймун мучалли одам ўзини мафтун қилган Сичқон мучалли билан ҳам яхши муроса қилиши мумкин. Сичқон мучалли Маймун мучаллидан доим яхшилик кўради ва ҳатто гарчи муттасил ҳамкорлик қилмаса-да, уни умр бўйи кучли эҳтирос билан севади. Маймун мучалли Паланг мучаллини узлуксиз масхараласа-да, ундан узоқроқ юргани маъқул. Маймун ва Паланг мучаллилар ўртасидаги севги ёки юзасидан бўладиган ҳар қандай иттифоқ охир-оқибатда қўққисдан низо чиқишига ёки тўқнашувга олиб келади. Бундай иттифоқ туфайли унинг ҳаёти хавф остида қолиши, қурбон бўлиши мумкин. Унинг умр йўлдоши ким бўлишидан қатъи назар, кўп фарзанд кўришни йўлайди.

Маймун мучаллилар ҳаётининг дастлабки даврида

бахтли яшайдилар. Иккинчиси — суронли ва нотинч кечади ҳамда унинг режалари тез-тез барбод бўлиб туради. Учинчи даври эса осойишта кечади, лекин уни яккамохов кексалик хавфи кутади. Кузатишлар шуни кўрсатяптики, Маймун мучаллилар жуда кўп ҳолларда оиласидан узоқда, бахтсиз ҳодисадан вафот этганлар.

Маймун мучалли эркак ким билан турмуш қуриши керак?

Аёл	Маймун мучалли эркак
СИЧҚОН	— Энг муносиб жуфтлик. Сичқон мучалли аёл Маймун мучалли эркакни жон дилдан севади ва улар бахтли бўладилар..
СИГИР	— Сигир мучалли аёл Маймун мучалли эркакни севади, шу билан бирга турли оилавий можароларни оқилона ҳал эта оладиган даражада ақлли.
ПАЛАНГ	— Осойишта яшай олмайдилар. Маймун мучалли Паланг мучаллининг қийновига қолиши мумкин...
ҚУЕН	— Мабодо Маймун мучалли эркак сифатида беаёв чиқиб қолмаса, улар ширин турмуш кечирадилар.
АЖДАРҲО	— Яшайверадилар. Маймун мучалли — шўх ва иккиюзламачи. У ўта мафтункор! Одатдагидай тез безувчан, бироқ бун сездирмасликка тиришади.
ИЛОН	— Яшай оладилар... агар Илон мучалли хоҳласа... Ҳаммаси Маймун мучаллига ва Аллоҳга боғлиқ.
ЙИЛҚИ	— Яшай олмайдилар. Йилқи мучалли чин маънодаги табиий завқшавққа талпинади, севгида айёрлик ҳамда устомонликни асло ёқтирмайди.
ҚУЙ	— Агар Маймун мучалли пулдор бўлса, бахтли яшашларига шубҳа йўқ. Қўй мучалли доимо унинг эътиборини тортади.
МАЙМУН	— Муносиб йўлдошлар. Умр бўйи яхши яшашлари мумкин.
ТОВУҚ	— Маймун мучалли умр бўйи Товуқ мучаллининг устидан кулиб ўтади, у эса ҳатто бун сизмайди ҳам. Муҳими ҳам шу.
ИТ	— Маслаҳат берилмайди. Ит мучалли кўп азоб тортади. У оқкўнгил ва ўта маънос.
ТҮНҒИЗ	— Яшаб кетишлари мумкин. Маймун мучалли Тўнғиз мучалли-

ни аҳмоқ қилиш қўлидан келади, лекин бун ўзи хоҳламайди. У Тўнғиз мучаллини эъзозлайди.

Маймун йили учун омадли мучаллар қайсилар?

Маймун йилида ҳар нарсани кутиш мумкин, айниқса, тасодифларни. Таваккал қилган нарсангизга эришасиз. Маймун мучалли ўзини вақтида тия олади... Ушбу йилда фаолиятингизни тўхтатишга ҳаракат қилинг... Чунки бу йил хавфли йиллар ҳамда хосиятсиз ҳазилларга бойлиги билан эътиборлидир. Ҳар нарса юз бериши мумкин... Сиёсатда ўзгаришлар, турли инқилоб, кўзғолон, баррикада... Маймун мучалли кўп қувонади. Ҳаммаёқда тартибсизлик, бошбошдоқлик учига чиқади ва ҳар ким ўзи билан ўзи бўлиб қолади. Агар эзгу ниятларингиз бўлса, Маймун йилидаги бу хусусиятлардан эҳтиёткорлик ва усталик билан фойдаланинг. Айниқса, ёз ойларида туғилган Маймун мучаллилар омадлидирлар.

СИЧҚОН	— Ҳар қандай ножўя қилиқ уни хурсанд қилади. Охир оқибатда Сичқон мучалли муроасага келади, шундан сўнг бахтини топади. Узоқ чеккан машаққатлари мева бера бошлайди.
СИГИР	— Жуда омадсиз йил. У йил бўйи кўрқув ва хавф-хатар ичида яшайди. Тасодифларни жуда ёмон кўради.
ПАЛАНГ	— Ўзининг бутун куч-шижоатини янги ғоялари ғалабаси учун сарфлаш вақти келган. Бунга ўзи қаттиқ ишонади. Бироқ Маймун мучалли унинг устидан кулишини кўймайди.
ҚУЕН	— Уни буюк ғоялар кўп ҳам безовта қилмайди. Маймун мучалли қай аҳволда бўлса, ўша ҳолича, ортиқча сифатларсиз тушунади. Ҳаётлари ҳар томонлама мос келгунча кутиб туришга тўғри келади.
АЖДАРҲО	— Келажакка интилаверади, ундан ўпкалашнинг кераги йўқ.. Унга ўргатсалар ёки устидан кулсалар тўнини тескари кийиб олади.
ИЛОН	— Февлида ғайритабиий ҳаракатлар кўп. Кулганда ҳам нотабиий кулади — қандайдир иккиланиб... Бироқ, у оммавий чиқишларнинг иштирокчиси ва шохиди бўлишга қобил... Ўта қизиқувчан...
ЙИЛҚИ	— Қиладиган ишлари асосан марок, кулги учун... Агар қўллаб-қувватловчилари бўлса, ақлини пешлаб сиёсат билан шуғулланиши мумкин...
ҚУЙ	— Ҳамма уйда тўпланадиган ҳоллардан бошқа вазиятларда уни ҳеч

ким безовта қилмайди. У турли ўйинларда қатнашади.

МАЙМУН

— Кўп қувонади, бекорга қўлини совуқ сувга ўрмайди... Бу югур-югурлар уни қай даражада қизиқтиришини четдан кузатган киши яхшироқ англайди...

ТОВУҚ

— У саришталиликни хоҳлайди, шафқатсиз. Кўпинча куруқ сўзлайди, айниқса, маънавият ҳақида сафсатабозлик қилади. У жасур, ўзига қасд қилиш кўлидан келади.

ИТ

— Паланг мучалли каби бўлган воқеаларга қаттиқ ишонади. Қунт билан ҳаракат қилади. Обрўсини тушириб қўядиган пайтлари бўлади, бироқ ҳаммасини қайтадан бошлашга тайёр.

ТҮНҒИЗ

— Нимагаки жуда қаттиқ ишонаркан, дадиллик билан ҳаракат қилади. Унинг шахсий ишлари ва умуман, ҳамма иши юришиб кетади. Бора-бора доимо хушвақтлик келтирувчи ҳаёт йўлини топади ва эътибор қозонади.

Маймун мучалли кимлар билан дўст киришади?

СИЧҚОН

— Дўст бўладилар. Бироқ бунда Сичқон мучаллининг манфаатлари биринчи ўринда туради.

СИГИР

— Маймун мучалли Сигир мучаллига ёқади, лекин у ҳар вақт Сигир мучаллининг устидан кулишга ҳаракат қилади.

ПАЛАНГ

— Маймун мучаллининг мафтункорлиги уларнинг муносабатини қизиқарли қилиб туради. Муносабатлари жуда чуқурлашиб кетмаслиги учун бу нарса икковининг ҳам эътиборида туради.

ҚУЕН

— Яхши дўст ва ҳамроҳлар. Фақат бир-бирини безовта қилишмаса бўлгани.

АЖДАРҲО

— Дўстлашадилар. Шу билан бирга бу дўстлик жуда чуқурлашиб кетмаслиги учун Маймун мучалли Аждарҳо мучаллининг бошини айлантиради. Бу эса унга фойда.

ИЛОН

— Шунчаки, хўжакўрсин учун дўст бўлишлари мумкин.

ЙИЛҚИ

Дўст бўлмайдилар. Йилқи мучалли Маймун мучаллига ишонмайди ва... бунга ҳақлидир.

Тил сандиғи

- От.**
Отинг борида йўл тани,
Эсинг борида эл тани.
- Йилқи.**
Йилқи йили олдинда,
Йилпанглама келинчак.
- Байтал** — урғочи от.
Маст байталлар Қуло чўлда елибди,
Чулқордан юриб, Қуржун кўлга келибди,
Айғир отинг шунинг исин олибди,
«Гўрўғлининг туғилиши»
- Бия** — болали урғочи от.
Бия ўлса, қулун — ёш,
Қулун ўлса, кўзинг — ёш.
- Айғир** — эркак от.
Айғир қандай бўлса, от шундай.
- Уюр** — от тўдаси.
Айғир қочса уюрдан топ,
Бия қочса — бешадан.
- Қулун** — отнинг бир ёшгача бўлган боласи.
Қулунли бия овулга сиғмас.
- Той** — отнинг бир ёшдан ўтган боласи.
Той қоқилмай йўл топмас.
- Ғўнон** — икки ёшдан ошган от.
Ғиротим қайтмайди ғўнон тобидан,
Ун тўрт марта ошдим Бало тоғидан,
«Гўрўғлининг туғилиши».
- Дўнан** — тўрт яшар от.
- Донажун** — тўрт яшар бия.
- Тулан** — беш яшар от.
- Чирға** — Олти яшардан ошган от.
«Узга: той ва ғўнон ва дўнан ва тулан
ва чирға ва ланга дегунча фасихроқлари
туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам
билмаслар».
Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» XIV. 115-6.
- Арғумоқ** — чопқир, зотли от.
Арғумоқ минган ҳоримас.
- Бедов** — учқур, ўйноқи от.
- Тулпор** — афсонавий қанотли от. Тулпорлар сув оти наслидан тарқалган деб қаралади.
- Чўбур** — хашаки от.
Бир тулпорни нодон олса,
Тўғидан эгар солса,
Чўбур қилиб миниб олса,
Бедовнинг қадрин на билсин
Миниб отдан тушмагунча.
«Гўрўғлининг туғилиши»
- Қирчанғи** — ориқ, қари от.
- Араби от** — узун бўйин, хипчадан келган чопқир от тури.
- Қозоқи от** — пастроқ бўйли, калта ёлли от тури.
Бўйини узун араби отлар,
Қутилди майдон ичинда,
Мўнтанглаган қозоқилар
Тутилди майдон ичинда.
- Ебу** — ёмон от.
Сўд элида ўлтурубдур ёбулар,
Ебуларнинг минган оти ёбулар.
Ебуларнинг илгининг эл тинмади,
Е улар турсун бу элда ё булар.
- Партол** — сафарда юк ортиладиган от.
- Сўпоқ от** — гавдаси чўзиқ, баланд от.
- Тўқмор ёлли от** — ёли тикроқ, икки томонга тушган от.
- Қорабайир** — от тури.

Ш. Турдимов тайёрлаган

ТАНИМ МУЗЛАР, ЭРИТГИН, ҚУЁШ...

Норқобил Жалил

Йўқлов

«Орзуи тул кетса, шоирни тушун,
Армони мўл кетса, шоирни тушун».

Назар Шукур

I.

Хаёлим айланар Наврўз бағрида,
Сокин тунларимга аллалар айтдим.
Ойдин кечаларнинг дардли қаъридан
Қўшиққа айланиб юртимга қайтдим.

Мен оппоқ тонглари ёримдай суйдим,
Чироқчи кўзимда чироқдай ёнди.
Соғинч ранглари шаҳарда туйдим,
Соғинганим эса қишлоқда қолди.

Бир тонг туш кўрибман, муштипар онам
Қўлларида, ўрчуқ, қўшиқ бошлади:
— Мен сени жонимдай севаман болам, —
Умримни қўшиққа боғлаб ташлади.

«Олисларда соғинчим ютган
Икки кўзим қароси, болам.
Тушларимда жаранглаб ётган
Чироқчимнинг садоси, болам.

Дийдоринга интизор бўлдим
Ёруғ туним, кундузим, болам.
Йўлларинга йиғлаб термулдим,
Осмонимда юлдузим, болам...»

II.

Юрагимни қийнар «Отамнинг хати»,
Наволарим дўнар ҳасратли ўйга.
Ёзув столимда унинг сурати
Оғриқ сўзлар билан чорларди уйга:

«Ўйлагин, етмишни қолдим қоралаб,
Бир катта умрни бой бердим чиндан». Алпомиш шиддатин юракка жойлаб,
Хайдар чўлоқ бўлиб қайтдим Берлиндан.

Лекин жисмимдаги яримлик майли,
Ёруғ кунлар келди — яшадим бутун.
Назаргинам, фақат сен йўқ туфайли
Бағри кенг қишлоқда яримман бугун.

Майли, буткул қайтма, тез-тез келиб тур,
Унутма туғилиб ўсган ерингни.
Менинг пешонамда соғу омон юр,
Эл билан ўқийин, болам, шезрингни...

1961 йил Китоб ноҳиясида туғилган.
ТошДУ ўзбек филологияси факультети
сиртки бўлимнинг талабаси. Шеърла-
ри жумҳурият матбуотида эълон қилин-
ган. «Еш ленинчи» газетаси редакция-
сида ишлайди.

Нетай, куйларимнинг йўқдир адоси,
Қўшиқлар, ўланлар ўтида куйдим,
Синглимнинг айтолмай қолган видоси —
Сўзларни энг ширин ҳаётдай суйдим.

Йиллар

Йиллар — кўкда улкан дарахтнинг
Шохларидан тўкилган барглар.
Йиллар узун ўлчовли вақтнинг
Ўлчовидан туғилган дардлар.

Йиллар ёлғизини қирқ баҳор кутган
Зайнаб момо тўккан кўз ёшдир.
Йиллар ноҳақ сўзларни ютган
Ҳақиқатга отилган тошдир.

Йиллар мажруҳ Оқсарой умрин
Ўз кўксига асраётган Кеш.
Бузғунчига сирдошдир нечун,
Нечун йиллар босқинчига эш?

Йиллар дардчил юракларимга
Титроқ солган соғинч ва нола.
Йиллар — сўнгсиз сўроқларимга
Жавоб топмас шу ғариб олам.

* * *

Хайр...
Бир сўз билан эзилар юрак,
Вужудим музлади, эритгин, қуёш.
Мен сenga қўлимни узатдим, фалак,
Марҳамат қил менга, ато эт бардош.
Кетиб борарканман йўлларда ёлғиз
Елкамга юлдузлар нури тўкилди.
Салом...

Бор экан-ку шундай қутлуғ сўз!
Бир қиз юрагимга кулиб йиқилди...

* Шоирнинг шу номли шеъри назарда тутилган.

Александр Солженицин

Рус тилидан АБУЛҚОСИМ МАМАРАСУЛОВ таржимаси

Бу шўртмушқ инженерлар шунақа пихини ёрган маккор эдиларки, қандай қилиб зарар етказганларини ҳам билмай қоларди киши!* Йўллар халқ комиссарлигидаги Николай Карлович Мекк ўзини янги иқтисодий сиёсатнинг фидойиси сифатида кўрсатди: у социализм қуришнинг иқтисодий муаммолари ҳақида узоқ ва куйиб-пишиб гапира олар, маслаҳат беришни яхши кўрарди. Унинг асосий зарарли маслаҳати — товар составларини кўпайтириш, вагонларни тўлдириб юклашдан чўчимаслик эди. ГПУ бошчилигида фон Мекк фoш қилинди (ва отиб ташланди): у йўл, вагон ва паровозларнинг ейилиб-тўзгишига, шу тахлит босқинчилар ҳужуми пайти мамлакатни темир йўлсиз қолдиришга эришмоқчи эди. Кўп ўтмай йўллар халқ комиссарлигининг янги раҳбари ўртоқ Каганович бундан икки-уч баравар, ҳаддан ташқари оғир юкли вагонларни қўллашга кўрсатма берганида (у ана шу кашфиёти учун Ленин орденига сазовор бўлди), зараркунандачи инженерлар ғов бўлишди — дод-вой қилишди, сал меъёр билан-да, дейишди, бу кўрсатма йўл ва вагонларнинг ҳалокатли тарзда тез ейилишига олиб келади, деб айюҳаннос солишди ва социализм транспортига, унинг чегарасиз имкониятларига ишонмаганлари учун ҳақли равишда отилишди.

Шу каби «меъёрчилар» яна бир неча йил давомида калтакланишди, чунки социализм қурувчисининг кучи, мислсиз имкониятларига ишонишни сира ишташмади. (Бу ҳол, тайинки, халқни ҳам айнитди: «Шошган қиз эрга ёлчимас», каби пурҳикмат нақллар мазаҳланди, «кўп билсанг...»га ўхшаш халқ мақоллари тескари ўгирилди.) Бирор инженер ҳамон ҳибсга олинмаётган экан, демак, ҳали унга навбат етмаган. Ижевск ҳарбий заводларининг бош инженери Николай Иванович Ладиженский ўзининг «бузғунчи таклифлар»и ва шахсан ўртоқ Оржоникидзega заводни кенгайтириш учун ажратилган маблағ кам, дегани учун ҳибсга олинди. (Оржоникидзе, ҳикоя қилишларича, инженерлар билан гаплашганида столининг ҳар икки томонига биттадан тўппонча қўйиб қўяркан). Лекин кейин уни уй қамоғига ўтказишди ва аввалги ишини давом эттиришни буюришди (чунки усиз иш юришмади). У ишни юриштирди. Лекин маблағ бари бир етишмади ва уни «маб-

лағни нотўғри ишлатгани учун» қайта қамашди: бош инженер ёмон ишлаганки, маблағ етишмаган-да! Ладиженский шу тахлит тайгада, дарахт кесиш ишларида ўлиб кетди.

Шундай қилиб, бир неча йил ичида мамлакатнинг фахри, Гарин-Михайловский ва Замятиннинг севимли қахрамонлари — эски рус инженерларининг умуртқаси синдирилди.

Ўз-ўзидан маълумки, оқимга турфа хил одамлар, маҳкумларнинг яқинлари ва ишларига алоқадорлар, хусусан (Инқилоб Посбонининг юзига қора суртиш ниятимиз йўқ эди, лекин барибир мажбур бўларкан-да, киши...), айғоқчилик қилишга рози бўлмаганлар ҳам келиб қўшилди. Бу тамомила хуфия, ошкор этилмаган оқимни унутмаслигингизни истардик, асосан инқилобдан кейинги илк ўн йилликда одамлар ҳали мағрур эдилар, кўпчилик одабийлик — нисбий тушунчалигини, жуда тор синфий маъно касб этишини англаб етганича йўқ эди, шу боис хуфия шотирликдан бош тортардилар ва тайинки, оқибат жазога гирифторм бўлардилар. Магдалина Эжубова исмли ёш қизга инженерлар даврасини кузатишни таклиф қилишди, у эса нафақат рад этди, ҳатто ўз ҳомийсига (айнан ўшани кузатиши керак эди ўзи) бу ҳақда шипшиди; шунга қарамай ҳомий қўлга олинди ва у терговда ҳаммасига иқрор бўлди. Ҳомиладор Эжубовани «давлат аҳамиятига молик сирни ошкор этгани учун» ҳибсга олиб, отишга ҳукм қилдилар. (Шунга қарамай, у бир неча мuddатга бўлинган йигирма беш йиллик «занжир» билан қутулишга эришди). Уша йиллари (1927) харьковлик таниқли коммунистлар орасида айғоқчилик қилиш ва Украина ҳукумат бошлиқлари ҳақида маълумотлар бериб туришдан Надежда Витальевна Суrowцева ҳам бош тортди ва дарҳол ГПУ томонидан ушланиб, фақат чорак асрдан сўнггина чалажон ҳолда Қолимадан эмалаб чиқишга эришди. Эмаклаб чиқолмаганлар ҳақида эса биз ҳеч нарса билмаймиз...

(30-йиллари бўйсунмас-қашшанлар таг-томири билан тугатилди: маълумот бериб туришни талаб қилишдими, демак, бериб туриш керак — тамом-вассалом. Барибир қўлингдан ҳеч вақо келмайди. Сен бўлмасанг — бошқа биров-да. Жилончи бирорта аблаҳга бергандан кўра, ўзинг қилганинг маъқул эмасми шу ишни?.. Нима бўлганда ҳам энди одамлар ихтиёрий равишда ўзларини айғоқчиликка ура бошлашган эди. Чунки бу ҳам фойдали, ҳам...)

*. Давоми. Бошланиши журналнинг 1-сонида.

1928 йили Москвада машҳур Шахтинск иши кўрилди. Судланувчиларнинг (ҳозирча ҳаммасининг эмас) ҳайрон бўларли даражада тез айбларини бўйниларига олиб, қилмишларини фош қилишлари матбуотда овоза этилди. Икки йилдан сўнг, 1930 йилнинг сентябрида очарчилик ташкилотчилари — озиқ-овқат саноатида ишловчи қирқ етти зараркунанда шармандаларча судланди. 1930 йилнинг охирида саноат партиясининг янада овозадор, ҳеч қандай камчиликсиз, пишиқ-пухта тайёрланган иши кўрилди: бу сафар судланувчиларнинг бари юракни музлатувчи сафсатага иқдор бўлиши ва меҳнаткашлар кўз ўнгига, худди устидан ёпқич сидирилган ҳашаматли ёдгорлик мисол, бунгача фош қилинган «зараркунандаликлар» Милоков, Рябушинский, Детердинг ва Пуанкареларнинг бўйнига қандай усталик билан қўйилгани намоян бўлди.

Уша йиллар суди фаолиятига назар ташларканмиз, ошқора фаолият фақат қўл учиде қилингани, асосий «ковла-ковла» эса панада бўлганлигини кўрамиз. Сиртга фақат энгиллик беришар, деган умидда ўзи ва «ҳаммаслаклари»нинг аврастарини ағдаришга рози бўлганларни олиб чиқардилар. Терговчиларнинг талабларини рад этишга куч ва фаросати етган кўпгина инженерларни эса ими-жимиде суд қилишар, аммо уларни ҳам, буларни ҳам ГПУ коллегияси бир хилда — ўн йилга кесарди.

Айнан шу пайт «тозалаш» ишларига бутун омгани жалб этиш, шу тахлит жавобгарликни халқ зиммасига юклаш учун муҳим қадам босилди: ҳали оқимга қўйилмаган, қувурлар Архипелагга итқитмаган мардум борки, кўчама-кўча байроқ кўтариб юриши, суд жараёнларини олқишлаши ва суд ҳукмидан дўпписини осмонга отиши зарур эди. (Бу жуда пухта ўйланган эди! Йиллар ўтади, тарих уйғонади — лекин терговчи, ҳакам ва айбловчиларнинг гуноҳи биз ва сизникидан заррача ортиқ эмаслиги аён бўлади. Зеро, бир пайтлар уларни қўллаб-қувватлаганимиз учунгина ҳозир омон юрибмиз).

Эсерлар иши кўрилган 1922 йилдаги Ленин-Троцкий тажрибасидан ўрнак олиб, Сталин ҳам очарчилик ташкилотчиларини элакдан ўтказгач, бу тажриба янада қанот ёзди: ҳали суд қарори чиқмасиданоқ, ишчи ва хизматчилар судланаётганларга ўлим жазосини беришни талаб қилишди. Саноат партияси иши кўрилатганда эса оммавий митинглар (мактаб ўқувчилари иштирокида) ва намойишлар авж олиб кетди, омма суд кетаётган бинони қуршаб, бир овозда: «Улим! Улим! Улим!», дея оламни бузди.

Оқсоқол ишчилар синфи мазкур ўлим жазоларини маъқулади. Утюрак комсомоллардан тортиб партия йўлбошилари-гача — ҳамма бир овоздан ўлим жазосини олқишлаб яшади. Машҳур инқилобчилар, саркарда ва тадқиқотчилар ўзларининг шармандаларча ҳалокатидан етти йил бурун омганин бу дод-войини қўлашди, навбат ўзларига яқинлашаётганини, тез орада ўзларининг номлари ҳам шу оломон оёғи остида «ифлос» ва «мараз» сўзларига қўшилиб, толашишни сезишмади.

Инженерларни яқсон қилиш бу даврга келиб тинди. 1931 йил ёзида Иосиф Виссарионович социализм қуришининг «олти шартини» кўрсатиб берди ва бешинчи шарт сифатида эски инженер-зиёлиларни қатагон қилиш сиёсатидан уларни фойдали меҳнатга жалб этиш ва ғамхўрлик кўрсатиш сиёсатига ўтишни таъкидлади.

Ҳа, ғамхўрлик кўрсатишга!.. Қизиқ, қаёққа кетди экан бизнинг аввалги бор ғазабимиз? Жамики даҳшатли айбномаларимиз қаёққа даф бўлди экан? Ҳа, айни шу пайт чинни ишлаб чиқариш саноатидаги зараркунандалар иши кўрилатган эди (улар ҳам гуноҳ иш қилиб қўйишибди!) ва айбланувчилар аввал бир овоздан барча айбларига иқдор бўлиб, сўнг тўйқус бир овоздан яна: «Айбимиз йўқ», дейишган ва уларни озодликка чиқаришганди!

«Меньшевиклар Иттифоқи Кенгаши» — Громан-Суханов-Якубович (Громан — кадетлардан; Якубович — салкам большевик; Гиммер-Суханов эса февраль инқилоби назарийчиси бўлиб, Петроградда, унинг Карповка бўйидаги уйида 1917 йил 10 октябрда большевиклар МҚи йиғилган ва қуролли қўзғолон кўтаришга қарор қилган эди)ларнинг иши аллақачон кўрилиб, тўнтариб урилишган эса-да, 1931 йил мартада Сталин уларни яна қовлаштирди. Қовлаштирди-ю, иккиланиб қолди.

Оқ денгиз бўйида яшовчилар сув сатҳининг кўтарилишини бундай тасвирлайдилар: сув хаёлга ботди — бу, одатда, денгиз

чанқаша арафасида юз беради. Албатта, Сталиннинг лойқа виждонини Оқ денгиз суви билан тенглаштириш ножоиз. Қолаверса, сув сатҳи ҳам пасаёганича йўқ. Лекин ўша йили яна бир мўъжиза юз берди. Саноат партияси ишидан сўнг 1931 йили пролетариат диктатурасини ағдаришни режалаштираётган яна бир улкан Меҳнаткаш Деҳқонлар партияси — қишлоқ зиёлилари, матлубот ва қишлоқ хўжалик кооперацияси фаоллари ҳамда илгор деҳқонлар томонидан (ҳеч қачон) тузил(ма)ган кўз илғамас даражадаги хавфли яширин ташкилот фош қилиниши керак эди. МДП Саноат партияси иши кўрилатганда қўлга тушган ва маълум-машҳур ташкилот сифатида эътироф қилинган эди. ГПУнинг тергов аппарати ҳаммасини бекаму кўст аниқлади: аллақачон минглаб айбланувчилар МДПга алоқалари борлигини ва ўзларининг жиноий мақсадларини бўйинларига олиб улгуришган эди. Жами и к к и ю з минг нафар «аъзони» ҳисб этиш ваъда қилинганди. Ушбу партия «бошида» машҳур иқтисодчи Александр Васильевич Чаянов, бўлғуси «бош министр» Н. Д. Кондратьев, Л. Н. Юровский, Макаров, Тимирязев академиясининг профессори — бўлғуси «қишлоқ хўжалик нозирини» Алексей Дояренколар туришарди.

Балки улар кейинчалик шу лавозимларни қирқ йил эгаллаб турганлардан афзалроқ эдимиз... Шунанга экан-да ҳаёт! Дояренко сиёсатга мутлақо аралашмас эди. Қизи уйга эсернамо фикрлайдиган талабаларни бошлаб келганда, нуқул уларни уйдан қувиб чиқарарди.

Баногоҳ, бир ажойиб оқшом Сталин ўз фикридан қайтди. Тайинки, бунинг сабаби бизга қоронғу. Нима, у виждонига озгина дам бермоқчимиди? Балки, кўрилатган жиноий ишларнинг бир хилиги кулгисини қистатган, жонига теккандир? Ахир кимнинг Сталинда хушчақчақлик туйғуси йўқ эди дейишга ҳадди сифади? Балки тез орада аҳли қишлоқ шундоқ ҳам очликдан қирилишини сезгандир, шундай экан, ўзни уринтириш на ҳожат! Шу тахлит, МДП кун тартибидан олиб ташланди, жамики «иқдор бўлганларга» ўз кўрсатмаларидан воз кечми тажкиф этилди (уларнинг қандай севинишганини тасаввур қилинг-а!) ва ОГПУ коллегияси фақатгина Кондратьев — Чаянов гуруҳи¹⁶ устидан ҳеч қандай судсиз ҳукм чиқарди. (1941 йили МДП яна эсланди ва шўрлик Вавилов уни яширин тарзда бошқарганликда айбланди.)

Сатрлар хиралашмоқда, йиллар хиралашмоқда — барча воқеаларни тартиби билан келтиришнинг ҳозир иложи йўқ, (ГПУ иложини қилганди! Ҳеч нарса ни бой бермасди ГПУ!) Бироқ ҳеч қачон шуни унутмайликки:

— художўйлар сўзсиз қамоққа маҳкум эдилар. (Бу айрим сана ва кунларни ёдга солади. Гоҳи 1929 йили Ленинградда, Рождество байрами арафасида ўтказилган «динга қарши кураш кеча»сида минг-минглаб диний зиёлиларни, нафақат эрталабгача ва нафақат рождество афсоналаридагидек, қатагон қилганларини эслайсан. Гоҳи 1932 йил февралда ўша ерда бирваракайига барча черковлар ёпилгани ва ўша захотиёқ руҳонийлар тўп-тўп қилиниб ҳисба олингани ёдинга тушадди. Яна қанча шундай сана ва воқеалар ҳақида бизга маълумот етиб келмаган-у!);

— ҳатто коммунизмга тарафдор диний мазҳабларни ҳам яқсон қилиш унутилмади. 1929 йили Сочи ва Хоста оралиғидаги коммуна аъзолари битта қўймай қамалди. Улар бор ишни коммунистчасига ташкил қилишганди, ишлаб чиқариш ва тақсимот шу қадар адолатли эдики, бунга мамлакат юз йилда ҳам эришини маҳол эди. Таассуфки, улар диний таълимот борасида жуда билимли, ўқимишли кишилар бўлиб, худосизликни эмас, аралаш-қуралаш баптизм, толстойчилик ҳамда йоглиқни тарғиб қилишарди. Шу боис бу коммуна жинояти ҳисобланди ва халққа ҳеч қандай бахт келтиролмаслиги эътироф этилди. 20-йилларда толстойчиларнинг катта гуруҳи Олтой тоғи этагига сургун қилинди ва улар ўша ерда баптистлар билан ҳамкорликда коммуналлар ташкил этишди, Кузнецк комбинати қурилишини озиқ-овқат билан таъминлаб туришди.

¹⁶ Қамоқхона ҳисбага ҳукм қилинган Кондратьев ўша ерда руҳий касалликка чалиниб вафот этди. Юровский ҳам ўлди. Чаянов беш йиллик ҳисбдан сўнг Олмаотага сургун қилинди, 1948 йили эса яна қамалди.

Сўнг қама-қама бошланди: аввал ўқувчиларни чинқиратиб мактаб муаллимларини (давлат дастуриламали бўйича ўқитишмагани учун), сўнг жамоа раҳбарларини ҳибсга олишди;

— 20-йиллари шаҳарларни булутдек қоплаган, 1930 йилга келиб эса негадир кўринмай қолган боқимсиз, бебошвоқ ёшларни тозалашди (фақат тарбиялаш билан эмас, афсуски, кўр-гошин билан ҳам);

— берухсат амалга оширилган раҳм-шафқат тadbирлари ҳам четда қолмади (қамоқдаги ишчининг оиласига заводда пул тўлашгани учун — ҳибс);

— социалистлар ҳақида-ку гапирмаса ҳам бўлади, шундоқ ҳам бари беш қўлдек маълум;

— 1929 йили ўз вақтида чет элга сургун қилинмаган тарихчиларни (Платонов, Тарле, Любавский, Готье, Измайлов), улкан адабиётшунос М. М. Бахтинни, у пайтлар ҳали ёш Лихачёвни қамашди;

— бутун-бутун миллатлар ҳам тинмай у бурнакдан бу бурчакка оқиб туришди.

1928 йилги исёндан сўнг ёқутлар қамалди. 1929 йилги исёндан сўнг бурят-мўғуллар ҳибс этилди. (Айтишларича, ўттиз беш мингга яқин киши отиб ташланган. Аниқ маълумотлар эса афсуски, маълум эмас.) 1930-31 йиллар исёни Будённий отлик аскарлари томонидан қаҳрамонона бостирилган қозоқлар қамалишди. 1930 йил бошида Украинани ажратиб олиш Иттифоқи (профессор Ефремов, Чеховский, Никовский ва бошқалар) суд қилинди. Улар — ошкор этилганлар; яширилганлар, уларнинг панасида ими-жимиди йўқ қилиб юборилганлар қанча?..

Секин-эста ҳукумат тепасидагиларнинг ҳам навбати етиб келмоқда эди! Ҳозирча (1927-1929), «ишчилар қаршилиги» ва ўзларига омадсиз йўлбошчи танлаган троцкийчиларнинг навбати. Улар ҳозирча жуда оз, лекин тез орада минг-мингга кўпаяди. Ҳамма гап — ишни изчил йўлга солиб олишда. Троцкийчилар бошқа партия аъзоларининг қамалишини қандай бепарво кузатган бўлсалар, қолган партиялар ҳам троцкийчиларнинг қамалишини шундай бепарво кузатиб туришди. Ҳали уларга ҳам навбат келади. Троцкийчилардан сўнг ҳаётда йўқ «ўнг қаршилиқ» оқиб кетади. Зеро, ўз думига кўз тиккан оғиз, шубҳасиз, бошига ҳам етади.

1928 йили буржуа издошлари — нэпманлар билан ҳисобикитоб қилиш фурсати етди. Уларга жуда катта солиқлар солинди, оқибат, улар бу солиқларни тўлашдан бош тортишди ва шу заҳотиёқ ҳибсга олинишди, мол-мулклари эса мусодара қилинди. (Майда хўнарандлар — сартарошлар, тикувчи ва чироқ тузатувчилар фақат патентдан маҳрум этилишди.)

Янги иқтисодий сиёсатга барҳам беришдан, шубҳасиз, манфаатдор эдилар. Негаки, давлат маблағга — олтинга муҳтож эди, чунки ҳали ҳеч қанақа Қолиманлар йўқ эди-да. 1929 йилнинг охирида машҳур олтин вазвасаси бошланди. Вазвасага фақат олтин изловчилар эмас, бор тилласи тортиб олинаётганлар ҳам туришди. Мазкур оқимнинг ўзига хос жиҳати шундаки, вазвасага тушганларга одатда индашмас, ҳатто Архипелагга ташламасликка ҳам тайёр, фақат топган олтинларини қўшқўллаб топшириб туришса бас эди. Агар топширишмаса... Шу боис қамоқхоналар тўлиб кетди, шотир ҳамда терговчиларнинг қўли-қўлига тегмай қолди, «манзилгоҳ»ларга эса аслида қўлга олингандан хийла оз маҳбус тушди.

Хўш, ушбу оқимга кимлар қўйилди? ГПУнинг фикрича, жаммики ўтмишда тилла билан савдо қилиб, бундан даромад олган шахсларда олтин қолган бўлиши керак эди. Не ажабки, кўпинча айнан улардан ҳеч вако топилмасди: бор мол-мулкни алақачон Инқилоб тортиб олган, бир мири ҳам қолмаган... Не-не умидлар билан тиш қўювчи усталар, заргарлар, соат-созлар ҳибс этилишарди. «Супрақулоқ»лар тамомила кутилмаган маълумотларни етказишарди: авлод-аждоди билан қора ишчи бир шахс олтимиш дона Николай тилла беш сўмлигини топиб, сақламоқда; сибирлик партизан Муравьев Одессага ўзи билан бир халта тилла олиб келди (ҳа, демак, Гражданлар уруши даврида қароқчилик қилиб топган); петербурглик татарлар — аравакаш қирачиларда ҳам жуда катта миқдорда тилла яширинган. Ҳақиқатда шундайми, шундай эмасми, буни фақат қамоқхонада аниқлашарди: тилла яширишда айбланган одамни ишчилар синфига мансублиги ҳам, инқилобдаги хизматлари ҳам ҳимоя қилломасди. Қамоқхоналар шу даражада тўлиб кетдики, ҳатто аёл ва эркакларни ҳам бир хонага қамайдиган бўлишди! Улар шундоқ бир-бирларининг кўзи олдида

ҳожатга чиқишарди. Ҳеч кимнинг парвосига келмасди бу: яширишмасин эди-да, тиллани! Терговчилар тавсифнома ҳам тўлдириб ўтиришмасди. Маҳбусларнинг кейинги тақдири билан ҳам ҳеч ким қизиқмасди. Муҳими — тиллани топширишса бўлди, аблаҳлар! Давлат фақат тиллага муҳтож! Терговчиларнинг томоқлари қуруқшаб, найранг ва зўрлик ишлатишга кучлари қолмагач, синашта усуллар ўтиларди. Маҳбусларга шўр оқат едирилиб, устидан сув берилмасди. Ким тилласини топширса — ичади сув. Бир коса сув — ўн сўм!

Темирни деб одамлар ўлар...

Бу оқимнинг аввалги ва кейингиларидан фарқи шунда эдики, унга ташланганларнинг, атиги бир қисмининг бўлса-да, тақдири ўз қўлида ҳилвирарди. Олтининг бўлмаса — тамом, сени урадилар, тепадилар, қийнайдилар, ўласи қилиб калтаклайдилар. Гапингга ишонилари жуда гумон. Олтининг бўлса, унда қийноқлар ва бу қийноқларга чидаш даражасини ўзинг белгилайсан. Шунингдек, келажакнинг ҳам. Руҳан бу енгил эмас, аксинча, оғирроқдир, чунки адашсанг бир умр виждонан қийналасан. Албатта, бу идоранинг қонун-қондаларидан хабардор мардум тортишиб ўтирмай чўнтагини ағдарарди ва нисбатан осон қутуларди. Лекин дарҳол қўшқўллаб тутсанг ҳам балога қолсан: борини берганинга ишонилмай, ҳибсда тутаверишарди. Лекин кўп қашшанглик қилиш ҳам ярамайди: ё қийноқ азобидан нариги дунёга жўнайсан, ё жаҳл устида муддат бериб қўйишарди. Татар аравакашлардан бири барча азобларга бардош берди: «Йўқ менда олтин!» Шунда унинг хотинини қамаб қийнадилар. Аравакаш сўзидан қайтмади: «Йўқ дедим-ку менда олтин!» Қизини қамадилар — татар ортиқ чидай олмайди, юз минг сўм топширди. Шунда унинг оиласини озод қилиб, ўзига муддат белгиладилар. Мамлакат миқёсидаги қароқчилардан баҳс этувчи бемаза чўпчаклар шу тахлит жиддий равишда ҳаётга тadbиқ этилди.

30-йиллар арафасида паспорт тартиботи жорий этилиши муносабатан билан қамоқхоналарда маҳбуслар сони янада кўпайди. Пётр I тоифалар орасидаги барча дарз ва ёриқларни текислаб, халқ тузилишини соддалаштирганидек, бизнинг социалистик паспорт тартиботимиз ҳам оёқ остидаги кумурсқаларни супуриб ташлаб, уй-жойсиз, турши-турмушининг тайини йўқ, текинхўр аҳолининг гирибонидан тутди. Паспорт тартиботини тушунмаганлар ҳам кўп бўлди — яшаш жойи қайд қилинмаган, жойдан-жойга кўчгани кўрсатилмаган фуқаро Архипелагга жуда бўлмаганда бир йилга жўнатилди.

Оқимлар шу тахлит дамланиб, бир-бирига уланиб бораверди — лекин 1929-30 йиллар қулоқ қилинганларнинг кўп миллионли оқими ҳаммасидан ўтиб тушди. Бу жуда асов оқим бўлиб, уни тергов ҳибсхоналарининг энг ҳайбатли («олтин» оқим билан лиқ тўла)лари ҳам жиловлашга қодир эмас эди. Шунинг учун оқим бу тармоқни четлаб ўтди ва тўппа-тўғри Архипелагга бориб қуйилди.

Россия тарихи ҳеч қачон кўрмаган эди буни! Бу — халқни ёппасига бадарга қилиш, мисли қўрилмаган миллий фожиа эди. Лекин Бош Сийёсий Бошқарма Қамоқхоналар Бош Бошқармасининг фаолиятини шунчалар пухта йўналтирдик, агар оммани ваҳимага солиб, уч йилга қўзилган ажабтовур очарчилик — қурғоқчилиги урушларсиз очарчилик бўлмаганида, шаҳарликлар ҳеч қачон вақони сезмай ҳам қолишарди.

Мазкур оқим аввалгиларидан шуниси билан фарқ қилардики, унда оила бошлиғини ҳибс этган, оиланинг қолган аъзоларини нима қилсак экан, деб бош қотириб ўтиришмасди. Аввалига уларнинг хонумонларига ўт қўйишар, сўнгра бутун-бутун оилаларни бирварақай олиб кетишарди. Ҳатто ўн тўрт, ўн ёки олти ёшли чурвақалар ҳам четда қолишмади. Хуллас, уларни таг-томири билан қуриштириб, ер билан битта қилиб текислаб юбориш керак эди. (Бу янги тарихдаги илк шундай тажриба бўлди. Кейинчалик бу тажрибани Гитлер яҳудийларни қиришда, Сталиннинг ўзи эса «сотқин» ҳамда «бир балоси бор» миллатларга қарши қўллади.)

Кўзларни шамғалат қилиш мақсадида «қулоқлар оқими» деб номланган мазкур оқимда ҳақиқий қулоқлар жуда озчиликни ташкил қилар эди. Русларда муттаҳам, виждонсиз, ўзгаларнинг пешона тери эвазига етиштирилган ҳосилга ижара-хўрлик ҳамда даллоллик даъво қилиб кун кўрадиган қишлоқ

олибсотарини «қулоқ» дейдилар. Бунақалар қишлоқ жойда инқилобга қадар битта-яримта бўларди, инқилоб эса уларнинг эркин фаолиятига буткул барҳам берди. Кейинчалик, ўн еттинчи йилдан сўнг бу сўзинг асл маъносини ўзгартириб (расмий ва ташвиқий адабиётлардан оғзаки тилга ҳам кўчириб), ким оиласидаги вақтинча етишмовчилик туфайли мардикор меҳнатидан фойдаланган бўлса ҳам, «қулоқ» деб атайверишди. Лекин шунга ҳам ёддан чиқармаслик керакки, инқилобдан сўнг меҳнатнинг ҳар қандай тури учун тўла-тўқис ҳақ тўламаслик ҳаёлдан хориждаги ҳол эди — мардикорларни камбағаллар қўмитаси ва қишлоқ шўролари ҳимоя қиларди, шундай бўлгач, мардикорни ранжитишга кимнинг ҳам ҳадди сиғарди дейсиз?! Ҳозир ҳам мамлакатимизда ёлланма меҳнатдан одилона фойдаланишга руҳсат йўқ эмас.

Аммо қулоқ атамаси пуфлаб шиширилиб, 1930 йилга келганда ҳўжалиги, иши ва шунчаки дунёқараш мустақил бўлган деҳқон борки, барчасига шу атама ёпиштирилверди. Деҳқончиликдаги қалъани яқсон қилиш мақсадида «қулоқ» лақаби ишлатилди. Бинобарин, Ер ҳақидаги буюқ қонун эълон қилингандан сўнг атғи ўн икки йил ўтган, шу қонунсиз деҳқонлар большевикларга эргашмаган ва Октябрь инқилоби ғалаба қозонмаган бўларди! Ер ҳар бир жон бошига т е н г бўлинган эди. Деҳқонларнинг Қизил Қўшин сафларидан қайтиб, ерларига бағрларини берганига ҳам энди тўққиз йил тўлган. Ва бирдан — «қулоқлар, камбағаллар»... қаердан чиқди бу? Қаердадир — асбоб-ускуналарнинг камчилигидан, қаердадир — бахтли ёхуд бахтсиз оилавий сафдан. Балки кўпроқ меҳнатсеварлик ва фидойиликдандир?.. Россияни 1928 йили ҳам нон билан таъминлаган бу деҳқонларни омадсиз ҳамқишлоқлари ва келгинди шаҳарликлар қира тўшлади. Худди йиртқиқлардек, минг йиллар бадалда бўлганган оддий одамгарчилик тушунчасини ҳам унутиб, тадбиркор деҳқонларни оиласи билан, қип-яланғоч ҳолда кимсасиз шимолга, тундра ва тайгага олиб бориб ташлашди.

Бунақа серҳажм иш қийинчиликларсиз кечиши мумкин эмас, албатта. Ҳали қишлоқни жамоа ҳўжалигига бирлаштириш истамаган, жамоача ҳаётга ишонч билдирмаган, уни ўз кўзи билан кўрмай туриб такасалтанг раҳбарлар, мажбурлаш ва очарчиликдан иборат бўлади деб (бунинг нақадар асосли эканлигини биз энди тушунаямиз) «фол очган» деҳқонлардан тозалаш керак эди. Ҳали ишбилармонлиги, қатъияти, ростгўйлиги, йиғилишлардаги овозининг таъсир кучи жиҳатидан ҳамқишлоқларининг олиқшига сазовор, саркашлиги билан жамоа ҳўжалиги раҳбариятининг обрўйига путур етказадиган (ҳатто у қадар бой бўлмаган) деҳқонлардан қутулиш лозим эди. (С. Залигиннинг қиссасида ана шундай деҳқонлар вакилининг тақдирини Степан Чаусов ўзида тўлақонли акс эттирган.) Шунингдек, ҳали ҳар бир қишлоқда маҳаллий фаолларнинг йўлга қўндаланган турганлар ҳам мавжуд эдики, энди азалий ҳасад ва аламлардан чиқиш учун жуда қулай фурсат туғилганди. Шу хил қурбонлар учун янги атама зарурати пайдо бўлди ва у туғилди! Гарчи бу атамада ҳеч қандай «ижтимоий-иктисодий» маъно бўлмаса-да, у хийла чиройли жанангаларди: қулоқнинг думи. Яъни, сен — душманнинг ҳамтовоғи ҳисобланасан. Бўлди! Шунинг ўзи етарли! Энг ночор чоракор ҳам қулоқнинг думи қатори кетаверади! (Усмирлигимизда бизга бу атаманинг маъносини жуда равшан эди, унинг мутлақо мантиқийлигини эътироф этганимиз яхши эсимда.)

Шу тахлит, бу икки сўз замирига деҳқончиликнинг асосий мазмуни, ғайрати ва шижоати, меҳнатга лаёқати ҳамда виждонини жамладилар. Уларни олиб кетишдию жамоалаштириш амалга ошди. Лекин жамоалаштирилган қишлоқда ҳам янги оқимлар вужудга келди: қишлоқ ҳўжалигидаги қумурсқалар оқими. Ҳамма ерда умр бўйи виждонан ишлаган, аммо бугунги кунга келиб рус заминини атайин (шубҳасиз, қилмиши яқинда фош этилган Москва олий мактабининг курсатмасига биноан) бегона ўтларга бостириб юборган зараркунанда ҳосилотлар юзага чиқаверди. (Булар — айнан ўша, МДПнинг қамалмай қолган икки юз минг нафар аъзоси эди!) Баъзи ҳосилотлар Лисенконинг бағоятда ақлли кўрсатмаларини бажаришдан бош тордилар (Қозғошканинг «пир»и Лорхни ана шундай оқим 1931 йили Каргожистонга ташлади). Бошқалар эса кўрсатмага айнан амал қилдилар ва шу баробар бу кўрсатмаларнинг ғирт аҳмоқоналигини ошкор этиб қўйдилар (1934 йили Псков ҳосилотлари Лисенко «таълимоти»га биноан

қор устидан зиғир экдилар. Уруғлик шишиб, пўпанак босиб, нобуд бўлди. Далалар бир йил бекор ётди. Аммо Лисенко қорни «қулоқ», ёки ўзини аҳмоқ демади, ишлаш усулимини ҳосилот-қулоқлар бузди, деб даъво қилди ва ҳосилотлар бирин-кетин Сибирга равона бўлишди). Шунингдек, деярли барча МТСларнинг бузуқ тракторларни сошлаш ишида ҳам заруркунандалик кўзга ташланиб қолди (жамоа ҳўжалигининг тетапои йилларидаги омадсизликларига худди шу сабаб қилиб кўрсатилди!);

— «ҳосилни нобуд қилганлар» оқими («нобудгарчилик» даражасини баҳорда «ҳосилни аниқлаш комиссияси» томонидан эмин-эркин белгиланган рақамлар ҳал қилди);

— «дон топшириш бўйича давлат белгиланган мажбуриятни бажармагани учун» (ноҳия қўмитаси мажбурият қабул қилди, жамоа ҳўжалиги эса бажармади — демак...);

— бошоқ терувчилар оқими. Тунда даладан бошоқ ўмариш! Ҳосилни йиғиб-териб олишнинг мутлақо янги усули! Бу оқим чакана бўлмай, ўн мингга деҳқонларни, асосан, ёш эр-хотинларни, жамоа ҳўжалигидан кундузги меҳнати эвазига ҳеч вақо ололмаслигига кўзи етганларнинг тунда бошоқ теришга келган фарзандларини: йигит-қизлар ҳамда мурғак болаларни ўз ичига олган эди. Бу серзаҳмат ва камдаромад иш учун (крепостнойлик даврида ҳам деҳқонлар бу қадар муҳтож бўлмаганлар!) ҳакамлар беаёв ҳукм чиқардилар: ижтимоий мулкка ўта хатарли равишда кўз олайтиргани боис 1932 йил 7 августдаги машҳур қарорга биноан ўн йил (қамоқхона шевасида — «еттинчи-саққизинчи қонун»).

Мазкур «еттинчи-саққизинчи қонун» биринчи ва иккинчи беш йилликлар қурилишлари, транспорт, савдо, завод-фабрикаларда «табик» этилиб, яна бир кўзга кўринарли оқимни вужудга келтирди. Йирик ўғрилиқлар билан шуғулланиш ИИХК эзмасига юкланди. Бу — шу тахлит ўн беш йил (кучайиб, тўлиб-тошган 1947 йилгача) асло тўхтамайдиган (айниқса, уруш йилларида) асов оқим эди.

Ва ниҳоят, нафас ростилашимизга ҳам фурсат келди; ниҳоят, барча олмавий оқимлар тўхтатилади! — ўртоқ Молотов 1933 йилнинг 17 майида деди: «...бизнинг мақсадимиз олмавий қатагонлар эмас». Уф-ф-ф, қани энди тезроқ шундай бўлса. Уйқусиз тунлар, ҳадиксирашлар, даф бўлинг! Бироқ нега итлар хуряпти? Қани, деразадан аста «ўралайлик-чи».

Ана! Ана! Ленинградда «Киров оқими» бошланди. Шаҳардаги вазият ўта қалтис деб ҳисобланиб, ҳар бир ноҳия қўмитасида ИИХКнинг мувофиқлаштириш маркази тузилди, тергов ишлари «жадаллаштирилди» (у аввал ҳам ҳеч сустлашмаганди) ва суд қарорига норозилик билдириш ҳуқуқи бекор қилинди (аввал ҳам шундай эди). 1934-1935 йиллари Ленинград аҳолисининг тўртдан бир қисми чигирқдан ўтган, деб ҳисоблашади. Агар кимда аниқ рақамлар бўлса, кўрсатсин ва бу даъвои рад этсин. (Бинобарин, мазкур оқим фақат Ленинградга тегишли эмас эди. Бу ўз-ўзидан бутун мамлакатда ҳам одатий равишда акс садо берди: ҳамон раҳбариятда ишлаб келаётган руҳонийларнинг фарзандлари, собиқ зодагон аёллар, қариндош-уруғи муҳожирликда яшаётган фуқаро вазифасидан четлатилди.)

Бу ур-сурлар гирдобиди кичик-кичик жилғалар унча кўзга ташланмади, ҳатто уларнинг шилдирашини ҳам эшитмади қулоқлар, лекин бари-бир улар оқдилар, оқдилар:

— гоҳ Венадаги синфий жангларида мағлубиятга учраб, умумжаҳон пролетариати юртига паноҳ тортиб, қочиб келган шуқбундчилар;

— гоҳ зўраки бутпарастлар (мазкур хавфли жамоага Сталин Гитлер билан бир фурсатда ўт қўйди);

— гоҳ Эркин фалсафачилар жамиятига қаршли норасмий фалсафий тўғаракларнинг омон қолган парчалари;

— гоҳ илғор уюштирилган тажрибахона усулида ўқитишни маъқул топмаган ўқитувчилар (1933 йили Наталья Ивановна Бугаенко Ростов Бош Сийёсий Бошқармаси томонидан ҳибс этилди, лекин терговнинг учинчи ойда ҳукумат қароридан маълум бўлдики, мазкур усул қораланибди. Ва уни озод этдилар);

— гоҳ Екатерина Пешкованинг ҳаракатлари боис сақланиб турган Сийёсий Қизил Хоч ходимлари;

— гоҳ (1935) исён кўтарган Шимолий Кавказ тоғ аҳолиси; миллатлар оқдилар, оқавердилар. (Волгоканалда миллий газеталар тўрт тилда: татар, турк, ўзбек ва қозоқ тилларида босиларди. Уларни ўқийдиганлар керагидан ортиқ эди!);

— яна художўйлар, бу гал — яқшанба кунлари ишладан бош тортаётганлар (беш кунлик, олти кунлик жорий қилинди); яққоҳол хўжалик давридагидек диний маросим кунлари иш ташлайдиган жамоа хўжалиги аъзолари;

— ва одатдагидек, ИИХК фойдасига айғоқчилик қилишдан бош тортганлар (ибодат сирларини яширган руҳонийлар ҳам қўлга тушдилар. Диннинг ягона фойдаси — ибодат сураларини билишнинг афзалликларини Органлар дарҳол англашди);

— мазҳабларастларни ҳам олавердилар;

— социалистлар ҳам пешоналарининг ёзидиган қочиб қутулишолмади...

Ва ниҳоят, ҳали бирон марта номи зикр этилмаган, лекин мудом ҳаракатдаги Учинчи қисм оқими; ГИТ (Ғайри Инқилобий Ташвиқот)чи ҳам — шу. Бу жуда-жуда барқарор, йўлида ҳеч тўсиққа учрамаган асов оқимлардан эди ва у ўттиз еттинчи, қирқ бешинчи ва қирқ тўққизинчи йиллари айниқса тўлиб-тошиб, шарқираб, қирғоқларни ювиб оқди.

Бу оқим йўлида учрагани оқизиб кетаверар эди. Лекин 30-йиллар обрў-эйтиборли зиёлиларга бирон-бир уятли модда бўйича чиройли айб тақашни хуш кўришарди (гўёки баччабозлик билан шуғулланармиш; профессор Плетнев эса даволашишга келган бемор аёлнинг кўрагидан тишлабди. Марказий газета ёзаяпти бунини — қани, рад қилиб кўр-чи!).

Ақлга сизмайди: барча ерда ҳозир у нозир, мудом уйғоқ Органларнинг кўп йиллик фаолиятига 1926 йилги Жиноят Мажмуасининг ноумумий қисмидаги бир юзу қирқ саккиз модданинг фақат биттасигина рағбат берган. Лекин мазкур модда таърифига бир вақтлар Турғенов рус тили учун ёки Некрасов Она-Россия учун айтган мақтовлардан ҳам зиёдор оққишлар тўқиш мумкин: улкан, буюк, мустаҳкам, зўр, бепоён, мўл-кўл; шохлаб, тарвақайлаб кетган, йўлида учраган нарсани супуриб ташлашга қодир Элли Саккизинчи модда мамлакат бўйлаб қанот ёзибгина қолмай, табиатан ҳам жўда кенг талқин қилинди.

Унинг вужудга қанадек ёпишадиган оёқларини қайси биримиз ҳис қилмаганимиз? Ҳақиқатан ҳам, оламда бирон бир фикр, ҳаракат ёки фалажлик йўқки, уни Элли Саккизинчи модданинг «енгилгина» қўли билан даволаб бўлмасин.

Уни қолипга солишнинг иложини қилолмәдик, лекин кенг талқин этиш имконияти бор экан.

58-модда Мажмуанинг сиёсий жиноятлар бобига мансуб эмас, ҳеч ерда унинг «сиёсий» экани кўрсатилмаган. Аксинча, у бошқарув тартиботига қарши жиноят содир этиш, босқинчилик ҳамда «давлат миқёсидаги жиноятчилик» бобига киритилган.

58-модда ўн тўрт қисмдан иборат эди.

Биринчи қисмдан биз англаймизки, давлатни заифлаштиришга... йўналтирилган ҳар қандай фаолият (ЖМнинг 6-моддасига кўра — фаолиятсизлик ҳам) инқилобга қарши, деб тушунилади...

Кенгроқ талқин этилса, яъни «меҳнат қамоқхонасида очлик ёки чарчоқ оқибатида ишга чиқишдан бош тортсанг, давлатни заифлаштирган бўласан ва — отиласан. (Уруш даврида ҳам бош тортувчилар отилдилар.)

1934 йилдан бошлаб, бизга Ватан атамасини қайтариб беришганидан сўнг, ушбу моддага Ватанга хоинлик — 1-а, 1-б, 1-в, 1-г, қисмлари киритилди. Ана шу қисмларга кўра, Шўрвий Ижтимоий Жумҳуриятлар Иттифоқининг ҳарбий қудратига путур етказиш йўлидаги ҳар қандай фаолиятга отиш жазоси (1-б), фақатгина енгиллаштирувчи сабаблар бўлган тақдирда ва фақат оддий фуқарога (1-а) — ўн йиллик қамоқ муддати белгиланди.

Кенгроқ талқин: аскарларимиз (ҳарбий қудратга путур етказили) душманга асир тушганлари учун ўн йилдан олишди, бу эса қонунга зид инсонийлик эди. Сталин мажмуаси бўйича, уларнинг барчаси юртига қайтиб келгани заҳоти битта қолдирилмай отиб ташланиши керак эди.

(Кенгроқ мушоҳадага яна бир мисол. 1946 йилнинг ёзида Бутиркада бўлган бир учрашув яхши эсимда. Австрия-Венгрия подшолигига қарашли Лемберг шаҳрида туғилган бир поляк Иккинчи Жаҳон урушига қадр Польшада, ўзининг она шаҳрида яшаган, сўнгра Австрияга кўчиб, ўша ерда хизмат қилган ва 1945 йили уни бизникилар ҳибсга олишган. Украина ССР мажмуасининг 54 (1-а) моддаси бўйича, ватани — Украинага! - хиёнат қилгани учун (ахир Лемберг шаҳри эндиликда Украина Львовига айланган эди-да!) ўн йил олган. Шўрлик қанча

уринмасин, Венага, Украинага хиёнат қилиш мақсадида кетмаганини терговчиларга исботлаб беролмасди! Шу тахлит у хонинга айланди.)

Хоинликнинг яна бир ажайиб намунаси — «бад нияти учун» ЖМнинг 19-моддаси билан жазоланди. Яъни, киши аслида ҳеч қандай хоин бўлмаса-да, терговчи унинг сотқинлик қилиш нияти бўлган, деб ҳисоблайди ва шунинг ўзиёқ унга шу модда бўйича тўлиқ муддат беришга етиб-ортади. Тўғри, 19-модда «ният» учун эмас, балки ҳозирлик кўргани учун жазоланиш кўзда тутлади, лекин кенгроқ талқин қилинганда, ниятни ҳозирлик кўриш деб тушунилса ҳам бўлади ва «ҳозирлик кўриш жиноят каби (яъни бир хил жазо билан) жазоланади» (ЖМ). Умуман, «биз ниятни жиноятдан фарқламаймиз ва худди шуниси билан Шўро қонунчилиги буржуазияникидан устун туради!»!

Ҳар қандай моддани истаганча талқин қилиш имконини ЖМнинг 16-моддаси беради — «ўхшашлик туфайли». Содир этилган ҳаракат ҳеч бир моддага тўғри келмаса, ҳакам уни «ўхшашлик туфайли» бирор моддага тиркаши мумкин.

Иккинчи қисмда қуролли қўзғолон, пойтахт ва музофотларда ҳукуматни қўлга олиш, шу жумладан, Жумҳуриятлар Иттифоқининг истаган бир бўлагини зўрлик билан ундан ажратишга уринишга жазо чоралари белгиланади. Бунинг учун ҳатто (кейинги қисмлардаги каби) отишга рухсат ҳам бор.

Кенгроқ талқин этилса (моддага киритилмагани билан инқилобий онглилик кўрсатади-ку): бунга ҳар бир жумҳуриятнинг иттифоқдан чиқиш ҳуқуқидан фойдаланиш имконияти кирради. Ахир «зўрлик билан» дейилган, айнан кимга тегишлилиги эса айтилмаган. Ҳатто бутун жумҳурият аҳли ажралиб чиқишни истаса-ю, лекин Москвадагилар бунини исташмаса, ажралиб чиқиш, тайинки, зўрлик билан бўляпти, дейилади. Шундай қилиб, барча эстон, латви, литва, украин ва Туркистон миллатчилари ана шу моддага кўра оппа-осонгина ўн ва йигирма беш йил олиб кетганлар.

Учинчи қисм — Шўрвий Ижтимоий Жумҳуриятлар Иттифоқи билан уруш ҳолатидаги чет мамлакатга «ҳар қандай ёрдам кўрсатиш» деб аталади.

Мазкур қисм қуршовда бўлган ҳар қандай фуқарони: немис ҳарбийсининг этигини нағаллаганми-нағалламаганми, унга бир боғлам редиска сотганми-сотмаганми; аёл киши бўлса босқинчи билан ўйин тушиб ёки бирор кеча тўшақда ётиб, унинг жанговар руҳини кўтарганми-йўқми, қатъи назар, қамаш ҳуқуқини берарди. Аммо (қуршовда қолганлар жуда кўп бўлгани туфайли) ҳамма ҳам жазоланавермади, лекин уларнинг ҳар бирини ҳукм қилиш мумкин эди.

Тўртинчи қисм халқро буржуазияга (ақл бовар қилмас даражада) ёрдам кўрсатиш ҳақида баҳс этади.

Бир қарашда бизда кимни ҳам бу тоифага киритиш мумкиндек. Лекин инқилобий онглилик ёрдамида ушбу тоифага лойиқлар ҳам осонгина топилди: «1920 йилгача, яъни мазкур мажмуа ёзилишидан бир неча йил аввал, мамлакатни тарк этган ва чорак асрдан сўнг (1944 — 1945) кўшинларимиз томонидан Оврупода ҳибс этилган жамики муҳожирлар 58 — 4 бўйича ҳукм қилиндилар. Ун йилга ёки отиб ўлдиришга. Улар ахир шунча йил чет элда яшашди, демек жаҳон буржуазиясига ёрдам беришдан бўлак иш билан шуғулланишмаган. (Муסיқий уюшма мисолида биз кўрдикки, Иттифоқ ичидан ашаб ҳам уларга ёрдам кўрсатиш мумкин экан.) Жаҳон буржуазиясига барча эсерлар, барча меньшевиклар (модда аслида ўшалар учун ўйлаб топилган), Давлат планлаштириш қўмитаси ва ВСНХ инженерлари ёрдам берган.

Бешинчи қисм: чет мамлакатни Совет Иттифоқига уруш эълон қилишга ундаш.

Бой берилган имконият: мазкур қисмин аслида 1940 — 1941 йиллари Сталинга, унинг элчи ва ҳарбий мулозимларига қарши қўллаш керак эди. Россияни мисли кўрилмаган, шармандали, ҳатто чор Россиясининг 1904 ёки 1915 йилги мағлубиятлари ҳам тенглашолмайдиган мағлубиятга олиб келганлар шулар эмасми? Бундай мағлубиятни Россия XIII асрдан буён билмаган эди-ку!

Олтинчи қисм — жосуслик. Бу шу даражада кенг талқин этилганки, агар ушбу модда билан қамалганларни ҳисоб-китоб

1. «Қамоқхоналардан тарбиявий муассасаларгача». Ҳуқуқий сиёсат олий мактабининг тўплами. Вишинский таҳрири остида. М. «Советское законодательство», 1934, 36-бет.

қиладиган бўлсак, шундай хулосага келиш мумкин: халқимиз Сталин даврида деҳқончиликни ҳам, саноатни ҳам, бошқа ишларни ҳам йиғиштириб, фақат чет давлатлар фойдасига жосуслик қилиш билан шуғулланган ва шундан тушган маблағ ҳисобига кун кечирган. Жосуслик — бу эси паст жиноятчиға ҳам, адлиячи олимға ҳам, газета ходимига ҳам, жамоатчиликка ҳам бирдек тушунарли, содда ва қулай тушунча эди.

Кенгроқ талқин қиладиган бўлсак, яна кўп нарсаларни илғаймиз, яъни: фақат жосуслик учунгина қамашмади, балки: ЖШ — Жосусликда Шубҳаланганликлари учун;

ИЖ — Иботланмаган Жосуслик учун ҳам бемалол қамалди. Ва ҳатто:

ЖШЕА — Жосусликда Шубҳаланишга Етаклайдиган Алоқалар (!) учун!

Яъни, масалан, хотинингизнинг танишининг таниши ажнабий элчининг хотини қўйлак тиктирган тикувчиға (албатта, ИИХХ ходимасига) буюртма берган бўлса.

58-6 ЖШ ва ЖШЕА жуда шилимшиқ қисмлар бўлиб, улар синчковлик ҳамда узлуксиз кузатувчи (ахир жосус қўлини севгилсига чўзиши мумкин ва қарабсизки, у ҳам қамоқда) талаб қиларди ва соқчисиз қолдиришни тақиқларди. Умуман, барча имтиёзли моддалар, аниқроғи, йирик-йирик ҳарфларнинг даҳшатона бирикмаси (биз мазкур бобда ҳали бошқаларига ҳам дуч келамиз) доимо ўзи билан бирга аллақандай сирни олиб юрди ва улар 58-модданинг ўсимталарини ёки мустақил, ўта хавфнок нарсани, фарқлаб бўлмади. Имтиёзли моддаларга биноан қамалганлар ҳибсхонада 58-модда билан тушганлардан ҳам кўпроқ қисувга олиндилар.

Еттинчи қисм: саноат, транспорт, савдо, пул муомаласи ҳамда матлуботни ишдан чиқариш.

30-йиллар мазкур қисм айниқса иштаҳага минди ва соддагина, ҳаммага тушунарли «зараркунандалик» тамғаси остида жуда кўпчиликни олиб кетди. Ҳақиқатан ҳам, еттинчи қисмда санаб ўтилган жабҳаларда очикдан-очик бузғунчиликлар кундан-кунга томир ёзаверди — демак, кимлариндир айбаш керак эди-ку?! Юз йиллар давомида халқ қуриб, яратиб, ҳамisha виждонан ишлаб келди. Рюриковлар замонидан бери ҳеч қандай зараркунандалик ҳақида гап ҳам бўлмаган эди. Бойлик илк дэфа халқ мулкига айланттирилди-ю, халқнинг юз минглаб асл фарзандлари ўзларидан ўзлари зараркунандачилик қилишга тушишди. (Қишлоқ хўжалигидаги зараркунандалик қисмга киритилмаган эди, лекин шусиз далаларни ўт босиб кетаётгани, ҳосилдорлик камайгани, асбоблар синаятганининг сабабларини авом ақл билан тушунтириш бўлмади ва ички бир сезги билан уни моддага киритдилар.)

Саккизинчи қисм — террор (Шўролар Жиноят мажмуасида «аниқ асосламоқ ва қонулаштирмоқ» зарур бўлган террор (сиёсий душманларни йўқ қилиш) эмас).

Террор жуда ва жуда кенг талқин қилинди: вилоят ҳокимларининг соябонли аравасига бомба қўйишса ҳам кўпда террор демасдилар бунди, лекин, масалан, шахсий душманнинг башарасига ўхшатиб солсанг ва агар у фирқа аъзоси ёки милиция фаоли бўлса, шу террор ҳисобланарди. Бунинг устига, фаолнинг жонига қасд қилишни ҳеч қачон оддий одамнинг жонига қасд қилиш билан тенглаштирмадилар. (Эрамиздан аввалги XVIII аср Хаммапури мажмуасида шундай эди.) Агар эр хотинининг ўйнашини ўлдирса ва у фирқасиз бўлиб чиқса, эрнинг бахти, 136-бўйича кетарди у, қийинчиликсиз яшарди ҳибсда, вақти келиб назоратсиз ҳам. Лекин ўйнаш фирқа аъзоси бўлиб чиқса, эр 58-9 га кўра халқ душманига айланарди.

Янада кенгроқ талқиндаги муҳим тушунчалардан бири ўша 19-модданинг саккизинчи қисми орқали бад ниятга ҳозирлик қилиш маъносига амалга оширилди. Фаолга пивоҳонада «Ҳап, саними?!», деб дўқ уриш у ёқда турсин, бирор қизиққон

бекорчи хотин ўзича: «Ху, тешиб чиқсин!» деса ҳам бу Ту — террорчиликка уриниш сифатида қабул қилинар ва мазкур қонунни унга нисбатан талабчанлик билан қўллашга асос бўлар эди. (Бу ошириб кўрсатилгандек, афсонадек туюлиши мумкин — лекин бу афсонани биз яратмаганмиз, биз шу одамлар билан бирга қамоқда ўтирганмиз).

Тўққизинчи қисм — портлатиш ёки ўт қўйиш орқали (инқилоб илдизига болта уриш ниятида, албатта)... зарар етказиш, қисқача «қўпоровчилик» дейилади бу.

Бунинг кенг талқини шуки, инқилоб илдизига болта уриш нияти деган айб атайин қўшилларди (жиноятчининг кўнглида нималар кечаётганини терговчи яхшироқ билади!), ишлаб чиқаришда ҳар қандай инсон йўл қўйиши мумкин бўлган хато ёки омадсизлик кечирилмасди, албатта қўпоровчилик сифатида қабул қилинарди.

Лекин 58-модданинг ҳеч бир қисми Учинчи қисм сингари кенг талқин қилинмаган. У қуйидагича жаранглайди: «Шўро ҳокимиятини ағдарилганга, барбод қилишга ёки заифлаштиришга йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот... қатори шу маънодаги адабиётни тарқатиш, тайёрлаш ёки сақлаш». Ва бу қисм яна таъкидлайдики, тинч даврда фақат энгил жазолансин (бундан кам бўлмайди! раҳм-шафқатга йўл йўқ!), оғир жазо даражаси эса чегараланмаган!

Улуғ мамлакат ўз фуқаросининг сўзи га шундай муносабатда эди.

Бу қисмининг машҳур кенг талқини қуйидагича:

— дўстона (ва ҳатто эр-хотин орасидаги) юзма-юз суҳбат ёки мактуб «чақириқ ёрдамидега ташвиқот» тушунилиши мумкин; дўстона маслаҳат эса чақириқ деб қабул қилиниши мумкин эди. (Биз «мумкин, мумкин эди» деб хулоса чиқарямиз-у, аммо аслида ҳам худди шундай бўларди.);

— ҳукуматга путур етказиш ва уни заифлаштириш деб бугунги матбуот овозига ҳамнафас бўлмаган ҳар қандай (ҳатто бу даражага етмайдиган) фикр тушуниларди. Ахир ҳар қандай куч бағишламайдиган нарсани заифлаштиришга хизмат қилади-да! Ҳар қандай хаёлга сиғмас нарсани албатта путур етказди!

Ва кимки бугун бизлар билан куйламас экан —

У
бизга
қарши!
(Маяковский);

— «адабиёт тайёрлаш» сифатида ҳар қандай бир нусхада ёзилган хат, битик, шахсий кундалик дафтар тушунилади.

Қани, ўзингиз айтинг — ўчинчи қисм ўйланган, айтилган ёки битилган яна қанақа фикрни қамраб ололмаган?

Ун биринчи қисм алоҳида хусусиятга эга эди: унинг мустақил мазмуни бўлмай, жиноят ташкилий равишда амалга оширилса ёки жиноятчилар ташкилот тузишса, у аввалги қисмларнинг ҳар бири учун оғирлаштирувчи тош бўлиб қўшилиши мумкин эди.

Қисм шунақа кенг талқин этилардики, ҳеч қандай ташкилотга зарурат ҳам қолмади. Унинг ғоятда усталик билан қўлланишини мен ўзимда ҳис этганман. Биз, яширин тарзда фикр алмашаётганлар, икковлон эдик, яъни ташкилот куртаклаётган эди, яъни ташкилот бор эди!

Учинчи қисм — фуқаро диёнатига энг тегишлиси; бу қисм санаб ўтилган ҳолатларнинг қайси бири тўғрисида бўлмасин, ҳабар етказмаганларга тааллуқли. Бундайн оғир гуноҳ учун жазо чоралари чегараланмаган!!

Мазкур қисм жуда-жуда кенг талқин қилинарди. Билардинг, лекин ҳабар бермадинг — бу шуни ўзинг қилганинг билан баробар!

Ун учинчи қисм бир қараганда аллақачон ҳал этилгандек, яъни қуйидагича: подшо миршаблик маҳкамасига хизмат қилганлик. (Кейинги даврдаги худди шу тахлит хизмат ватанпарварлик намунаси сифатида кўкларга кўтарилди.)

Рухий далиллар шуни кўрсатадики, И. Сталинни 58-модданинг ана шу қисми бўйича қамаш учун асос бор эди. Аммо бу хизматга алоқадор кўплаб ҳужжатлар 1917 йил февралдан сўнг сақланмади ва халққа маълум бўлмай қолди. Февраль инқилобининг биринчи кунларидаёқ миршаблик маҳкамаси ўтмишига оид ҳужжатларни ёқишга зарурат бормиди?..

¹⁸. Аммо, жосуслик вазвасаси биргина Сталинни ўз қомига тортган эди, десак хато қилган бўламиз. У жаминки имтиёзли ҳаётга дэвоғарларга бир хилда маълум тушди ва вужудга келаятган оммавий махфийлик ҳамда тақиқланишларни, руҳсатномалар тартиботинию ўралган дэвоғарларни табиий равишда оқлади. Бу вазвасанинг пулат деворлари ортида сансалорлар қай тарзда бир-бирлари билан келишаётганларини, қўлларини совақ сувга урмай туриб катта-катта хатоларга йўл қўяётганларини, вазифаларини қай даражада уддалаятганлари ва қандай ҳордиқ чиқараётганларини халқ кўриш имкониятига эга бўлмади.

¹⁹. В. И. Ленин Тўла асарлар тўплами. 45-т., 217-бет.

Ун түрттинчи қисм «маълум вазифаларни онгли равишда бажармагани ёки бажаришда атайлаб бепарволикка йўл қўйгани учун» жазолайди — тайинки, ҳатто отиш ҳам мумкин. Бу қисқа қилиб «саботаж», яъни «зимдан ишга путур етказиш» ёки «иқтисодий инқилобга душманлик» дейилади. «Онгли равиш»ни «онгсиз равиш»дан эса фақат ўзининг инқилобий ҳақ-ҳуқуқини билувчи терговчигина ажрата олади. Бу қисм озиқ-овқат бермаётган деҳқонларга, меҳнат кунларини етарлиқ тўлдирмаган жамоа хўжалиги аъзоларига нисбатан қўлланади. Кундалиқ топшириқларини бажармаган маҳбустларга нисбатан ҳам. Шунингдек, уни эгиб-букиб, халқдан «куён» қилган ўриларга ҳам беришди, янада кенг талқин қилиб, ширин озодлиқка интилгани учун эмас: «қамоқхона тартиботига путур етказгани учун», деб белгиланади.

58-модданинг бор тафсилоти шу бўлиб, замирига инсоннинг бутун тирикчилик тарзини қамраб олган эди.

Маъқур қудратли модда билан танишган киши энди унча-мунчага ҳайратланиб, оғзини очарвермайди. Зеро, қонун бор жойда жиноятни ҳам истаганча топиш мумкин.

1927 йили қуйилган 58-модданинг шамшири кейинги ўн йилликлар оқимларида ҳўлланди ва 1937—1938 йиллардаги қонуннинг халққа ҳужумида бор-йўқ куч билан ҳаволатиб, ишга солинди.

1937 йил тадбири пухта ўйланган, режали эди, яъни шу йилнинг биринчи ярмида Иттифокдаги кўплаб қамоқхоналарнинг асбоб-анжомлари янгиланди — бўлмалардан каравотларни олиб чиқиб, ўрнига бир қаватли, икки қаватли, хонани буткул эгаллайдиган сўрилар ясалди. (Ленинграддаги Катта Уй қамоқхонасининг қурилиши ҳам 1934 йили, Кировнинг ўлдирилиши арафасида тугаллангани тасодиф эмас.) Эски маҳбустларнинг хотирлашларича, гўё биринчи зарба аллақандай август оқшомида, ёппасига, бутун мамлакатга берилган эмиш (лекин мен азалий оғиркарвонлигимизни яхши билганим учун бунга унчалик ишонмайман). Кузга келиб, аяни Октябрьнинг йигирма йиллиги шарофати билан улугъ авфи умумийга ишонч билан кўз тикишгаётган бир пайт ҳазилкаш Сталин Жиноят Мажмуасига кўз кўриб, қулоқ эшитмаган янги жазо муддатларини қўшди — ўн беш, йигирма ва йигирма беш йил.

Бу ерда ўттиз еттинчи йил ҳақида кенг ёритилган ва бундан кейин ҳам кўп ёритиладиган нарсаларни такрорлашга зарурат йўқ: фирма ва Шўролар бошқарув қўмитаси, ҳарбий қўмондонлик «катта»лари ва БСБ — ИИХК раҳбариятига мислсиз зарба берилди. Бирон бир вилоят қўмитасининг биринчи котиби ёки вилоят ижрокўми раиси омон қолди деб айтиш мушкул — Сталин ўзига энг қулайларини танларди.

Энди, Хитой «маданий инқилоби» оқибатларини кўриб (унинг ҳам тўла-тўқис гапбасидан ўн етти йил сўнг), бунда ҳам тарихий қонуният ҳўкм сурди, деб тахмин қилишимиз мумкин. Шундан сўнг ҳатто Сталиннинг ўзи ҳам кўр ва гунг бир тарихий шахсдай туюла бошлайди.

Ольга Чавчавадзе Тбилиси воқеаларини ҳикоя қилади: ўттиз саккизинчи йили шаҳар ижрокўми раисини, унинг ўринбосарини, жамики (ўн бир нафар) бўлим бошлиқларини, уларнинг ёрдамчиларини; жамики бош ҳисобчиларни, жамики бош иқтисодчиларни ҳибсга олдилар. Янгиларини тайинладилар. Ордан икки ой ўтди. Ва яна: раисни, ўринбосарини, жамики (ўн бир нафар) бўлим бошлиқларини, жамики бош ҳисобчиларни, жамики бош иқтисодчиларини қамадилар. Озодликда оддий ҳисобчилар, котиблар, фаррош аёллар ва чопарлар... қолишди.

Амалсиз фирма аъзоларини қамашда, тахминимча, маҳфий, ҳеч бир тавсифнома ва ҳўкмларда қайд этилмаган асос бор эди: асосан, 1924 йилгача фирма аъзолигига ўтганларни ҳибсга олиш. Бу тадбир, аяниқса, Ленинградда авж олди, чунки асосан шу тоифа фирма аъзолари янги қаршилиқ «уюшмасига» қўл қўйган эдилар. (Қай тахлит қўл қўймадилар? Қандай қилиб ўзларининг Ленинград вилоят фирма қўмитасига «ишонмасинлар»?)

Уша йиллар манзарасини қуйидагича ҳам тасаввур қилиш мумкин: дейлик, (Москва вилоятида) ноҳия фирқаси қурултойи давом этмоқда. Уни яқинда қамалгани ўрнига сайланган янги ноҳия қўмитаси котиби олиб бормоқда. Қурултой охирида ўртоқ Сталинга садоқат борасидаги мурожаатнома

қабул қилинади. Албатта, ҳамма ўрнидан туради (олдин ҳам ҳар сафар унинг номи тилга олинганида ўринларидан кўзгалганларидай). Кичкина йиғинхона «гулдурос олқишларга айланади кетадиган давомли қарсақлар» титратади. Уч дақиқа, тўрт дақиқа, беш дақиқа... ҳамон давомли қарсақлар гулдурос олқишларга айланмоқда. Аммо энди қафтларда оғрик. Аммо энди қўллар терлаган, қарияларнинг нафаси бўғилмоқда. Аммо энди бу ҳатто Сталинни чин дилдан севадиганлар учун ҳам чидаб бўлмас даражада телбалик бўлиб туюлмоқда. Лекин ким биринчи бўлиб тўхташга ботинади? Буни минбарда турган ва ҳозиргина мурожаатнома матнини ўқиб эшиттирган ноҳия қўмитаси котиби қилиши мумкин. Лекин у янги, у — қамалганининг ўрнида, унинг ўзи кўрқаяпти! Ахир бу ерда, йиғинхонада ИИХК ходимлари туришти ва қарсақ чалишяпти, улар ким биринчи бўлиб тўхташини кутишяпти!... Ва номаълум кичкина йиғинхонада доҳийга аталган номаълум қарсақлар олти дақиқа! етти дақиқа! саккиз дақиқаки... давом этапти. Улар ҳалок бўлдилар! Улар адоий тамом бўлдилар! Улар энди то юраклари ёрилиб, ўлгунларича ўзларини тўхтатолмайдилар! Пастда, тикилинчда айёрлик қилиш, озроқ, астароқ, жон-жаҳд билан эмас, ҳам куч сарфлаб қарсақ чалиш мумкин, аммо ҳайъатдагилар қамманч қўз ўнгида-ку?! Маҳаллий қоғоз ишлаб чиқариш корхонасининг бошлиғи, кучли, мустақил фикрли одам, юқорида тик турипти ва бунинг буткул иккиозламачилик, буткул аҳмоқлик эканини тушунса ҳам, қарсақ уряпти! — тўққизинчи дақиқа! Унинг! У ноҳия қўмитаси котибига мўлтираб тикилади, лекин котиб тўхташга ботинолмайди. Телбалик! Буткул телбалик! Ноҳия раҳбарлари бир-бирларига умид билан, лекин юзларидаги севинччи бузмай қарашяпти, қарсақ чалишяпти ва токи йиқилмагунларича, уларни замбилда кўтариб кетмагунларича қарсақ чалишаверади! Ушанда ҳам қолганлар чапани тўхтатмайдилар!.. Ниҳоят, қоғоз корхонасининг бошлиғи ўн биринчи дақиқада юзига ишчанлик тусини беради-да, ҳайъатдаги ўз жойига ўтиради. Ва — о, мўъжиза! чегаралаб бўлмас, таърифига сўз йўқ оммавий жонбозлик қаёққа йўқолди? — ҳамма бирдан қарсақ уришдан тўхтади ва жойига ўтиради. Ниҳоят қутулишди-я!..

Аммо ана шу тахлит мустақил фикрли одамларни билиб оладилар. Ана шу тахлит уларни терадилар. Корхона бошлиғини ўша оқшом ҳибсга олдилар. Унга бутунлай бошқа сабабни кўрсатиб, осонгина ўн йилни ёпиштиришди. Лекин 206-ни (якуний тергов тафсифномасини) имзолагач, терговчи унга эслатади:

— Ҳеч қачон биринчи бўлиб қарсақни тўхтатманг!
(Нима қилиш керак? Қандай қилиб биз ўзимизни тўхтатилишми?)

Мана буни Дарвинона танлаш деса бўлади. Мана, қандай аҳмоқона ҳолдан тойдирилган одамлар.

Лекин бугун бўлакча афсона тўқилапти. Матбуотдаги қайси ҳикоя, ўттиз еттинчи йил ҳақидаги қайси мақолага қараманг, коммунист-раҳбарларнинг фожияси ҳақида сўзлайди. Майли, бизни ишонтирдилар, 37-38 йиллар айнан улкан коммунистлар ҳибсга олинди, дея тан олдиқ — гўёки бўлак ҳеч ким эмас. Лекин аслида ўша йиллар олиб кетган м и л л и о н л а р и ч и да кўзга кўринган фирма ва давлат арбоблари 10 фоздан ортигини ташкил қилмайди. Ҳатто Ленинград қамоқхоналари остонасида навбатда турганларнинг ҳам аксарияти сўтфуруш аёл тахлит оддий хотинлар эди.

Архивнинг кингир-қийиқ маълумотларидан қуйидаги хулоса чиқармаслик мумкин эмас, буни гувоҳларнинг кўрсатмалари ҳам тасдиқлайди: қулоқ қилинганларнинг ўлиб битмаган алоҳида қишлоқлари 1937 йили Архипелаг ихтиёрига ўтказилди; яшаш жойларининг ўзини қамоқхонага айлантириб, ўраб олдилар. Шундай қилиб, 1929 йилнинг буюк оқими 1937 йил оқимига қўшилди ва уни тўлдириб тоширди.

1937-38 йиллари ушланган ва чалажон ҳолда Архипелагга ташланганлар сафи шу даражада тарқоқ ва ғалатики, агар кимда ким унинг қонуниятларини илмий асосламоқчи бўлса, узоқ вақт бош қотиришига тўғри келади. (Уша пайтда яшанганлар учун эса у, тайинки, буткул тушунарсиз эди.)

Қатъон йилларининг қонуниятларидан бири — рақамлару жамики ҳўжжатларни маълум топшириққа биоан ўринлатиш эди. Ҳар бир шаҳар, ноҳия, ҳарбий қисм маълум бир топшириқ олар, уни ўз муддатида бажариши шарт эди. Қолгани шотирларнинг уddaбуронлигига ҳавола.

Собиқ фавқуллода комиссар Александр Калгановнинг хотирлашчи, Тошкентга шундай мазмунда телеграмма келган: «Икки юзта жўнатилсин». Улар эса бахтга қарши яқиндагина қиртишлаб чиққан бўлишган ва оладиган «ҳеч ким» қолмаган. Тўғри, ноҳиялардан элликтанча топиб келтирилган. Буйруқда эса... Ажойиб фикр туғилган шунда: милиция томонидан бир неча кунга ушланганларни 58-модда бўйича қайта кўриб чиқиш! Айтилган сўз — отилган ўқ. Лекин барибир буйруқда кўрсатилганга етмайпти-да. Шунда милиция хабар беради: шаҳар майдонларининг бирига лўиллар ўзбошимчилик билан ўрнашяпти, нима қилайлик? Яна бир янги фикр! Дарҳол отланишди ва жамини ўн еттидан олтимиш ёшгача бўлган эркакларни Эллик Саккизинчига мослаб ҳибс этишади! Ва — топшириқ бажарилади!

Баъзан манавинақа ҳоллар ҳам учрарди: Осетия фавқуллода комиссарларига (милиция ҳошлиғи Заболовский ҳикоя қилишчи) Жумҳурият бўйича беш юз кишини териб, отиб ташлаш топшириғи берилди, улар бу кам дедилар ва яна кўшимча тарзда икки юз эллик кишини отиш учун рухсат олишга эришдилар.

Мазмуни хиёл хаспўшланган мазкур телеграммалар оддий алоқа йўллари орқали жўнатиладди. Темрюкда алоқачи қиз соддалик билан ИИХК алоқачисига хабар қилди: эртага Краснодарга икки юз қирқ қути совун жўнатишларинг керак. Эрталаб у тала-тўпни, ҳибсга олиш ва жўнатишларни кўриб, англади! ва телеграммининг мазмунини дугонасига айтиб қўйди. Шу заҳоти уни ҳам қамадилар.

Албатта, баъзи бир кичик қонуниятларни англаса бўлади. Қамаш мумкин:

— чет элдаги ўзимизникиларни, зеро, улар ҳақиқий жосуслардир. (Бу одатда содиқ коминтернчилар ёки фавқуллода комиссарлар, кўпчилиги — соҳибжамол аёллар. Уларни қақриб олиб, чегарадаёқ ҳибсга оладилар-да, Коминтерндаги собиқ раҳбарлари билан юзлаштирадилар, масалан, Миrows-Корона билан. Унинг ўзи ҳам кимнингдир фойдасига жосуслик қилганини тасдиқлайди ва қўли остидагилар ҳам ўз-ўзидан жосусга айланадилар.);

— кавежечиларни (Жамини КВЖД* хизматчилари бир-варакайига, бола-чақаларию молларигача япон жосуслари бўлиб чиқдилар. Лекин тан олиш керакки, улар бир неча йил олдин ҳам ушлангандилар.);

— Узоқ Шарқ қурайларини (Қозоғистонга сургун қилишган), мазҳаб бўйича олишнинг биринчи тажрибаси эди бу;

— Ленинград эстонларини оқ жосуслар сифатида битта қўймай йиғиб кетдилар;

— барча латиш ўқчилари ва фавқуллода комиссар латишларни — ҳа, латишларни, Инқилоб дояларини, яқиндагина ФКнинг асосини ташкил қилганларни, унинг ифтихори саналганларни! Ҳатто 1921 йили Латвиянинг даҳшатли ҳибсхоналаридан кутқарилиб, айирбошланган буржуа Латвиянинг коммунистларини. (Ленинградда эса Герцен Олий мактабининг латиш бўлими, латишлар маданият уйи, эстонлар клуби, латишлар ўрта махсус ўқув юрти, латиш ва эстон тилидаги газеталар ёпилди).

Оммавий шовқин остида Буюк Қиморбозликнинг жойини ўзгартириш тугатилмоқда, ҳозирча олишга улгуролмаганларни қиртишляпти. Шундай экан, яшириниб ўтирмай, энди бу ўйинни бузиш керак. Ҳозир социалистларни гуруҳ-гуруҳи билан қамаяптилар (масалан, Уфо, Саратов), ҳаммасига бир-варакайига ҳукм ўқияптилар ва Архипелаг кушхоналарига ҳайдаяптилар.

Одатдагидек, зиёлиларни ҳам унутишаётгани йўқ. Бирон бир талаба домламит Ленин ва Марксдан кўп мисоллар келтириб, Сталинни эса тилга олмайпти, дея маълумот етказса (бу ибора аллақачон эриш туюлмайдми) кифоя, домла навбатдаги нутқини ирод этгани келмайдми. Агар у умуман мисол келтирмасачи!.. Урта ва кичик авлодга мансуб барча ленинградлик шарқшунослар қамалдилар. Шимол Олий мактабининг (айғоқчилардан ташқари) жами ходимлари қамалди. Мактаб ўқитувчиларидан ҳам ҳазар қилмадилар. Свердловскда вилоят халқ таълими бўлими мудир Перел бошлиқ ўттиз ўқитувчининг иши кўрилиб, уларга энг даҳшатли айбно-

* КВЖД — «Шарқий Хитой темир йўли»нинг қисқартрилгани. (Муҳаррир).

малардан бичи тиркалди: мактабларни ёндириш мақсадига арча байрамлари ўтказишди!²⁰ (Буржуазияга эмас, шўролар авлодига тааллуқли) инженерларнинг бошига эса шунча пайдан бери илвираб турган калтак тарақлаб тушди. Конларни режалаштириш ва улардан тўғри фойдаланиш бўйича мутахассис Николай Меркурьевич Миковнинг ишида қандайдир хатолик туфайли кон қатламининг икки томонидан бажарилган қазих ишлари бир-бири билан кесишмади. 58-7, йигирма йил! (Котович гуруҳининг) олти нафар қазилма қидирувчиларига «немислар босқинини назарда тутиб, қалайи конини атайин бекитганлари учун» (! — аниқроғи кон топиб, очмаганлари боис!) — (айғоқчининг хабарига кўра) — 58-7, ўн йилдан...

Асосий оқимлар катидан яна махсус оқимлар ҳам ҳайдалди: хотинлар, ОА (оила аъзолари). Йирки фирма арбобларининг хотинларини, жойларда эса (Ленинград) — «хабарлашишдан маҳрум этилиш шартин билан 10 йил олганлар», яъни ҳозир тирик бўлмаганларнинг барини. ОА ларнинг барига, қонда бўйича, саккиз йилдан. (Ҳар нечук, қулоқ қилинганларга нисбатан одамгарчилик қилинган, бола-чақалари ёнида.)

Тоғ-тоғ қурбонлар! Қурбонларнинг тўдалари! ИИХКнинг шаҳарни буткул қамраган ҳужуми: С. П. Матвеевнинг эри ва уч ака-укасини (мазкур тўртликдан учтаси ҳеч қачон қайтиб келмайдми) турли иш бўйича бир пайтда ҳибсга олишди;

— электрчи-асбобсоз қарамоғидаги жойда юқори кучли нишли сим узилди. 58-7, йигирма йил;

— пермлик ишчи Новиков Кама кўпригини портлатишга тайёргарлик кўрганликда айбланди;

— Южаковни (Пермнинг ўзида) кундузи ҳибсга олдилар, хотинининг кетидан эса кечаси келдилар. Унга рўйхат кўрсатдилар ва бу рўйхатдагилар уларнинг уйда меньшевик-эсерлар йиғилишини (тушунарлики, ҳеч қачон бўлмаган) ўтказиш ниятида тўпланишганини тасдиқлаб, қўл қўйишини талаб қилдилар. Бунинг эвазига уни уйда қолган уч боласининг олдига қўйиб юборишга ваъда бердилар. У имзо чекди, рўйхатдаги барчани ҳалокатга дучор қилди ва тайинки, ўзи ҳам қамалди;

— Надежда Юденич исми-шарифи туфайлигина ҳибсга олинди. Тўғри, тўққиз ойдан сўнг унинг генералга қариндошчилик жойи йўқлигини аниқладилар ва қўйиб юбордилар. (Бу орада арзимас фожиа рўй берди: куя-куя онаси ўлиб қолди);

— Старая Руссада «Ленин Октябрда» кинофильмини қўйишди. Кимдир: «Буни Пальчинский билиши керак!», деган иборага аҳамият берди,— Пальчинский эса, фильм мазмунига кўра, қишки саройни ҳимоя қилади. Шошманг-чи, бизда ахир бир ҳашира ишлайди — Пальчинская! Олиш керак уни! Ва олдилар! Аниқладиларки, ҳақиқатан ҳам — ўшанинг хотини, эри қатл этилгач, хилват-хилват жойларда яшаб юрган экан;

— ака-ука Борушқолар (Павел, Иван ва Степан) 1930 йили, болалик чоғлари Польшадан қариндошлариникига келишди. Балогатга етишгач, ЖШ (жосусликда шубҳа) қилиниб, ўн йил олдилар;

— краснодарлик трамвай ҳайдовчи аёл ярим тундан сўнг деподан қайтаётиб, бахтга қарши бир чеккада тиқилиб турган юк машинасининг яқинидан ўтиб қолди. Юкхона ўликка тўла экан — ёпқич остидан карахт оёқлар ва қўллар осилиб чиқиб ётарди. Аёлнинг номини ёзиб қолдилар ва эртасигаёқ олиб кетдилар. Терговчи сўради: кеча нима кўрдингиз? Аёл виждонан тан олди. Файри Шўровий Ташвиқот, ўн йил;

— водопровод тузатувчи уста ҳар сафар Сталинга битилган битмас-туганмас хатлар ўқила бошлаши билан хонасидаги радиокарнаини ўчириб қўярди. (Эсингиздами бу?! Соатлаб, ҳар кунги, ақлни оздирар даражада бир хил! Ҳар қалай шакаргуфтор Левитан буни яхши эсласа керак: у хатлардаги ҳар бир сўзга алоҳида урғу бериб, ҳаяжон билан ўқирди.) Дарров бориб

²⁰ Улардан бештаси тергов азовларига дош беролмай, ҳукмгача жон беришди. Йигирма тўрттаси қамоқхоналарда ўлди. Уттинчиси — Иван Аристаулович Пунич қайтиб келди, оқланди. (Агар у ҳам ўлганда, мазкур ўттиз жабрдиданнинг бирини, миллионлар қаби, хотирлаш имкониятидан маҳрум бўлардик.) Уларга тааллуқли ишнинг кўп сонли «гувоҳлари» ҳозир Свердловскда тинч-омон яшашляпти: юқори тақвиротлар ходимлари, шахсий аҳамиятга молик нафақа олувчилар.

етказди буни кўшнилاردан бири (о, бу кўшни ҳозир қаерда?). ИХЗ — ижтимоий хавфли зот, саккиз йил;

— чаласавод бир гўлаҳ ишдан бўш вақтлари имзо чекиш машини хуш кўрарди — шу билан у ўзини ўзи улуғларди. Тоза қоғоз топилмай, у газеталарга имзо чекарди. Миллатлар Отаси ҳамда Устозининг башарасига имзо чекилган газетани ахлатхонадаги халтачада кўриб қолдилар. ФШТ — Ғайри Шўровий Ташвиқот, ўн йил;

Сталин ҳамда унинг мулозимлари ўз суратларини шу қадар севардиларки, газеталарни улар билан тўлдириб, миллионлаб нусхага кўпайтирдилар — шунинг оқибатидаёқ неча-неча бечоралар қамалиб кетдилар!

Ҳибслар кўчалар ва уйлар оралаб, вабоддай кезарди. Одамлар кўришиш, нафас чиқариш, буюм олди-бердиси орқали ўзлари билмаган ҳолда бир-бирларига вабо юқтиришганларидай — кўришиш, нафас чиқариш, кўча-кўйдаги ногаҳоний учрашув орқали бир-бирларини ҳибсга рўпара қилардилар. Яъни, эртага сен шаҳардаги бор сувни заҳарлаш мақсадида яширин гуруҳ йиғаетганингни тан олишинг керак, бугун эса мен билан кўришинг — демак, мен ҳам маҳкумман.

Бундан етти йил муқаддам қишлоқни қатағон қилишганинги шаҳар жим туриб томоша қилган ва буни табиий ҳол деб ҳисоблаганди. Энди шаҳар қатағон бўлаётганини қишлоқ томоша қилиши мумкин эди — лекин қишлоқ шаҳар даражасига етмаган, қолок, устига устак, ҳали ўзи ҳам дўппосланиб бўлмаганди:

— ер ўлчовчи (!) Саунин ноҳияда мол кўп ўлгани (!) ва ҳосилдорлик паст бўлгани учун (!)... ўн беш йил олди (ноҳия раҳбарлари ҳам айнан шунинг учун битта кўймай отилди);

— ноҳия кўмитаси котиби ер шудгорлаш ишларини тезлатиш учун қишлоққа келган ва ундан бир қари деҳқон, жамоа хўжалиги аъзолари етти йиллик меҳнат эвазига бир бошоқ ҳам дон олишмаганини, фақат оз миқдорда сомон беришганини биласизми, деб сўраган. Ана шу савол учун қария ФШТ юргизган ҳисоблабни, ўн йил олди;

— олти болали бир деҳқоннинг тақдири эса бошқача. Фарзандларим оғзини очиб ўтирибди, деб у жамоа хўжалиги ишида ўзини аямади, нимагадир эришишига ишонди. Ҳақиқатан ҳам унга орден беришди. Мажлисда кўксига тақиб кўйишди, мадҳиябозлик бўлди. Миннатдорчилик билдириш учун сўзга чиққан деҳқон ҳаяжонланиб кетди ва деди: «О, менга орден эмас, бир пуд ун ҳам бўлаверарди-ку! Шундай қилишнинг иложи йўқми?» Мажлис аҳли бўри мисол увиллаб, хахолоди ва шўринг қурғур нишондорни олти оғзига кўшиб, сургун қилдилар.

Ҳозир барча тафсилотларни тўплаб, айбсизларни қамашганларини тушунтириш шартмикан? Лекин биз айб тушунчасининг ўзи пролетар инқилоби томонидан бекор қилинганини, 30-йиллар бошида эса ўнг қаршилиқ сифатида эълон қилинганини айтишни унутдик-ку. Шу боис биз энди айб ва айбсиз каби алмисоқдан қолган тушунчаларни ишлатишда чайқовчиликка йўл қўёлмаймиш.

1939 йилдаги ортага қайтариш — Органлар тарихидаги мисли кўрилмаган ҳодиса, бу тарихдаги доғ! Лекин бу қарши оқим жуда кичик бўлиб, ўша пайтгача олинганларнинг атиги бир-икки фоизини ташкил қиларди; булар: ҳали ҳукм олмаганлар, ҳали узоққа жўнатилмаганлар ва ҳали ўлмаганлар эди. Шундай бўлса-да, бу оқимдан оқилона фойдаланилган. Бу — бир сўмдан бир тийин қайтимдек гап, барча айбни мурдор Ежовга юклаш, амал отига минаётган Бериянинг обрўсини кўтариш ва Доҳийнинг янада ёрқинроқ нур таратиши учун зарур тадбир эди. Қолган тўқсон тўққиз тийинни эса уйда-буронларча хаспўшлаб юборишди. Ахир, «аниклаб, озоқ қилишган» экан (ҳатто газеталар баъзи тўхматга учраганлар ҳақида батафсил хабарлар берди) — демак, қолган барча қамоқдагилар — шубҳасиз аблаҳлар! Қайтиб келганлар эса — жим. Улар имзо чекканлар! Улар даҳшатдан соқов ва гунг!.. Архипелагизмининг хуфия жойлари ҳақида жуда кам одам билди ва бундан ҳам кам нарса айтилди. Замон эса ҳануз ўша-

ўша: кўчада тунлари маҳбусларни ташувчи уловлар, кундузлари — намоийшлар.

Ҳа, дарвоқе, ўша йиллари қудратли Модданинг имкониятлари чексиз қисмлари ёрдамида тез орада юқоридаги бир тийинни яна қайтариб олдлар. Қирқинчи йили эрларидан воз кечмаган аёллар оқимини-чи, ким пайқади? Тамбовда шу осуда йил «Модерн» номли фильмда ўйнаган бутун жаз гуруҳини халқ душманлари сифатида қамоққа олганларини ким хотирлайди? 1939 йили босиб олинган Чехословакиядан қардош славян юрт — Совет Иттифоқида ўтиб кетган ўттиз минг чехга ким аҳамият берди? Булардан ҳеч бири жосус эмас, деб ким кафолат бера олади? Уларнинг ҳаммаси шимолдаги қамоқхоналарга жўнатилди (ва уруш даври ўша ёқда «чехословаклар корпуси» ташкил топди). Яна айтинг-чи, биз ғарбий украинлар, ғарбий белорусларга ўттиз тўққизинчи йили, Болтиқбўйи халқлари, молдаванларга қирқинчи йили ёрдам қўлини чўзмаганмидик? Янги қардошларимиз унчалик тозаланмаган эканлар, шу туйфайли шимолга, Урта Осиёга юз минглаб, юз минглаб бегуноҳлар кўз ёши мисол оқдилар. (Қизик: ғарбий украинларни — «оқ Польша билан», буковиналиклар ва бессарабларни — оқ Руминия билан ҳамкорликда айбладилар. Польшанинг немислар эгаллаган қисмини бизга қочиб ўтган яҳудийларни-чи? Албатта, сўзсиз гестапо билан ҳамкорликда! М. Пинхасик.) Бадавлат ҳамда нуфузлиларни, улар билан биргаликда мустақил фикрли, ақлли, кўзга ташланадиганларни олдилар, ҳамма жойда сипоҳиларни, собиқ поляк вилоятларида — жуда кўплаб полякларни олдилар (айнан ўшанда лаънати Катин ёлланган эди, айнан ўша пайт шимол қамоқхоналарида бўлғуси Сикорский — Андерс кўшинига жой ҳозирлашганди). Шу тариқа омма қоқиниб-суриниб, овози ўчди, қаршиликка бошлаши мумкин бўлган раҳбарларсиз қолди. Шу тариқа ўйлаб иш тутиш зарурати онгларга сингдирилди, аввалги алоқалар, ҳамма жойда борди-келди кўриб битди.

Финляндия кўрфазимизни аҳолисиз қолдирди, шунинг учун қирқинчи йили Карелия ҳамда Ленинграддаги барча томирида фин қони оққанларни йиғдилар. Биз буни сезмадик ҳам: чунки бизнинг томиримизда фин қони йўқ.

Фин урушидаги қалдирғоч тажриба — асир тушган ўзимизникиларни Ватан хоинлари сифатида ҳукм қилдилар. Инсоният тарихида қўлланилмаган тажриба! — кўрпясизми, биз эса сезмаганмиш!

Бирдан уруш довули кўзгалди ва у билан бирга мислсиз чекиниш бошланди. Душманга қолдирилмаётган ғарбий жумҳуриятлардан зудлик билан тўғри келадиганларни йиғиб қолиш керак эди. Литвада шошилиш туйфайли бутун-бутун ғарбий қисмлар, полклар, зенит ва тўпчи дивизионлар қолиб кетди — лекин бир неча минг оиладан иборат шубҳали литвалликларни олиб чиқишга улгурдилар (сўнгра Красноярск қамоқхонасида улардан тўрт минггача урklarнинг хомташига топширдилар). 23 июнданоқ Латвия ва Эстонияга ҳибсга олиш учун шошилдилар. Лекин уруш оловидан тумшуклари куйиб, янада зудроқ чекиндилар. Брестга ўхшаш бутун-бутун қалъаларни олиб чиқишни унутдилар, лекин Львов, Ровно, Таллин ва бошқа кўплаб ғарбий қамоқхоналарнинг бўлмалари ёки ҳовлиларида сиёсий маҳбусларни отиб ташлашни унутмадилар. Тарту қамоқхонасида бир юзу тўқсон икки кишини отдилар, мурдаларни қудуққа ташладилар.

Наҳот, буни тасаввурга сиғдириб бўлса — ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ, бўлма эшиги очилсаю сени отиб ташлашса?! Сен ўлим талвасасида қичқирасан — аммо қамоқхона деворларидан бўлак ҳеч вақо эшитмайди, келажакка хабар бермайди. Айтишларича, чала ўликлар ҳам бўлган экан. Балки, биз ҳали бу ҳақдаги китобни ўқиб қолармиш?..

1941 йили немислар жуда қаққонлик билан Таганрогни ўраб олиб, уни шу тахлит мамлакат ичкарисидан ажратиб қўйдиларки, натижада ўша ёққа жўнатиш учун ҳозирланган, маҳбуслар солинган юк вагонлари бекатда туриб қолди. Нима қилиш керак? Озод этиб бўлмаса. Немисларга топшириб ҳам... Енилги тўла цистерна келтириб, вагонларга сепдилар-да, ёқиб юбордилар. Ҳамма тириклайин куйиб кетди.

Мамлакат ичкарисидаги илк оқим урушининг биринчи кунлари чиқарилган мажмуадан ташқари махсус фармонга кўра миш-миш тарқатувчилар ҳамда таҳликага солганларга тааллуқли бўлди.

Бу оммани ихчамлаштириш мақсадидаги илк тажрибавий қурбонлик келтириш эди. Ҳаммага баравар беш йилдан бе-

²¹ «Қамоқхоналардан тарбия муассасаларигача», 63-бет.

²² 1946 йили (12.7.46.№ 8, 5 у) Совет Иттифоқи Олий Ҳакамлиги йиғини «фақат аниқ жиноят содир этганларни» жазолаш чоралари ҳақида» (1) махсус қарор қабул қилишга мажбур бўлди. Бироқ кейин ҳам бу қарор бемалол айланиб ўтилаверди.

ришди, 58-моддага тўғрилаб ўтиришмади (ва уруш қамоқхоналаридан ўлмай, тирик чиққан оз сонли гуруҳ 1945 йили авф этилди).

Сал бўлмаса бу фармоннинг кучини татиб кўришимга тўғри келган: Ростов-Донда нонга навбатда турардим, бир пайт миллионер чакирди-да, қисбдан ўтказиш учун олиб кетди. Агар бахтли тасодиф юз бериб, менга ён босмаганларидан урушини жанггоҳда эмас, Архипелагда бошлаган бўлардим.

Кейин радиоузатгич ва радио қисмларини топширмаганлар оқими бўлди. (Чақув асосида) топилган битта радиочирок учун ўн йил беришарди.

Шу пайтнинг ўзида Поволжье немислари, Украина ҳамда Шимолий Кавказдаги ва умуман, Шўролар Иттифоқида яшайдиган барча немислар ширқираб оқишди. Фақат миллат эътиборга олинди, ҳатто Гражданлар уруши қаҳрамонлари, фирқанинг қалдирғоч аъзолари ҳам — немис бўлса — сургун қилинаверди.

Миллатни эса исм-шарифига қараб аниқладилар. Лойиҳачи-мутахассис Василий Окороков лойиҳаларга шу ном остида имзо чекишга ўнғайсизланиб, ҳали бу қора кунлардан йироқ 30-йиллари Роберт Штеккер тахаллусини қабул қилди ва ниҳоятда чиройли жимжимадор имзони ўрганди. Вақти келиб оғиз очишга ҳам улгурмай, немис сифатида қўлга олинди. «Фашист жосуслигидан қандай топшириқ олган эдингиз?» — 1918 йиллик ўзининг кўрimsиз номини Кольбе деб ўзгартирган тамбовлик Каверзнев-чи, қачон у Окороков билан талқиндорш бўлди?

Немислар сургунни ўз мазмунига кўра қўлоқ қилишдан фарқ қилмасди, фақат бироз сахийроқ эдилар, чунки ўзлари билан кўчларини олишга рухсат бериб, ҳалокатли, кишини ўлдирмай қўймайдиган жойларга ташламадилар. Бу сургун ҳам қўлоқ қилиш пайтларидагидек, ҳуқуқий-адлиявий ҳужжатларсиз амалга оширилди. Жиноят мажмуаси ўз йўлига-ю, юз минглаб сургунлар — ўз йўлига. Бу подшонинг шахсий топшириғи эди. Кейин бу унинг илк «миллий» тажрибаси ҳам бўлиб, назарий жиҳатдан ҳам қизиқарли эди.

1941 йил ёзининг охиридан бошлаб, айниқса, кузда қуршовда бўлганлар оқими кўпайиб кетди. Булар — бир неча ой муқаддам тантана билан кузатишган, немис танкларининг зарбаларини ўзларида синагач, тала-тўпда, ўз айблари билан эмас, йўқ, бир неча муддат немислар қуршовида қолиб, сўнг у ердан қутулиб чиқа олган Ватан ҳимоячилари эди. Аждаҳо командан қутулганлари муносабати билан уларга дўстона кучоқ очиш (дунёнинг бўлак ҳар қандай мамлакати шундай қилган бўларди), ҳордиқ чиқаришга, уйига рухсат бериб, оиласини кўриб келгач, яна сафдаги ўрнини эгаллашга имкон бериш ўрнига, уларга ишончсизлик билдириб, қочқин, қуролсиз тўдалар сифатида тафтиш ва саралаш қисмларига юбордилар. У ерда махсус Бўлим сипоҳилари уларнинг ҳар гапларига ишончсизлик билан қўлоқ туттишди, ҳатто ўзларини фалончиман деб аташаётганидан ҳам шубҳаланишди. Тафтиш эса кишини чалкаштирувчи сўроқлар, юзлаштиришлардан иборат эди. Тафтишдан сўнг қуршовдан чиққанларнинг бир қисмига аввалги номлари, унвонларини тақдим этиб, ҳарбий қисмларга жўнатдилар. Қолганлар эса «Ватан хоин»ларининг қалдирғоч оқимини ташкил қилдилар. Улар 58—1-6 олдилар, лекин вақтинчалик, шахсан ўзларига тегишли қонун ишлаб чиқилганича ўн йилдан камроққа ҳукм қилиндилар.

Ҳаракатдаги қўшин шу тахлит тозаланарди. Бироқ Узоқ Шарқ ва Мўғулистонда жуда кўп миқдордаги ҳаракатсиз қўшин ҳам бор эди. Махсус Бўлимнинг олижаноб вазифаси — бу қўшиннинг заҳа ейишига йўл қўймаслик бўлди. Ҳаракатсизлик Халхин-Гол ва Ҳасан қаҳрамонларининг тилларини узайтириб юборди, бунинг устига, уларга жанггоҳдагилардан ҳануз яшириб келинаётган Дегтярёв автоматлари ҳамда қўшылма миномётлари ўрганиш учун берилди. Қўлда шундай қурол бўла туриб, ғарбдагилар нега чекинаётганининг сабабини улар тушунолмадилар. Ҳар куни юз йигирма чақиримдан чекиниб, шунчаки Кутузов ҳийласини такрорлаётганимизни улар англамадилар. Англашлари осон кўчсин учун шарқий қўшиндан Архипелагга оқим жўнатиш зарурати туғилди ва қарабсизки, чакаклар ёпилди, ишонч темирдай мустаҳкамланди.

Ўз-ўзидан, нуфузли доираларда ҳам чекиниш айбдорлари оқими вужудга келди (ахир, наҳот бунда Улуғ Ваҳий айбдор бўлиши мумкин!). Бу кичкина, элликталар атрофидаги гене-

раллар жилғаси бўлиб, улар 1941 йил ёзини Москва қамоқхоналарида ўтказдилар, октябрь ойида эса ичкарига ташландилар. Улар орасида ҳаво қўшинлари генераллари кўпроқ эди: ҳаво кучлари кўмондони Смушкевич, генерал Е. С. Птухин («Шундай бўлишини билганимда, аввал жонажон Доҳий устига бомба ташлардим, кейин ўтирардим!», деб у айтган) ва бошқалар.

Москва остонасидаги ғалаба янги оқимни вужудга келтирди: айбдор москваликлар оқимини. Дўппини бошдан олиб, мундоқ ўйлаб қарасак, шундай бўлиб чиқяптики, қочмай, ичкарига жўнамай, ҳуқумат томонидан ташлаб кетилган ваҳимага тўла пойтахтда мардларча яшаб қолган москваликлардан ҳуқумат обрўсига путур етказишда (58-10) ёки немисларни қуттишда (58—1-а 19-ёрдамида мазкур оқим то 1945 йил охиригача Москва ва Ленинград терговчиларини боқди) гулом қилишган.

58-10 (ФШТ) бутун уруш давомида тўхтамади, жанггоҳни ҳам, мамлакат ичкарисини ҳам ўз қўлида тутди. Уни чекиниш ваҳималаридан ҳикоя қилган мамлакат ичкарисига жўнатишганларга қарши қўлладилар (ахир, матбуот тили билан айтсак, чекиниш режали равишда бораётган эди-да). Уни мамлакат ичкарисиде озиқ-овқат кам, деб бўҳтон тарқатганлар ҳам олдилар. Немиснинг асбоби бизниқидан кучли деганлар ҳам қуруқ қолмадилар. Ниҳоят, 1942 йили ким, қаерда бўлмасин, қуршовдаги Ленинградда одамлар очликдан ўлаётганмиш, дейишга журъат этган бўлса, шу модда бўйича қўлогини ушлаб кетди.

Уша йилнинг ўзиде, Керчдаги (бир юзу йигирма минг асир), Харьковдаги (ундан ҳам кўпроқ) омадсизликлардан сўнг, Кавказ ва Волга томон улкан чекиниш давомида яна бир йирик оқим — немис ўқига учинини кутмай, берухсат чекинган сипоҳилар ва аскарлар оқими пайдо бўлди — яъни Сталиннинг мангу барҳаёт 227-(июль, 1942) буйруғидаги сўзларга биноан, Ватан ўз шармандалигини кеңира олмайди. Бироқ бу оқим Архипелагга етиб бормади. Уларнинг ишларини ҳарбий ҳакамлар ими-жимида кўриб чиқиб, жазо қисмларига ташлашди ва улар олдинги саф бурониде йўқ бўлиб кетишди. Бу Сталинград ғалабаси пойдеворининг қоршмаси эди, лекин у Умумрусия тарихига кирмади ва тозаланишимиз тарихининг бир қисми бўлиб қоляпти.

(Дарвоқе, биз ҳозир фақат ташқи оқимларнигина таҳлил қилмоқдамиз. Архипелаг ичидаги тинимсиз ур-йиқитлар, айниқса, уруш йиллари авжга минган қамоқхона ҳукми аталмиш тadbирлар мазкур бобда қўрилмайди).

Уруш йилларидаги қарши оқимларни ҳам эслаб ўтмаслик виждонан эмас: юқорида тилга олинган чехлар, поляклар, қамоқхонадан тўппа-тўғри оловга ташланган жиноятчиларни;

1943 йил — урушдаги кескин бурилиш билан бошланиб, то 1946 йилгача тўлиб-тошиб борган, Оврупонинг босиб олинган юртларидан ҳайдалган кўп миллионли оқимнинг икки асосий қисми:

— немислар тасарруфи ёки немислар қўлида бўлган фуқарони (уларни бор-йўғи «а» ҳарфи ёрдамида ўн йилга бичиб ташладилар: 58—1-а);

— асирликда бўлган ҳарбийларни (уларни «б» ҳарфи ёрдамида ўн йилга бичдилар: 58—1-6).

Босиб олинган ерлардаги ҳар бир мардум яшашни истар, шу мақсад йўлида ҳаракат қиларди. Бу билан у ўз-ўзидан қатор жиноятлар содир этарди, Ватанга ҳиёнат қилмаган тақдирда ҳам, жуда бўлмаса душманга ёрдам берарди! Лекин босиб олинган юртлардаги бор мардумни ҳибс этиб, шу қадар кенг майдонни аҳолисиз қолдириш ҳам ақлдан эмасди-да. Оммавий онглики даражасини ошириш учун маълум тоифани — айбдорларни, чала айбдорларни, сал-пал айбдорларни ва улар билан пайтавани бир қуёшда қуритганларни қамаш етарли эди.

Ахир фақат бир миллионнинг биргина фоизи ҳам қанчадан қанча қамоқхоналарни тўлдириб-тоширишга етарди!

Немисларга қарши яширин ҳаракатга ўзни виждонан бағишлаш ҳам мазкур оқимдан асраб қолади, деб ўйлаш хато. Шундай яширин ташкилотлардан бири ўз аъзоси — ёшгина комсомол йигитни маълумот олиб туриш учун Киев полицияси хизматиға жўнатишни яғона ҳодиса эмас... Йигит виждонан ташкилотни маълумот билан таъминлаб турди, аммо бизникилар келгач, ўзининг ўн йилдан қочиб қутулолмади, чунки у полициядаги хизмат давомида душманона руҳда тарбия-

ланмаслиги ва хуфий равишда душман топшириқларини ба-
жармаслиги мумкин эмас эди.

Оврупода, oʻsʻob қуллигида бўлиб қайтганларни қаттиқроқ
бураброқ ҳукм қилдилар, чунки улар оврупоча ҳаёт билан
таниш ва бу ҳақда оммага ҳикоя қилишлари мумкин эди, бу
ҳикоялар эса (тайинки, ҳар бир қадамни ўйлаб босувчи ёзув-
чиларнинг йўл хотираларидан ташқари) бизга ҳеч қачон ёқма-
ган, айниқса, урушдан кейинги вайрона, бесаранжом даврда
захардай аччиқ таъсир қилар эди. Оврупода аҳвол абгор,
яшаш мутлақо мумкин эмас, деб айтиш эса ҳар кимнинг қўли-
дан келавермасди.

Шу сабабларга кўра кўплаб ҳарбий асирларимизни, айниқса,
немисларнинг Ғарбдаги ўлим қамоқхоналарида кўпроқ бўлган-
ларни шунчаки асир тушганлари учун ҳибс қилишганлари
йўқ, дейишга ҳақлимиз.

Воркута қамоқхоналарида 1948 йилдаёқ яққол кўзга таш-
ланган, ҳеч кимга ўхшамаган, узоқ вақт «африколиклар»
деб юритилган оқим бўлиб, улар Африқодаги (hwiwi) Ром-
мел кўшинидан амриколиклар ажратиб олган ва 1948 йили
«студебекер»ларда Миср — Ироқ — Эрон орқали юртига жў-
натилган рус ҳарбий асирлари эди. Каспий денгизининг
яйдоқ кўрфазидаяёқ уларни тиканли симлар ортига ташлаб,
ҳарбий унвоиларини билдирувчи нишонларини юлиб олдилар
ва амриколиклар совға қилган буюмлардан (тушунарлики,
давлат эмас, давлат хавфсизлиги кўмитаси ходимлари фой-
дасига) ҳалос этдилар, тажрибасизлик туфайли на муддат,
на модда бериб, махсус кўрсатма келгунча Воркутага жўнат-
дилар. «Африколиклар» Воркутада ғирт аҳмоқона шароитда
яшадилар: уларни кўриқлашмасди, лекин рухсатномасиз бир
қадам ҳам босолмасдилар, рухсатномадан эса дарак йўқ
эди; уларга эркин ёлланганлар қатори ҳақ тўлашар, лекин
маҳбуслардек муомала қилишарди. Махсус кўрсатма ҳам
ҳадеганда келай демасди. Бориб-бориб, уларни буткул унут-
дилар...

Юқоридаги фикрларимизни яна шу тасдиқлайдики, ҳарбий
асирлар қатори маълум вақт бетараф давлатда бўлиб қайтган-
ларни ҳам узлуксиз ҳукм қилдилар. Масалан, урушнинг
биринчи кунлари бир гуруҳ денгизчиларимиз швед қирғоғи-
га чиқиб қолишди. Бутун уруш давомида улар Швецияда —
авваллари (кейин ҳам) ҳеч қачон тушларида кўрмаган қўлай
шароитда — эркин яшадилар. Совет Иттифоқи чекинди —
ҳужум қилди, шаҳид бўлди — ўлдирди, очликдан қирилди;
бу муттаҳамлар эса бетараф, текин шўрвани ичиб қараб
ўтираверишди. Уруш тугагач, Швеция уларни яна ўзимизга
қайтарди. Улар сўзсиз Ватан хонлари эдилар — лекин дар-
ҳол бу ёрликни ёпиштириш одобдан эмасди-да, уй-уйларига
тарқалишларига рухсат беришди, сўнг битта-битталаб ҳам-
маларига буржуа Швециясидаги озодлик ва тўқлик ҳақидаги
оғизнинг сувини қочирар даражадаги ўйдирмалари учун
Ғайри Шўровий Ташвиқот (Каденко гуруҳига) тамғасини тақди-
лар.

Кейинчалик бу катта шов-шувга сабаб бўлди. Қамоқхонада
улар кўшимча муддат олишдан кўрқиб, Швеция ҳақида лом-
ним демадилар. Бироқ Швеция уларнинг тақдиридан хабар
топиб, матбуотда тўхмат хабарлар эълон қилди. Бу вақтга кели-
либ йигитлар узоқ-яқин қамоқхоналарга тарқатилган эдилар.
Фавқулодда муҳим кўрсатмага биноан ҳаммасини Ленинград-
га йиғдилар, икки ойга яқин яхшилаб боқиб, бошларида соч
биттишни кутдилар. Сўнг ҳаммасини камтарона орасталлик билан
кийинтирдилар, ким нима дейиши кераклигини қайта-
қайта такрорлаб, тайёрладилар, кимки чегарадан чиқишга
журъат этса, сўзсиз бир парча кўрғошин олишини алоҳида
таъкидладилар ва таклиф қилинган чет эл журналистларига
қўшиб, Швециялик собиқ биродарлари билан мусохаба-уч-
рашувга олиб чиқдилар. Собиқ муҳожирлар ўзларини дадил
тутишди, қаерда яшашлари, ўқишлари, ишлашлари ҳақида,
яқинда Ғарб матбуотида (бундай газеталар биздаги ҳар бир
дўконда сотилади ахир) ўзлари ҳақида буржуазия тўқиган
бўхтонга кўзлари тушиб, жуда ғазабланганлари, бу уларни
Ленинградга йиғилишга мажбур қилгани тўғрисида тўқинла-
ниб сўзлашди (йўл харажатлари ҳам ҳеч кимни ташвишлантир-

мади ҳатто). Уларнинг бардам кўринишлари билан улар чет
эл матбуоти тўхматига аъло раддия эдилар. Шарманда бўлган
журналистлар ўз нәшрлари орқали ошқора кецирим сўраш
учун жўнаб кетдилар. Бўлиб ўтган ҳодисани Ғарб бошқача
идроқ этиши ҳам мумкин эмасди. Мусохаба-учрашув айб-
дорларини эса ўша заҳоти ҳаммомга солиб, сочларини ол-
дилар, аввалги жандаларига ўраб-чирмаб, яна ўша қамоқхо-
наларига тарқатдилар. Уларини учрашувда бинойидек тутган-
ларини инobatга олиб, уларнинг ҳеч бирига қўшимча муддат
бермадилар.

Душман истилосидан ҳалос этилганлар оқими орасида айб-
дор миллатлар жилғаси деярли кўзга ташланмайди:

1943— қалмиқлар, чеченлар, ингушлар, болқорлар, қора-
қойлар;

1944— қрим татарлари.

Агар Органларга мунтазам қўшин ҳамда ҳарбий юк уловла-
ри ёрдам бермаганида, улар айбдорларни фақат сургун қили-
ш билан кифояланишмасдилар, албатта. Ҳарбий қисмлар
овулларни бўғма илон мисол чирмаб, юз йиллар давомида
мумкин яшаб келган ерли халқни йигирма тўрт соат ичида
бекатга ҳайдаб чиқиб, эшелонларга юкладилар ва Сибирь,
Қозғистон, Урта Осиё ҳамда Шимолга жўнатдилар. Атиги
бир кеча-кундуз ичида ер ва мол-мулк «меросхўрлар» қўли-
га ўтди.

Немислар каби бу халқларни фақат миллатига қараб, ҳеч
бир ҳужжатсиз жўнатдилар, фирқа аъзолари, уруш қаҳрамон-
лари ҳам бирга филдираб кетишди.

Уруш охирида ҳарбий асирлар қамоқхоналари тартиботи-
дан чиқарилиб, ҚББОШ тасарруфига ўтказилган немис ҳар-
бий жиноятчилари оқими ҳам чиқмаслиги керак ёдимиздан.

1945 йилги Япония билан уруш ҳатто уч ҳафта ҳам давом
элмаган бўлса-да, Сибирь ва Урта Осиёдаги муҳим қурилиш-
ларга кўплаб япон ҳарбий асирлари ташланди ва ўша уларни
ҚББОШ тартиботига ўтказиш тадбирлари ҳам амалга оширил-
ди. (Сўқир кўз билан ҳам англаш мумкинки, бу асирларнинг
кўпчилигини қонуний йўл билан ҳукм қилиб бўлмасди. Бу ҳам
қасос, ҳам ишчи кучини кўпроқ муддатга ушлаб туриш усули
эди.)

Қўшинларимиз Болқонга бостириб кирган 1944 йилдан, ай-
ниқса, Урта Оврупога оёқ қўйган 1945 йилдан бошлаб Архипела-
г қувурлари бўйлаб яна инқилоб пайти кетиб қолган
қариялар, ўша ерда ўсиб улғайган ёшлардан иборат рус
муҳожирлари оқими оқди. Одатда, эркакларни олишар, аёл-
лар ва болалар эса муҳожирликда қолаверишарди. (Тўғри,
ҳаммани эмас, ўтган йигирма беш йил ичида ёки инқилоб
даврида салгина ўз сиёсий қарашларини изҳор қилган киши-
ларнигина олишарди. Фақат ўз тирикчилиги билан овора шахс-
ларга эса тегинишмади.) Асосий оқимлар Булғория, Югосла-
вия, Чехославакиядан, кичиклари — Австрия ва Олмониядан
оқди. Шарқий Оврупонинг бошқа давлатларида руслар яша-
масди ҳисоб.

Шунингдек, 1945 йили Маньчжуриядан ҳам муҳожирлар
оқими ёғилди. (Баъзиларини дарҳол ҳибсга олишмасди:
эркин кишилар сифатида уларни оилалари билан юртига так-
лиф қилишарди-да, келишгач, ажратиб, ё сургун қилишарди,
ё қамашарди.)

Ниҳоят, 1945 ва 1946 йиллари Архипелагга ҳақиқий Ватан
хонларини (власовчиларни, красновчи-казакларни, маслагиди
қатъий турганлиги ёки шароит туфайли қўшилиб қолган, Гит-
лер ташкил қилган миллий қўшин мусулмонларини) жўнатди-
лар.

Улар билан бирга уруш даврида шўролар ҳукуматидан қо-
чиб кетган миллионга яқин барча ёшдаги эрқаю аёл; эсон-
омон муҳожирликда қўним топган, лекин 1946—47 йиллар
иттифоқчилар ҳукумати томонидан шўролар қўлига мунофиқ-
ларча топширилган қочоқларни ҳам тутдилар²³.

²³ . Ҳайратланарлиси шундаки, ҳеч бир сиёсий сирни узоқ яшириб
бўлмайдиган, бу сир албатта матбуотда кўриниб, тарқаладиган Ғарб-
да, айнан ана шу мунофиқлик сирини — иккинчи жаҳон урушининг
энг сўнгги жумбоғи — инглиз ва Амрико ҳукумати томонидан жуда
усталик билан яширилмоқда. Қамоқхоналарда ва бошқа жойларда
бунақаларни кўп учратсам-да, Ғарб жамоатчилиги ҳукуматларининг
бир пайлар қанчадан қанча бегуноҳ рус муҳожирларини жаҳаннам-
га равона қилдириш мақсадида Совет Иттифоқига топшириш-

Миколайчик тарафдорлари, Крайово қўшинига аъзо бўлган маълум миқдордаги поляклар ҳам 1945 йили бизнинг қамоқхоналаримиз орқали Архипелагга йўлландилар.

Яна қанчадан-қанча руминлар ва мижорлар ҳам уларга шерик қилинди.

Уруш сўнгида ҳам, уруш тугагач ҳам украин миллатчилари — «бандерачилар» оқими тўхтамади.

Урушдан кейинги бу ниҳоясиз ур калтак-сур калтаклар соясига қуйидаги кичик оқимлар деярли кўзга ташланмади:

— «ажнабийлар билан бўлган қизлар» (1946-47) — яъни, ажнабийларга кетларидан юришга имкон берган қизлар оқими. Бу қизларни 7—35 (ижтимоий жиҳатдан хавфли) моддага биноан тамғаландилар;

— испан болалари — ўша, Гражданлар уруши пайти олиб келинган, иккинчи жаҳон уруши ниҳоясига келиб анча улғайиб қолган испан болалари оқими. Улар бизнинг етимхона-мактабларимизда тарбияланишса-да, турмуш тарзимизга негадир кўника олмадилар. Кўпчилиги ватанига интилди. Уларга ҳам 7—35, «ижтимоий жиҳатдан хавфли», ҳадеб юртига интилаврганларга эса 58—6, «Амриқо... фойдасига жосуслик» тамғалари тақилди.

(Ҳақиқат юзасидан 1947 йилдаги руҳонийларнинг кичкинагина қарши оқимини ҳам унутмайлик. Ҳа, мўъжиза! — ўттиз йил бадалида илк дафъа руҳонийлар кўсига шабада тегди! Уларнинг ҳеч бирини қамоқхонама-қамоқхона излаганлари йўқ. Номлари ва ҳибс жойлари озодликдагиларнинг ёдида бор руҳонийларнигина тикланаётган черковларни мустаҳкамлаш учун озодликка чиқардилар.)

* * *

Эслатиш жоизки, Архипелагни ахлатга тўлдирган барча оқимларни санаб ўтиш мазкур боб вазифасига кирмайди, фақат сиёсий тус олганларининггина тилга олмақдамиз. Жондорларнинг ички тузилиши ҳақидаги дарсликларда қон алмашилиш жараёни кенг тасвирлангандан сўнг безлар тартибига батафсил тўхталганидек, 1918 йилдан 1958 йилгача бўлган маишийлар ҳамда каллақесарлар оқимига қайтадан назар ташласа бўлади. Бу тавсиф анча жойини эгаллайди. Бу ердан энди (хатто ҳеч қачон бекор қилинмаса-да) қисман унутилган, лекин еб тўймас Архипелагга мўдас тўкин «хом ашё» етказиб турган кўплаб машҳур фармонлар ўрин олаверса бўлади. Хусусан, ишга сабабсиз келмай қоладиганлар ҳақидаги фармон, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқарувчилар (у асосан 1922 йил авжга минди, лекин 20-йилларнинг бошидан охирига қадар тинмай одам ютиб турди), меҳнат кўни мажбуриятини бажармаган жамоа ҳўжалиги аъзоларини жазолаш, темир йўллардаги ҳарбий ҳолат (1943 йил апрели, чекиниш эмас, уруш бизнинг фойдамизга бурилган дамлар) ҳақидаги фармонлар.

Мазкур фармонлар ҳақиша зарурият сифатида пайдо бўлар ва ҳеч ўйланмасдан, қонунчилик тарихи билан ҳисоблашилмасдан қабул қилинаверарди. Уларни мувофиқлаштириш ҳуқуқшунос олимларга тақлиф этилди, лекин улар бу тақлифни хушламайгина қабул қилишди.

Фармонларнинг шу тахлит қабул қилиниши каллақесарлик ва маиший жиноятларнинг ғалати шакл-шамойилини вужудга келтирди. Мамлакатнинг гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида содир бўлаётган ўғрилиқ ҳам, қотиллик ҳам, бўза қайнатилиш номусяга тегиш ҳоллари ҳам бирор бир камчилик, хоҳиш ёки ҳайвоний ҳирс туғени оқибатида юз бергани йўқ, асло! Бутун мамлакатдаги жиноятларда ҳайратангиз бир хиллик, бирдамлик кўзга ташланарди. Ҳукуматнинг ҳар бир навбатдаги фармонига жавобан мамлакат гоҳ зўравонларга, гоҳ қотилларга: гоҳ бўза қайнатувчиларга тўлиб турди. Гўё тезроқ алмашиш мақсадида жиноятларнинг ўзи ҳукумат фармонларига биқин-

ларини тутиб беришди! Доно қонунчилик томонидан қайта кўрилган ёки кучайтирилган ҳар бир фармон шу заҳоти янги жиноятларни туғдирарди.

Темир йўлни ҳарбийлаштириш ҳақидаги фармон ҳарбий ҳолатда қандай иш тутиш лозимлигини билмаслиги туфайли кўпинча ишга кечиккан ва хатога йўл қўйган темир йўлда ишловчи аёллар ҳамда болаларни ҳарбий ҳакамлик сари қувди. Меҳнат кўни мажбуриятини бажармаганлар ҳақидаги фармон қўлоқлари тагида қайнаб турган шавлага қонқмаган ишқмас жамоа ҳўжалиги аъзоларини сургун қилиш тадбирини осонлаштирди. Авваллари бунинг учун тергов ва «иқтисодий инқилобга қаршилиқ» айбини ёпиштириш талаб қилинган бўлса, энди ноҳия ижроқўми тасдиқлаган жамоа ҳўжалиги қарори кифоя эди; шунингдек, жамоа ҳўжалиги аъзоларининг ўзлари ҳам «халқ душмани» аталмай, фақат сургун қилинаётганларидан энгил тортмасликлари мумкин эмас эди. (Меҳнат кўни мажбурияти турли вилоятларда турлича бўлиб, энг афзали кавказликларга белгиланди — етмиш беш меҳнат кўни, лекин улардан ҳам кўпчилик саккиз йилданга Красноярск ўлкасига оқди.)

Биз мазкур бобда маиший ва бошқа майда жиноятлар оқимини кенг, атрофлича таҳлил қилиб ўтирмаймиз. Лекин 1947 йилдаги Сталинона фармонлардан бири ҳақида айтмай ўтолмасак керак. 1932 йил ҳақида сўз кетгандаёқ машҳур «еттинчи-саккизинчидан» қонуни ёки «еттинчи-саккизинчи» қонунига биноан — бошоқ, икки дона картошка, тараша, бир калава ип учун (тавсифномада «икки юз қўлоқ тикув маҳсулоти») дейилган, «бир калава ип» дейишига ўзлишган — баравар ўн йилдан беришганини тилга олган эдик.

Бироқ давр талаби, Сталиннинг фикрича, ўзгарди ва даҳшатли уруш арафасида кифоя қилган 10 йиллик жазо тартиби оламшумул тарихий ғалабадан сўнг кучини анча йўқотди. Яна мажмуани писанд қилмай, ўғрилиқ ва талон-тарожлар ҳақида кўплаб модда ҳамда фармонлар мавжудлиги унутилиб, 1947 йили 4 июнда уларнинг ҳаммасини босиб янчишга қодир янги фармон эълон қилинди, у шу заҳоти тиниб-тинчимас маҳбуслар томонидан «тўрту олтинчи фармон» номини олди.

Янги фармоннинг афзаллиги, биринчидан, унинг думбуллигида эди: фармон пайдо бўлиши билан дарҳол мазкур жиноятлар авж олиши ва янги қамалганларнинг тўкин оқими вужудга келиши керак эди. Бундан ҳам кўпроқ афзалликлар мўддатда эди: қоронғида қўрқмаслик учун бир эмас, уч қиз («хаммаслак гуруҳ») бошоқ теришга боришган бўлса, бир неча нафар 12 яшар ўспирин бодринг ёки олма ўғирласа, улар йигирма йилгача қамоқ жазосига ҳукм қилинишарди; корхона ишчилари учун бу мўддат йигирма беш йилгача узайтирилди (мазкур чорак асрга тенг мўддат бундан бир неча кун бурун инсонпарварлик ҳаққи-ҳўрмати бекор қилинган ўлим жазоси билан ўрин алмашди²¹).

Ниҳоят, сиёсий тусдаги шивир-шивирларни етказмаслик — давлатга қарши жиноят билан баробар, деган эски ақида яна қад ростлади. Энди давлат ёки жамоа ҳўжалиги мулкни талон-тарож қилишлар ҳақида вақтида етказмаганларга ҳам ё уч йиллик қамоқ, ёки етти йиллик сургун ёпиштирардилар.

Фармондан кейинги икки-уч йил ичида кўплаб қишлоқ ва шаҳарлик фуқаро ўлиб битганлар ўрнига Архипелаг оролларини ўзлаштиришга жўнатилди. Тўғри, мазкур оқимлар шусиз ҳам қўли қўлига тегмаётган давлат хавфсизлиги қувурларини безовта қиямай, милиция ва оддий ҳакамликлар орқали кетдилар.

Сталиннинг мазкур янги сиёсати — фашизм устидан ғалабадан сўнг ажабтовур чаққонлик билан минг-минглаб одамларни узоқ мўддатларга ҳибс этиш — шу заҳоти, албатта, ҳибсдаги «сиёсийлар»да акс садо бермай қолмади.

ганини мутлақо билмасликларига сира ишоналмадим. Фақат 1973 йили (51ndaj Oklahoma, 21 январь) Юлиус Энштейннинг мақолеси юз кўрсатди. Мен унга кўплаб ҳалок бўлганлар ва оз миқдордаги тириклар номидан миннатдорчилик билдиришга журъат этаман. Асирлар, қочоқлар ва бадарга қилинганларни мажбуран Совет Иттифоқига қайтарилган ҳақидаги шу вақтгача яшириб келинаётган кўп жилдли китобдан йиртиқ бир вараққина босилди, холос. «Икки йилдан бери инглиз ҳукумати қаноти остида унинг ёлгончи марҳуматига ишониб яшаб келган руслар ғалфатда қолдилар, хатто

ўзларини орқага қайтараётганларини ҳам англаша улгурмадилар... Булар асосан большевикларда шахсий алами бор оддий деҳқонлар эди». Инглиз ҳукумати улар билан «ҳарбий жиноятчилардек муомала қилди: ихтиёрларига хилоф равишда одил ҳукм нималигини билмайдиганлар чанғалига ташлади.» Уларнинг ҳаммасини йўқ қилиш мақсадида Архипелагга жўнатдилар. Қизик, Ғарбдаги ҳукуматлар ўз жамоатчилигининг ғазабидан қўрқмай, яна дунёнинг қайси мамлакатига ва қанча миқдорда одам жўнатишга журъат этар экан? (1973 йил изоҳлари.)

1948-49 йиллар бутун мамлакат бўйлаб томир ёзган таъқиблиру кузатишлар такрорчиларнинг кулгили-фожеий томошасини тақдим этди.

Архипелаг тилида 1937 йилдан мерос чала ўликларни, мусибатли ўн йил давомида ҳам ўлмай, умрининг қолган камгина қисмини амал-тақал охирига етказиш орзусида озодлик олмоқчи бўлаётганларни такрорчилар деб атадилар. Бироқ қандайдир ҳайвоний ҳис (ёки одатдаги қаҳр, ёки қониқмаган қасос туйғуви) Енгилмас Жаҳонгирни янги буйруққа ундади: мазкур жамики мазлумлар ҳеч бир янги айбисиз қайта қамалсин! Йиртқиш ҳайвон оғзига у чиқариб ташлаган суякларни қайта тиқиш ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий жиҳатдан самарасиз эди. Лекин Сталин айнан шундай бўлишини истади. Бу — тарихий шахснинг тарихий зарурат олдидаги эркалиги эди.

Хуллас, барча эндигина янги жой, янги оилага ўрнашганларни олиш навбати келди. Уларни ўзларининг чарчоқ ҳаракатлари каби бамайлихотирлик билан олдилар. Чунки уларга жуда яхши таниш эди бу. Улар нима учун деб сўрашмади, эски-туски кийимларини кийиб, қариндошларига қайтаман деб ваъда ҳам бермай, ҳибсдан мерос халтачаларини тамакига тўлдирдилар-да, тавсифномага имзо чеккани ўзлари бордилар. (Савол эса бор йўғи битта: «Сиз ўтириб чиққансиз-а?» — «Ҳа».— «Демак, яна ўн йил оласиз».)

Шу дам яккахоким туйғус ўзига келди: ўттиз еттинчи йилдан омон қолганларинигина қамаш озлик қилмасмикан? Бу ашаддий душманларнинг бо л а л а р и н и ҳам қамаш керак! Ахир улар улғайишпти, пайти келиб қасос олишини истаб қолишлари мумкин. (Балки кечкурун, яхши овқатланиб ухлагач, Сталин бу қасосни туш кўргандир?..) Битта-битталаб болаларни қамадилар, бироқ бу ҳам оз эди. Қўмондонларнинг болаларини бир текис, троцкийчиларникини эса танлаб-танлаб қамадилар! Шу тахлит «қасоскор зурёдлар» оқими узайиб кетди. (Бу оқим ичида ўн етти яшар Лена Косирева ва ўттиз беш ёшли Елена Раковскаялар ҳам бор эди.)

Улуғ Оврупо тала-тўпидан сўнг, 1948 йилда Сталин яна ўз атрофини шубҳали шахслардан тозалашга, тамал тошини пастроққа туширишга ва бундан ҳосил бўлган бўшлиқни 1937 йил ҳавоси билан тўлдиришга эришди.

1948, қирқ тўққизинчи, эллингинчи йиллар:

— гуёки жосуслар (ўн йил бурун герман-японлар юборишарди, энди инглизлар ва Амриқо юборишини расм қилди);

— художўйлар (бу сафар — асосан мазҳабпарастлар);

— ирсият ҳамда уруғчилик илми билан шуғулланувчилар, вавиловчи ва менделчилар;

— оддий зиёли, ақлий меҳнат намояндалари (айниқса, талабалар), мағрибийлар ҳужум қилиб қолишдан унчалик кўркмайдиганлар жўнатилди. Уларга қуйидаги айблар тақаш расм эди:

ААО — Амриқо асбоб-ускунасини олқишлагани учун;

АХО — Амриқо халқчиллигини олқишлагани учун;

ФС — Фарбга сиғингани учун.

Оқимлар ўттиз еттинчи йилдагига ўхшаш, аммо бериладиган муддатлар бошқача: ота-боболардан мерос ўн йилданга кесиш расми янги, чоракталиқ билан алмашган эди. Ун йиллик муддат болаларбоп муддатга айланди ўз-ўзидан.

Давлат сирларини ошкор этганлар (бу сирлар қуйидагилар: ноҳияда етиштирилган ҳосил, ҳар қандай тез ва кенг тарқалувчи касалликлар ҳисоботи; кичик қорхона ёки унинг бирор бўлими қиладиган иш; тайёрлар қўналғаси жойлашган ерни бирор йўловчига кўрсатиш; шаҳардаги қатнов воситаларининг унволлари; қамокда ўтирган маҳбуснинг номи) ҳақидаги фармон яна бир катта оқимни юзага келтирди. Бу тонфа айбдорларга мазкур фармонга биноан ўн беш йил бериларди.

Миллий оқимлар ҳам унутилмади. Урмонларда тутилган бандерачилар оқими мудом шовуллаб турди. Шу билан бирга уларга алоқадор: бирортасини уйда тунатганми, овқатлан-тирганми, улар ҳақида маълумот етказмаганми — жамики фарбий украиналик мърдумга ҳибс ёки сургуннинг беш ва ўн йил муддатлик патталари тутқазилди. Эллингинчи йилдан бошлаб, чоғи, бандерачиларнинг хотинлари оқими йўлга чиқди. Эрлари хусусида маълумот етказмай, уларнинг фаолиятига монеълик кўрсатмаганлари учун ўн йилданга кесилишди улар.

Бу вақтга келиб, Эстония ва Литвада қаршилиқ тинчиган эди. Шунга қарамай, 1949 йил янги ижтимоий зилзилалар олдини олиш ва жамоалаштиришга замин яратиш мақсадида,

у ерда ҳам бақувват бир оқим вужудга келтирилди. Уч Болтиқбўйи жумҳуриятдан Сибирга туманлаб шаҳарликлар билан деҳқонларни ташидилар. (Мазкур жумҳуриятларнинг тарихий ривожланишида ҳам узилиш юз берди. Қисқа вақт ичида улар бутун мамлакат босиб ўтган йўлдан ўтишлари шарт эди.)

Қирқ саккизинчи йил яна бир миллий гуруҳ — Азовбўйи, Кубан ва Сухуми греклари сургун қилинди. Уруш йиллари улар миллатлар Отаси қаршисида ўзларига ҳеч бир доғ теккизмадилар. Бироқ у Грециядаги омадсизлик учун ўч олгандир балки? Мазкур оқим ҳам унинг телба феъл-ҳўйи маҳсулоти-дек туюлади. Аксарият греклар Урта Осиёга сургун қилиндилар, норозилар эса сиёсий қамоқхоналарга ташландилар.

1950 йиллар ўша мағлуб уруш учун қасд олиш ниятидами, ёки сургундагилар зеркиб қолишмасин дейишдими, Булғория томонидан бизга берилган Маркос кўшинининг исёнчиларини ҳам Архипелагга оқиздилар.

Сталин ҳаёти поёнига етган сари Ҳудийлар оқими тобора куч олаверди (1950 йилдан ҳавойи орзулари учун оқижа бошландилар). Шу мақсадда «шифокорлар иши» ўйлаб топилди. Ҳойнаҳой, у ҳудийларнинг танобини тортиб қўювчи каттагон тадбирини кўзлаган эди.

Аммо бу унинг ҳаётидаги амалга ошмаган ягона ва сўнги нияти экан. Бу ният ҳатто худонинг ҳам сабр косасини тошириб юборган, чамаси...

* * *

Бу воқеаларни юқорида келтиришдан мақсад миллионларнинг ҳаёти этни жунжиқтирувчи совуққонлик билан аста-секин издан чиқарилгани ва Архипелаг қай тахлит тўлдирилиб турилганини кўрсатиб бериш эди.

Яъни ҳеч қачон қамоқхоналаримиз к и м с а с и з бўлмагани, доимо тўлиб-тошиб, жуда бўлмаганда тўлиб турганини кўрсатиш керак эди.

Яъни сиз, муҳтарам китобхон, атом ядросини ҳаётга тадбиқ қилиш сирлари билан шуғулланаётган, Хайдегер ва Сартр таъсирини ўрганаётган, Пикассо суратларининг нусхаларини йиғгаётган пайт, купе вагонда оромгоҳга кетаётган ёки Москва биқинидаги дала-ҳовлингизни қуриб битказаётган бир маҳал маҳбус ташувчи уловлар кўчаларда тинимсиз ёзиллаб тургани, шотирлар эса қай тахлит эшикларини тақиллатиб, қўнғироқ тугмаларини усталик билан босишганини тасвирлаб бериш зарур эди.

Ишончим комилки, мазкур баён Органлар доимо ўз нонини ҳўлоллаб еб келганини аниқ-тиниқ исботлайди.

Давоми бор

24 Улим жазосининг ўзи эса икки ярим йилдан сўнг (1950 йил январь) тишини ёғжирлатиб, юз кўрсатиш учун вақтинча паранжига буркалди.

Турғунлик даври мабуоти Солженицинни қоралайди.

Үрозбой Абдурахмонов

ЕТИМ ҚОЛГАН
ҚИРҒОҚЛАР

«Халқ Комиссарлари Советининг 1920 йил 20 декабридаги қарори:

Туркистон ва Озарбойжон Совет Социалистик республикасида пахтачилик маданиятини қайта тиклаш ва янада ривожлантириш мақсадида Халқ комиссарлари Совети қарор қилади:

1. РСФСР дехқончилик Халқ Комиссарлари зиммасига қуйидаги тадбирларни амалга ошириш юқлансин:

а) икки ҳафталик муддат ичида Туркистон Автоном ва Озарбойжон Совет Социалистик Республикаларининг тегишли комиссариатлари билан келишилган ҳолда пахта етиштирадиган хўжаликларнинг (жамоа ва яккахўжалик) ер ва сувдан фойдаланишдаги янги хўжалик иктисоди тўғрисида қўлланма ишлаб чиқилиб, керакли тадбирларни 1921 йилнинг 1 январидан кечиктирмай амалга ошириш.

б) Пахтачилик районларининг барча совхоз ва колхозларида пахта етиштиришни ўстиришга асос бўладиган омилкорлик усули — алмашлаб экишни йўлга қўйиш;

в) Авваллари ишлаб турган тажриба ва уруғчилик станцияларини қайта тиклаб, шу турдаги янги станциялар барпо этиш.

г) РСФСР территориясидаги барча пахта чигити микдорини

* М. К. Александров. «Пахта, уни сақлаш ва қайта ишлаш». Тошкент Ҳудавнашр. 1949 йил.

хисобга олиш ва соғлом сақлаш, Наркомвнешторгга шундай маҳсулотларни ўз вақтида чет элдан сотиб олишни топшириш.

2. Наркомпутга Наркомземнинг топшириқларига биноан уруғларни 1921 йилнинг 15 январидан кечиктирмай тегишли пахтачилик районларига етказиб бериш.

3. ВСНХ ва унинг тегишли шўъбаларига суғориш иншоотлари қурилишини тартибга солиш учун биринчи гада бажарилиши жонз вазифаларни 1921 йилнинг баҳоригача охирига етказиш.

4. Пахтачилик хўжаликларини, биринчи гада кишлок хўжалиги қуруллари ва минерал ўғитлар билан таъминлаш шартли имконият сифатида тасдиқлансин.

5. ВСНХга Наркомпрод ва Наркомзем билан келишган ҳолда бир ой муддат ичида пахтакорларнинг меҳнатини рағбатлантириш йўли билан уларни керакли моддий буюмлар билан таъминлаш режасини ишлаб чиқиш ва товар фондини ажратиш юқлансин.

6. НКПСга пахтакорларга тегишли барча жиҳоз, техника, ускуналарни пахтачилик районларига экин экиш ишлари бошланмасдан бир ой бурун, ўз вақтида етказиш юқлансин.

7. Туркистон ва Озарбойжон Совет Социалистик республикалари Халқ Комиссарлари Советларига халқ топширган пахтага алмаштириш шартномалари асосида халқни озик-овқат, керакли товарлар билан таъминлашни кенгайтириш масъулияти юқланади.

8. Қайси турдаги қорхона (ёки маҳкама) бўлишига қарамасдан, пахтачилик бўйича мутахассислар уюштирилиб, улар ВСНХ ва Наркомзем қарамоғига ўтказилсин.

9. Пахта етиштириш, уни дастлабки қайта ишлаш, суғориш иншоотлари, қорхоналари, маҳкамалари милитаризациялансин.

10. Шу қарорда кўрсатилган комиссариатларга Ж. Ногиннинг топшириғи бўйича Главтекстилнинг ҳузурда ушбу қарорнинг амалга оширилишини назорат қилиб бориш учун мажлис ўтказиш топширилсин. Ж. Ногиннинг маърузасини тинглаш икки ҳафтадан сўнг белгилансин.

Халқ Комиссарлари Советининг раиси В. Ульянов (Ленин).

Халқ Комиссарлари Советининг ўринбосари (қўл қўйилган)*.

Мирзачўл ҳамда унга ёндош Жиззах чўллари асрлар давомида қакраб ётган, мўл фойда олиш кўзда тутилган ерлар эди. Мирзачўл қанчадан-қанча пахтакор умрининг эғови бўлмади! Утган асрнинг аввалида Мирзачўлни ўзлаштириш ҳаракати бошланган. Россия подшоши фармони билан 1913 йили Романовский (ҳозирги Киров) номидаги канал қазиб ишга туширилди. Бу канал ёрдамида 45 минг гектар янги ерни суғориш мўлжалланганди. Аммо ўзлаштирилган ер 20 минг гектарга етмай қолди, кўплар шўрланиб кетган ерда ҳеч нарса ундира олмай турли юқумли касалликлардан қирилиб кетди. Подшо амалдорлари қанча қакқайма бўлмасинлар, улар Мирзачўлда ҳар гектар ернинг 2-3 метр қатламида 500 тоннадан 1000 тоннагача туپроқ туз бор эканлигини ва ер ости сувларининг озгина кўтарилиши эса тез орада Мирзачўлнинг истикболини йўққа чикаришини тушунган эдилар. Энди биз асримизнинг бошида ақлли одамлар бошидан кечирган хатоларни 50-йилларда яна такрорлашга билиб туриб қарор қилдик. Ўзбекистоннинг шу йиллардаги раҳбарлари Оролнинг қуришини билган ҳолда чўллари ўзлаштириш кўрсатмасини амалга оширишга қиришиб кетдилар. (Буни катта сибсат билан қандай боғлиқлигини Л. И. Брежневнинг «Кўрик» асарини ўқиб кўрсангиз биласиз).

«Голодностелстрой» бошқармасининг бошлиғи И. А. Гамбург билан учрашганимизда Мирзачўлда бор-йўғи мингдан ортик «чўлқувар» яшаган вақтларда 250 минг гектар ер ўзлаштирилганини, ҳозир 500 минг одам янги ерда яшаётганини ва жами 450 минг гектар ер ўзлаштирилганини билиб олдик. Умуман, бир миллион гектар ернинг 800 минг гектарини ўзлаштиришнинг ўзи ҳам қифоя қилади деган ёвуз фикр хали ҳам бор. Бир гектар ерни ўзлаштиришга 9-10 минг сўм ажра-

тилади. Бир совхоз очиш учун 30 млн сўм керак бўлади. Шунинг ярми совхозга, қолган ярми сув хўжалигига сарфланади. 1960 йилдан шу бугунга қадар янги ўзлаштирилган ерда 5 млн. тонна пахта олинган, холос. Жиззах чўли ҳам Сирдарёнинг сувини ичиб, Орол фожеасига «хисса» қўшади. Хали ҳам кеч эмас. Бу ерда етиштирилаётган 40 минг тонна пахта голаси шундай қурбонликка лойикми?.. Бу йилига 180 минг тоннадан тўғри келади. Йилга, ўрта ҳисобда Сирдарёнинг 15 кубометр суви қўриққа оқизилляпти. Демак, йилига Оролнинг 430 кубокилометрлик суви ва майдонни ўзлаштирилган ерлар қурбони саналади. Бу сувнинг озгина захарга тўйиниб-тўйинмаган қисми Сирдарёга қайтиб тушаётир ҳам дейлик. Шундай бўлса-да, порасо зарурат учун тирик денгизни бои бериш инсофданми, ахир?! Орол ўзининг сув улушини олиши керак. Еки ҳозир унинг сувенз қолган 26 миллион гектар Шўрстонини ҳам ўзлаштиришга киришиш кераклир балки? Шўрғи йилларда хўжаликлар орасида иктисодий тенглик издан чиққан, улар озик-овкат билан ўзини-ўзи таъминлай олмайди. Еримиз саховатли, лекин, сувга баҳо қўйиб сотиш талаблари илгари сурилаётганига қайси шахрингизни бера-сиз? Ер, сув, қуёш нури сотилмаслиги керак. Миллатнинг қадимий Ватани ҳам!

Ҳамон чет элдан кўплаб озик-овкат маҳсулотлари сотиб олаётирмиз. Баъзан ўзимиз етиштирган маҳсулотни бизга қайтариб қимматига сотишяпти. Умуман боши берк қўчага кириб қолган, хал қилиниши керак бўлган масалалар жуда кўп. Булар ҳақида амалий тадбир қўлланмасдан, фақат гапирляпти. Матбуотда ҳам кўп ўқиймиз, кўзимиз толикади. Кўп гапирамиз. Орол ҳақида бир талай марсия, олёрлар ҳам битилди. Мабодо мўъжиза рўй бериб, дил сўзларимиз хароратдан кислотод ва водород пайдо бўлиб, реакцияга киришиб сув ҳосил бўлганида Орол алақачон тўлган бўлар эди. Афсус, Она табиат бундай мўъжизага қодир эмас!

Орол муаммоси тўғрисида тилини қайраб юрган айрим айрим че-чақлар, халигача калаванинг учини топа олишмаган шекилди. Уларнинг аксарияти музаймоқ олиш учун катта пул майдаланиш армон қилиб ошккаётган зумрашага менгазайди. Йўкса илмий муҳит доирасида донг таратган олимларнинг Сибирь дарёлари суви Ўрта Осиёга бошқарилмас экан, Оролни кутқариш асло мумкин эмас деб худоса чиқариш-лари нимаси ахир?!
Тошкент жамоатчилиги Орол муаммосини чуқур ўрганиб, туғал ечимли аниқ программага эга эмас. Маҳаллий маъмурий-якка султон аппаратнинг манфаати Цельводхоз ва унинг ҳамтовоклари манфаати билан чамбарчаслигидан, бу муаммога доқайд муносабат хануз барқарор. Энг асосийси, миллий интеллигенцияда миллий чегараланиш Орол муаммоси — инсоният муаммоси эканлигини халққа етказишга тўсқинлик қилаётир.

Биргина Ўзбекистоннинг ўзида пахтанинг 26 нави экилар экан. Уларнинг ҳаммаси ҳам бирдай тўқимачилар талабига жавоб беравермайди. Ҳосилнинг қандай бўлишини на дехкон, на бригадир, на раис олдиндан билади, билъакс юқори курси-рада ялтоқланиб бармоғини сўриб ўтирганлар режалаштираве-ради, режалаштираверади. Оқибатда эса Тожикистон ва бош-ка районларда пахтанинг қунжарасини беш минг қақирим йирокдаги Болтиқбўйи жумхуриятларига тўхфа айлаймиз-да, ўзимиз 2 минг қақирим шимолдан Оренбургдан беда пичани-ни елкадаб ташиймиз, устига товон ҳам тўлаймиз.

Пахтачиликни хўжалик ҳисобига ўтказиш масаласи дадил, асослаб қўйилмаётир, бу аҳволда дехконнинг ҳаёти не кечади, билмадим. Ҳар қалай, бу йўналишда қўндаланг турган муам-молар оз эмас!

Тожикистон ССР (Минводхоз) сув хўжалиги министри ўринбосари Б. И. Гавриковнинг айтишича, Тожикистоннинг сув лимити 13 кубокилометр, шундан 12 кубокилометри ер-ларни суғоришга сарфланади. Фойдаланилган сувнинг тенг ярми — 6 кубокилометри қайтиб Аму ва Сирдарёга тушади... Бир кубометр сув, сарфланган капитал ҳаражатни қўшиб ҳисоблаганда 4 тийинга тушади. Ҳозир икки районда сувга баҳо қўйиб сотиш тажрибаси ўтказилляпти, бир куб метр су-внинг нархи 1 тийин. «Сувни қандай ўлчайсиз», деб сўрага-нимизда, «Ўлчов қуролдан оксаянимиз, ҳозирча эскичасига гаёқ усулидан фойдаланаётирмиз» деб жавоб берди Б. И. Га-вриков. Бир кубометр сувнинг фойдаси (унуми) 3 сўмга тушар экан. Сувдан бундай фойдаланиш тўғримики?!
Орол фожеаси Помир тоғларига таъсир этмаслигига қим қайил бўла олади? Бундай вақтда қўшни мамлакатлар — Хитой, Хиндистон, Покистон экологияси ҳам зарарли таъсир-га дучор этилмоғи тайин.

Андижон ва Наманган вилоят партия ташкилотларидаги учрашуларда вилоят раҳбарлари пахта якказироатчилиги 70-80 фоиз эканлигини айтишди...

Тўғри, пахта керак, лекин халқнинг соғлиғини қурбон қи-лиш ҳисобига бўлмаслиги даркор. Дейлик, Фарғона водийси-да суғоришга 17 кубокилометр сув сарфланадиган 1 млн. 209 минг гектар ер бор дейлик. Шундай расмий маълумот бўйича 504,4 минг гектарига пахта экилади ва шу ерлардан 1985 йил-да 1 миллион 613,1 минг тонна пахта етиштирилган, яъни гектаридан 32 центнердан ҳосил олинган. 1960 йилда эса, яъни Орол қуримасдан олдин 460 минг гектар ерга пахта экилиб, гектаридан 22,7 центнер ҳосил етиштирилиб, 1 млн. 45 минг тонна пахта давлатга топширилган. Бирок шу йиллари бу ерда қанча сув сарфланган ҳақида маълум-от йўқ. Аммо ўша йили Сирдарё Оролга доғур оқиб олар эди-ку?

Чиндан айтганда мен шу фактларнинг қайси бирига ишон-ишимни билмай қолдим. Умумий суғориладиган ер 1 млн. 209 минг га. бўлса, шунинг 504,4 минг гектарига пахта экилса, пахта якказироатчилиги суғорма ерларнинг 40 фоизи-дан кўпроғини ташкил этади. Икки ёлғондан бир бутун ҳа-қиқат чиқмайди. Суғориладиган ернинг қўлами орттириб кўрсатилган (бу чамаси Минводхознинг қўниқилган катта ра-ками бўлиши мумкин), ёки пахта экиладиган майдон атайин қамайтириб кўрсатилган. Бу Госагропромдан кутса бўладиган «ишончли» маълумот... Чамаси икки маҳкамма ҳам халқни кўпроқ алдашда мусобақалашганга ўхшайди. Маҳаллий маҳ-камалар-чи? Улар Тошкентга кўз тикадилар. Тошкент Москва нима дер экан, дейди... Бирок ерли халқнинг турмуши дарё ўзанининг бошидаги қашшоқ турмушдан бироз яхши бўл-са-да, уларнинг ҳам ўзига яраша дардлари бор-ку?

Биз қўшиқларда Наманган олмаси, Фарғона чиллакиси, Хоразм ковуни деб, доғурок солишга қўниқиб қолганмиз. Асли-да, бу ерларда олма-да, узум-да, ковуни-да пахта олиялари қўндалангиде қилиб кетган. Айқаш-уйқаш каналлар ҳам, сув омборлари ҳам пахтага, унга ўнгит етказиб бераётган қатор қимё қорхоналарига хизмат қилмоқда. Пахта етиштиришдаги ўнги Оролга 30 йил ичида етиб бормаган сувлар ҳисобига бўлаётир...

Андижонда ҳар квадрат километр ерга ўртача 400 киши тўғри келади. Бу кўрсаткич аҳолишунос социолог Пареведен-цевнинг айтишича, Москва области кўрсаткичидан анча юқо-ри. Андижоннинг ўзида 120 000дан ортик меҳнатга яроқли аҳоли иш тополмай сарсон-саргардон. Уларнинг 70 фоизи ёшлар ва болали аёллар. Вилоят суғорма ерларини кенгайти-ришнинг ҳеч бир иложи йўқ. Пахта якказироатчилигидан воз кечилса ўрничи босадиган бирон вако борми? Ернинг унумдорлигини ошириш, қаерда нима экишни дехконнинг ўзи мустақил хал қилиши керак.

Наманган вилоятида суғорма ерларнинг 72 фоизига гўза экилади. Бундай шароитда алмашлаб экиш тўғрисида сўз кўзғаш қийин.

1987 йили денгизга 9,5 кубокилометр сув оқизилди, бу йил 23 кубокилометр сув қуйилиши кутилаётир. Биз Помир-Олой тоғларидаги дарёларнинг ўзанини бошида бўлганимиз-да сув запасларининг ҳеч қандай ўзгармаганлигининг шох-ди бўлдиқ. Орол давлат томонидан ўйланмай режалашти-риш асосида қуритилганлиги қундай равшан бўлди-қолди. Оролни «қуритишга» Минводхоз билан Минэнерго ўйламан-нетмай неча миллиардлаб пул сарфлади. Энди эса уни кутқар-иш керак деган вақтда улар аввалгидан беш баттар қўй пул талаб этишаётир... Шунда биз 3 йилдан бери денгизга тушган 30 кубокилометрдан ортик сув учун миллиардларни Минводхозга эмас, сувни ато қилган Тус* — Аллохга бериши-миз керак эмасми?!

Бизга, Фарғона ерларидан Сирдарёга оқиб тушаётган кол-лектор-дренаж сувларининг запаси қўламини ҳеч қим айтиб беролмади.

Дехкончилик маданияти Орол масаласи билан бирга кўпги-

* Қадимий туркий элларда табиатга сизиниш ҳукмрон эди. Тус — табиат дегани.

на бошқа масалаларни ўртага қўяди.

1. Мамлакатимизга қанча пахта керак?

2. Қичкина территориядаги кишиларни ҳар бир қарич ер, томчи сув учун талаштириб қўйгунча, пахта экишни икки хисса қисқартириб, Фарғонада ота-боболар удуми — боғдорчилик, чорвачилик маданиятини тикласа бўлмайдами?

3. СССРда жон бошига 27 килограммдан пахта етиштирилади. Қўшни Хитойда эса бу рақам 4 килограммни ташкил этади. Шундай экан, нега биз устимиздаги қийим-кечақларни Хитой, Покистон ва бошқа биздан пахтани кам етиштирадиган мамлакатлардан сотиб олиб, қиямиз?

Қайроқкум сув омбори 1954-1955 йиллари қурилган, 4,5 кубокилометр сувни сақлайди. Мақсад Мирзачўл ва Жиззах чўлларида сувғорилишга хизмат қилиш. (Тожикистон территориясида жойлашган). Йилга унинг майдонидан 0,6—0,7 кубокилометр сув бўғланади. Сув омбори отига мос қумбика жойлашган. Қанча сув қумга сингиб кетаётганлиги тўғрисида маълумот йўқ. Қайроқкум сув омборими ё буг қозони?

Ленинобод ва Фарғона областларидаги ҳал қилинмаган масалаларнинг давоми, яъни дехқончиликнинг экстенсив усулидан кутула олмаслик, шу ерлик амалдорлар халқнинг сони ошиб бораётир деган турмуш талаби билан янада янги ерларни ўзлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар. Йирик хўжаликлар Мирзачўлнинг бир бўлаги — Зафарободда янги ер очиб ишларини давом эттираётирлар. Бу янги ўзлаштирилган ҳар гектар ерга кетган пул харажатларини ҳисобламаганда қўшимча 15-20 минг кубометр сув талаб этади. Шу сувнинг ялли микдори 513 км³. Қайроқкум қўли улдуши ҳисобидан янги ерларни очишга хизмат қилиб келаётир. Қашшоқ дехқонларнинг ўзлари Орол тўғрисида нималарни ҳам биларди. Одамларда бебаҳо табиат бойликларидан кўпроқ тортиб олиш, таъмағирлик, очофатлик, ўтган даврларда пишиб етилган шекилди. Экин-тикинга ер етмаётир деган чексиз талаблар билан янада кўпроқ ер очишга интилишлар шунинг натижаси эмасми? Орол суви беармон чайқалиб ётган пайтларда Мўйнок районида 48 минг халқ яшар эди. Ҳозир шулардан тенг ярмиси Олмас Россия, Украинадан ишга, балиқ тутишга келганлар ўз вақтида жуфтаникни ростлаб қолишди. Мўйнок аҳолисига денгиз дам олиш учун эмас, мангу ҳаёт кечирish учун керак эди. Бу «Мирзачўлни Мирзағулистонга айлантираемиз» деган ҳавойи шiorимизнинг салбий оқибати. «Союзгаприводхоз» бундан 5-6 йил бурун Оролбўйи сувларидан техника, экономика асосида фойдаланиш тўғрисида ТЭТ ишлаб чиқди. Бунда тавсия этилишича, Амурдэнинг ўнг ва чап сохилларига канал қазиб керак экан. Ушанда кўрсатилган зарур рақамлар бугунги кунга келиб «қариб» қолди. Орол бўйидаги вазият кескин ўзгарди. Амурдэ ва Сирдарэ ўзанига тўплаб чайинди сувларни захкашлар орқали юборсак, биринчидан, икки улуг дарэнинг ўзанида тоза сув оқими тўхтатилади. Иккинчидан, Қорақум билан Қизилқумдан кесиб чиқарилаётган захкашларнинг захарли сувлари яйловларга қандай таъсир этади, ярми қумга сингиб ёки бугланиб кетса Оролга қанча захар томчиси етиб боради экан? Оролга захкашнинг оқава сувларини қуйдирамиз деган режа билан Амурдэ ва Сирдарэнинг бор сувини далаларга талош этсак, дарэларда тош оқадими? Чордэра ва Туямўйининг қуйсида яшаётган халқларнинг аҳвали нима кечади, азизлар?

«Украинада 1950 йили пахтачилик нозирлиги тузилди. Нозир давозимига аввал пахтачилик билан шуғулланганим учун мени тайинлашди... Уша йиллари Урта Осиёнинг кўпчилик хўжаликларидан 14-15 центнердан ҳосил олинар эди. Аммо у ёқда пахта суғориб экилади, бу ерда суғормасдан экилади...» Бу сўзлар Е. Е. Алексеевскийнинг «Мен бу ерни севаман» китобидан олинган. Бундан чиқди, ўша йиллари Украинада пахта экилган ва маълум даражада юқори ҳосил олинган. Нега ҳозир шу тажрибани давом эттириш мумкин эмас? Оролнинг бошига етган Ўзбекистоннинг пахтачиликдан иборат итоаткор халқ хўжалиги-чи? 60-йилларда ўзим, мактаб ўқувчиси 3 млн. тонналик хирмонга хисса қўшганман. Украинада эса пахтачилик министрилиги 3 йилгина яшади. Бизда боқий саноат бу!

Маълумки тарихда йирик каналлар ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Минводхознинг яхши кўрадиған эртагидай дунёнинг барча Фарходлари йиғилиб, Ширинлари учун жон қурбон қилиб, Беломор Болтик ёки ёнимизда оқиб турган Қизқетгани қазимаган. Қадимги замонларда бизнинг еримизда беқар билан миробларнинг қамчисидан қон томизибгина бойларнинг

ерларини суғорганлар. Бугунги Минводхоз системасининг (мен бунни яқиндагина матбуотда ўқиб билдим) репрессия даврида сиёсий тутқунларнинг, турмага қамалганларнинг «меҳнат тарбияси»га ўргатувчи зўрлик қуролидан пайдо бўлганини ўқиб, нима учун бу системанинг фақат ўтмишидагина эмас, бугунги фаолиятида ҳам сир сақлашга ҳумори борлиги аён бўлади-қолади. Совет ҳукумати қурилишининг дастлабки йилларида министрлик сиёсатининг устиворлиги бизнинг социалистик революциямизни исқанжага олиб, унинг натижасини ҳавф остига қолдирганда, ўзимизни ўзимиз қўриқлашимиз керак эди. Биз ички ва ташқи душманларни бир ёқлик қилиб бўлганимиздан сўнг, ғалаба халқ кўтаринчилигини пайдо қилганда халқимизнинг руҳий моддий потенциалдан қандай мақсадларда фойдаландик? Ўз хўжалигининг манфатини ўйлайдиган одам энг аввал бозорга бориб, нарх-навони билиб олади, кейин бозорга нимани чиқаришни, қандай фойда олишни ўйлайди. Пахтанинг қанча кераклигини ҳисобга олмасдан миллион тонналар учун қурашавермаслик керак.

Қўшиб ёзиш, юзаки маълумотлар берган хўжалик бошлиқлари қонун олдида жавоб бераётирлар. Уша даврларда нозирликнинг тенг ярми харажати сарфлаган «сувчилар» нега ҳеч нарсени билмаган, кўрмагандай пусиб турибдилар, уларни ҳеч қим титқиламади. «Сувчилар» яна сувдан қуруқ чиқишмққими?! Министрликнинг фақат кейинги йилларда пахтачиликка сарфлаган харажати 130 миллиард сўмдан ошиқ эканлиги, бу пул мамлакатимизнинг космосни ўрганишга сарфлаган бутун харажатидан икки хисса ортик эканлиги кечикиб бўлса-да бизга маълум қилинди.

Сирдарэ ва Амурдэни юқоридан қузатганимизда дарэларини эмас, томирлари қўқариб кетган, жон халқумига келиб, дод солаётган беморни кўрасиз. Бу бечора аҳволлик хотирангизга муҳрланиб қолади, руҳингизнинг бир гўшасида фарэда айланади.

Ихтиологларнинг фикрича, Орол Урта Осиё учун ёзда совутғич, қишда иситғич хизмати ўтаб келган. Денгиз регионининг иқлими ўзгараётган бир пайтда, яқин атрофдан космосга учурилаётган ракетага ҳаво озон пардасига таъсир этиб, чекинаётган денгизда бўрон пайдо қилади. Бундай қучлик денгиз тўлқинланishi 60-йилларда 6-7 марта, 70-йили 15, 80-йили 20 марта, 88-йил биринчи ярмининг ўзида 24 марта бўлганлиги қузатилган. Тасаввур қилиб кўринг-а, «Са-турн-5» маркали космик кема учурилганда, планетамиздаги барча халқларнинг бир марта нафас олиши микдоридан қисло-род сарфланар экан. Бу қанақасига фан ютуғи бўларкан?

Урта Осиёнинг ягона денгизи 80-йиллардаёқ биологик жиҳатдан инқирозга юз тутди. Унинг ҳайвонот дунёсини энди фақат полецтологларгина ўрганиши мумкин. Денгизнинг озик-овқат етиштиришга бўлган қатта таъсирини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайди. Сувсизликдан ҳайвонот дунёсининг қирилиб кетиши, озик-овқатга яроқли ўсимликларнинг ҳосилдорлиги қамайиши бунинг далилидир. Лекин ҳозир Япониянинг саводли халқи етарлича табиий ресурсларга эга бўлмай туриб, биздан кўп озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқараётганлигини қандай далиллаймиз. Америка Қўшма Штатлари бўлса ўзининг табиий бойликларидан иложи борича қам фойдаланаётгани маълум-ку...

Хозирги кунга келиб денгиз суви учдан бирга қисқариб, сувнинг тенг ярмидан ози қолганлигини ҳамма билади. Авваллари салқин сохиллари билан қучоғига тортадиган денгиз, бугун оғиздан олов пурқаетган ажаргога ўхшайди. Тарихчиларимизнинг тасдиқлашларига қараганда бурунги замонларда ҳам икки марта Оролни қуритишга уриниб кўришган. Биринчи марта Чингизхоннинг қатта ўғли Ботухон уқаси Жўжиқон билан денгиз бўйидаги халқларни босиб олишга қўзи етмагач, дарэни боғлаб енгилга эришган. Иккинчи марта Темурланг Қўхна Урганчи сувга бостириб таслим қилдириш, қарам қилиш мақсадида Амурдэга бўғов солган. Учинчи марта Минводхоз ва Минэнерго бир-бирини қўллаб дарэларга бўғов солишди. Лекин уларнинг денгизни сақлаб қолишга; ҳатто тўлдиришга ҳам қурбон этади. Улар буйруқ билан ишлашга ўрганишган. Лекин юқоридан нимагадир ҳануз «Оролни тўлдирасан» деган буйруқ берилмаётир.

Денгиз қирғоқлари қорақалпоқ, қозоқ, ўзбек, туркман ва бошқа турли миллатлардан таркиб топган, уч ярим миллиондан ортик халқларга мақон бўлган ер. Аҳвол шундай давом

этаверса, бу ерда истикомат килаётган кишилар янада ночор шароитда қолишлари шубҳасиз.

Қорақалпоқлар қадимда кўп сонли, жўмард халқ бўлишган. Узоқ давом этган урушлар, қирғинлар, кўчишлар, халқнинг қамайиб кетишига олиб келган. Октябрь инқилобидан кейин қорақалпоқ халқига мамлакат мақоми ва эркинлик берилди. Лекин автоном республика номини олган халқ Қозоғистон ССР таркибига, кейин РСФСР ихтиёрига, сўнгра сталинчилик даврида Ўзбекистон тарихига қўшилди. Автоном республиканинг миллий чегараси советлар даврида ўнлаб марта, ҳар сафар сиёсий харита янгидан босилганда ўзгартирилиб, қисқара борди. Чегараларнинг ўзгараверганидан юқори қорақалпоқлар ўзларининг миллий тилларини, маданиятини йўқотавердилар. Ишонган денгизларидан ажралишни ҳис қилаётган халқ энди нимага ишонини, суянишни билмай қолди. Қуйидаги фактларга эътибор қилинг: 1983 йили Бутуниттифок микёсида болалар туғилиши юқори кўрсаткичга етган бўлса, Қорақалпоғистонда туғилиш икки фозга қамайиб кетди. Бизлар энг жабр кўраётган халқмиз. Халқ ишониб сайлаган СССР Олий Совети депутатлари эса, денгиз қуриётганини неча йиллардан бери билатуриб халқдан яширишган. Уларни ўзларига суяничек деб билган халқни заҳарли, ҳаром сув билан сийлаётдилар. Энди маълум бўлишича, Миновдох Сибирь сувларини денгизни кутқариб қолиш учун эмас, Урта Осиё ва Қозоғистонда янги ерлар очишни давом эттириш мақсадида олиб келмоқчи экан.

Яқинда «Правда Востока» газетасида москвалик лингвист Трескова деган киши «қорақалпоқ қаби майда халқлар тилида мактаблар ва университет очиб ўтиришнинг ҳожати бормикан» деб ёзди. Бу халқни тахкирлаш, камситиш ва беъманиликдан бошқа нарса эмас. Трескова қаби ақлларига ай-тишимиз мумкинки, ҳозир Қорақалпоғистоннинг 650 дан ортик мактабида ва Т. Г. Шевченко номидаги Нукус Давлат университетида ва йигирмага яқин техникум ва махсус билим юртиларида ўқиш қорақалпоқ тилида олиб борилади. Бугунга келиб Қорақалпоқ педагогика олий билим юртининг ёпилиб қолишига сабаб, автоном республикада тил биладиган ўқитувчиларнинг етишмаслигидир. Москванинг лингвистика кабинетларидан келаётган бундай ақлсиз сафсата бизнинг юрагимизга оғир ботади.

Ҳозирги кунда Қорақалпоғистонда дехқончилик ва гигиена маданияти юқори деб ҳисоблайдиган бўлсак, бизнинг халқ шу маданиятга етмаган пайтларда, қайтага ҳозиргидан яхши дехқончилик қилиб, соғлом авлод қолдиришган. Аналар ва болалар ўлимнинг юқорилиги маданиятнинг, замонавий медицинанинг аҳволдан дарак бериб турибди. Қорақалпоқ аёлларининг 93,7 фозини қамқонлик касалига мубтало бўлса, бу табиий шариот таъсирдан, тўйиб овқат емаганликдан, организмга керакли витаминларнинг етишмаслигидан эканлиги аён-ку! Йигитларимиз ҳарбий хизматга яроксиз, масала ўз-ўзидан тушунарли. Қорни тўймаган халққа 3-5 процент пестицидди ва тузлилиги, ифлослиги нормадан уч хисса ортик сув бериб қўйгандан кейин, бунинг устига фонд ажратиш вақтида қорақалпоқ халқига жон бошига ҳисоблаганда, иттифок кўрсаткичидан 4-5 хисса кам гўшт ажратилганидан кейин, ҳар уй ҳисобига бир эмлаш хоналари, иккитадан дорихона очиб қўйишнинг нима фойдаси бор?

Биз бугун алданган аҳволда турибмиз. Сибирдан мўл сув келади деб ўйладик. 340-қарор чикди деб қувондик, мана яқинда 1110-қарор билан яна юпанмоқчимиз. Қани айтингчи, қарорлардан қайси бири ўз вақтида амалга оширилиб, Оролга, халққа фойдаси тегди. 340-қарор чикар-чикмас бекор қилиб ташланди. Туямўйин-Мўйнок сув тарновлари ўтказишни ҳам оқлаб бўлмайди, чунки Туямўйин билан Нукус оралигидаги сувнинг тузлилиги, бор-йўғи 0,3—0,5 грамм литр фарк қилади. Демак, сувни ўзанида, дарёдан оқизиш иктисодий ҳамда экологик жиҳатдан фойдали. Яна масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Биз сувни тарновлар орқали тарқатиб, далаларни заҳарли сувлар билан суғорадиган бўлсак, тарқок жойлашган уйлар секин-аста бир жойга жамланиб, бизнинг аграр республикамиз бора-бора водопровод жўмрагига ёпишиб ўтирадиган республикага айланиб қолмайдими?! Бизнинг қорақалпоқ овуларимизда ярокли сув тармоғи фақатгина ўн фозини ташкил қилади.

Ҳозирги Урта Осиё ва Қозоғистон аграр комплекси дарё-

ларнинг бор сувидан экин экишда фойдаланиб, Оролга иложи бориача бир томчиём сув туширмасликка маҳқум этилган. Республикалар орасида ҳам сув миқдори шу асосда бўлиб олинган. Биз биринчи гада денгизга етарли сув юбориб, шундан ортган сувга дехқончилик қилиш тарафдоримиз. Денгизнинг тақдирини — бошқа халқлар тақдирини қатори, қорақалпоқ халқининг ҳам тақдирини. Қорақалпоқ халқининг шу региондан бошқа ҳеч қаерда тарқалган уруғи йўқ. Фақат Қонимех районида 16 минг қорақалпоқ кун кўради, ҳолок. Тенг ҳуқуқли халқлар қаторида яшар эканмиз, Иттифокдаги барча автоном республикалар қатори қорақалпоқ давлат мақомини бошқатдан кўриб чиқиб, сиёсий иктисодий мақомни бир звено орқали бошқаришни ўрнатиш зарур. Регионал хўжалик ҳисоби охири оқибатда шу мақбул сиёсатни амалга оширади. Хўжалик ҳисоби жорий қилиш Қорақалпоғистоннинг бу кунги тағир иктисоди билан халқ хўжалигида бир талай қийинчиликлар туғдиради. Шунинг учун меҳнат ресурсларини ҳисоблаб ва автоном республикада транспорт ва машина ишлаб чиқариш корхоналари очил, енгил саноат ва озиқ-овқат саноатини ривожлантириш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Хали бизда демократия тўла илдиз отиб, мустақкам заминга эга бўлганича йўқ. Яқиндагина мени автоном республикамиз прокуратурасига қақариб, 1988 йил июнь ойида Нукус университетига бўлган бир учрашувда катнашиб, нималар деганлигим тўғрисида тушунтириш хати ёздириб олишди. Мен бу учрашувда денгизизмининг нима сабабдан қуриб бораётганлиги тўғрисида гапирган эдим.

Мен Туямўйинда кўп марта бўлганман. Унинг олтига труба-сининг ҳар бири 25 мегаватт қувватга эга. Умумий майдони етти кубометр сув сақлайдиган, тўртга бўлинган Междуручье, Қапарас, Қўшбулок, Султон Санжар кўлларида иборат. Туямўйин сув омбори қурилиб ишга туширилгандан кейин ҳосилдорлик қамайиб кетди. Унинг энергетика аҳамияти ҳам юқори эмаслиги айтиб келинаётгир. Бу сув омборининг қурилиши давлатга 450 миллион сўмга тушганлиги, унинг бугун қозонига айланганлиги, фақатгина Султон Санжар қисмида сув остида 40 миллион тоннадан ортик туз қони қолганлиги ва бу тузли эритма сув танқислигида Амударёга чуқуқ сув билан аралаштириб оқизилаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бунинг устига Оқчакўлдан сув олиб оқиб турган Қўқдарё коллектори зах суви билан Амударё сувини қаттиқлаштирмақда.

Тошхувоз каналини казиш тарафдорлари ва муаллифлари кўллаб-қувватлаётган лойиҳа тузилишини кўриб, кўз олдинга келтириб, қазилса яхши бўларди дегинг келади. Лекин секундига 500 кубометр сув оқадиган каналнинг қандок натижа беришини, қанча сув қумга сингиб, қанча сув далага етиб боришини тасаввур қилиш қийин. Яна бир томони шуки, ер ости сувларининг кўтарилиши натижасида намчол Тошхувоз ерлари билан Қорақалпоғистоннинг чап тарафини зах сувларга бостириш хавфи қутилади.

Тошхувознинг зах сувларини Оролга қуйиш масаласи бугунги кунда ҳам кун тартибиде турибди. Областининг кўҳна Урганч ва Октябрь, Қорақалпоғистоннинг Шумонай, Ленин-обод, Қўнғирот районларида, ер ости сувларининг кўтарилиши натижасида ерларнинг шўрланиши юз бермоқда.

Тошхувоз каналининг казилиши сабабини туркман мелниораторлари Хоразмга ағдардилар. Хоразм бўлинган сув лимитининг 80 фозидан ортик олиб, Шовот канали орқали Тошхувозга тегишли сув етиб бормади, ичимлик сув ҳам яхши эмас, биз қачонгача Хоразмдан қолган сувни ичамиз, деб тушунтирадилар. Коллектор-дренаж сувларини ўз территориямиздан ўтказганимиз учун бизга пул тўланиши керак, дейишади. Икки ўртада оқибати яхши бўлмаган тортишув ҳамон давом этмоқда. Амударё сувини Қорақум, Қарши, Аму-Бухоро қаби бир неча каналлардан ташқари Оролдан Нуреккагача 491 та сувда сузадиган насосларнинг ҳаммаси тарта берса, Оролдан учган туз тўзонлари экиладиган майдонларни босиб кетмайдими?! Денгиз ўрнида 26 млн. гектар қум ва тузли ер пайдо бўлганлиги бунинг асоси эмасми? Аерлар давомида донолик билан яшаб келаётган халқимизга бугун келажақ ҳисобига яшаш таъ эмас.

Туркманистонлик олимларнинг фикрича коллектор-дренаж сувларини биологик йўл билан тозаллаб, қайтадан суғоришда фойдаланиш мумкин. Бундай шароитда дарёдан сув олмадан экиладиган майдонларни суғориш имкони туғилади.

Аму-Бухоро канали 4,7 кубокилометр Амударё сувини қуд-

ратли насослар оркали 112 метр баландликда кўтариб хайдаяпти. Аму-Бухоро канали ишга тушмасдан олдин Бухорода 200 минг гектар сугориладиган майдон бор эди. Ишга туширилгандан кейин эса 258 минг гектар майдон деб кўрсатилмоқда. Бухоро «сувчилар»нинг оғзидан чиккан бу маълумот одамни хайратга солади. «Сувнинг ҳам сўрови бор» дейишади. Ернинг-чи? Канча ерга, нима экиб, нима ундиришини билмай меҳнат қилган дехқончилигимиз юкори бўлармикан?!

Хозирги экиладиган майдонларнинг структураси мамлакат эконоимикасига тўғри келмайди. Плани қандай бўлмасин бажариш керак деган қақирлиқлар табиий офатнинг сабабларидан биридир. Шунингдек, бир регионнинг хисобидан иккинчи регионни кутқариб қолиб бўлмайди. Қорақум каналининг Оролга таъсири масаласини олиб кўрадиган бўлсак, Қорақум канали Амударёнинг 20 фоз сувини тортиб олади. Лекин шу билан бирга, Туркменистоннинг тўрт миллион халқидан уч миллиони Қорақум каналдан умидвор. Бу тарафларини ҳам ўйлаш керак. Қорақум каналининг хар кубометр сувига 6 килограмм лой ва кум қўшилиб оқади. Бундай ахволда 2-3 йилдан кейин канални бошқариш кийин бўлиб қолади. Сувни тиндириб юбориш учун қурилаётган Зайд сув ombори 5 кубометр сифига эга, у 1990 йили ишга тушиши керак.

Қорақум канали ишга тушгандан бери йигирма беш йил ичида 225 кубометр сув оққан, бу Волга дарёсининг бир йиллик сув oқими билан тенг сўз. Каналдан 1,6 хисса кўп сув олинмоқда...

Амударёнинг суви Туркменистондан Қизил Атрекка бориши керак эди. Канал қурилиши учинчи бўлагиди тўхтатилди. Сув етмаётган экан, Сумбар ва Атрек дарёларидан сув олса бўлмайди? Бу дарёларнинг ўзани Эрондан бошланади. Фақат мавсумий тошқиндагина оқади. Сумбар дарёсидан насослар билан сув олиниб, ер ўзлаштириб дехқончилик қилинаётир, лекин сув етарли эмас. Эронликлар билан келишиб дарёлар сувидан фойдаланилса бўлмайди?

Қорақум канали олиб келингандан сўнг Копеттоғнинг этагидаги ерлар ўзлаштирилиб, экин экила бошланди. Бу эса Ашқобод ер ости сувларининг кўтарилишига олиб келди. Хозир 170 та қазилган кудук оркали сув тортилиб, Қорақум канални устидан ошириб ўтказилиб, Ашқободдан 18 км. наридаги кумга окизилаётган экан. Ер ости сувларининг тузлилиги хар литрга 17 граммдан тўғри келяпти. Қорақум каналининг зонасидаги 100 минг гектар ўтлоқли яйловлар зах сув остида қолди. Келажакда Қорашар чуқурлигига 20 кубокилометр ташландик сув жойлаштириш ният қилинмоқда. Хозир Сарикамишда 30 кубокилометр сув бор, демак, Қорақумда ҳам келажакда Сарикамишдай қўл пайдо бўлиши мумкин.

«Хива хони ҳузурига борилсин, ўша дарё ёқалаб йўлга тушилсин (Ўзбой, яъни дарёнинг Каспийга қуйиладиган эски ўзани назарда тутилмоқда — Тарж.), агар имкони топилса ўша сувни эски ўзанига буриб юборилсин. Шу билан бирга Орол денгизига қуйилувчи бошқа ўзанлар ҳам тўсилсин...»

— Бу Пётр I нинг 1714 йилдаги буйруғи. Князь Александр Бекевич Черкасскийга Пётр I томонидан берилган икки ярим аср олдинги буйруқни бугунги Урта Осиё ва Қозоғистон халқ хўжалигини планлаштирувчилар, ун амалда бажарувчилар, айниқса, СССР сув хўжалиги министрлиги амалга оширишга мушарраф бўлиши. Россияни оёкка тургазган хазрати Пётр I нинг Хиндистон билан сув йўли оркали боғланиш гоёси учун, қадим замонлардан қолган тарихий айблаш уят; лекин подшо Россиянинг шу вақтларда колониал мақсадлари борлиги аввалдан сир эмасди.

Бугун эса, денгизни қуритишда айбли одамларга «Эй, сен ўз халқингга колониал сиёсат юргизаяпсан» десаңгиз, нафсониятига теккан бўласиз, «Бизлар юкоридан келган буйруқни бажариш» дейишади, вассалом. Уларнинг бу ишда қўллари бўлганлиги учун, ўзларига қарши айтилган фикрнинг эгасини миллатчиликда айблашади. Уларга қарасанг, Чингизхонни, Амир Темурни, Пётр I ни, Сталинини тирилтириб, худди шулар буйруқ беришларини исташди. Пахта ва шолу учун тирик денгизни бой бериш совет тузуми шароитида мяллий шармандачиликдангина иборат. Лекин пайҳон бўлиш хавфи остидаги 35 минг йиллик тарих-чи. Бунга кимлардир жавобгар бўлиши керак-ку! Фақат беғунох кишилар тақдири, келажаги бунга жавобгар бўлмаслиги керак...

Бир тонна пахтадан 15 минг. м² газлама тўқилишини хисобга олсак, бир тонна пахтага тўланадиган хакнинг қанчалик паст эканлигини, дехқон меҳнатининг қадриятлигини тушуниб етасан, ўқинасан. Бунинг устига ингичка толали пахтадан сифатсиз газлама тайёрланганини, ёмон кийим тикилганини кўрсанг, юрагинг орқага тортиб кетади. Пахтанинг ҳосилдорлиги ва сифатини оширишга олимдан тортиб дехқонгача ерларимизнинг шўрланиб бораётганига қарамасдан, ривқимиздан қийиб миллионлаб тонналаб пахта бераг-у, ёмон кийим кийсак...

...Хозирги кунда Чоржўй сув хўжалигининг бош муаммоси, зах сувларни қандай қилиб бўлса ҳам йўқ қилиш мақсадида вилоятнинг хозирги зах сувлари аввалги дойиша бўйича катташарга қуйилиб турибди. Ундан нарига кўчқ километрик канал қазилибди, бу Каспийга олиб борадиган Транс-туркман коллекторига қўшилиши керак. Орол бўйича қарорда регионнинг барча зах сувлари Каспийга эмас, Оролга қуйилсин дейилган-ку?! 340-қарорда эса Амударёга зах сувларни қуйдирмаслик тўғрисида қўрсатма бор.

Шунингдек, қарор «Қорақалмоғистонни социал иктисодий ривожлантириш тўғрисида» эканлиги маълум. Лекин моятга қўшилган озгина қўшимчадан бошқа амалий ҳеч нарса бажарилмади. Очигини айтганда, маҳаллий ҳукуматлар қарорни бандма-банд бажаришни мақсад қилиб қўймади. Ўзбекистон ўзига тегишли қарорни бажармагача, бошқалар, яъни Туркменистон ўзининг зах сувларини Амударёга оқилан берди. Айниқса, Чоржўй вилояти, қўшни Бухоро, Қашқадаро билан дарёни ким кўпроқ захарлаш мусобақасини давом эттираётир. Амударёга окизилаётган зах сувларнинг тузлилиги даражаси Чоржўй вилоятида 2,5-4,5 грамм-литр, Бухорода 5-9 г. л. Қашқадарёда 9-14 г. л. Яна ўш вилоятини кўшганда йилга 7-8 кубокилометр захарли зах сувни дарёга окизилаётганига нима дейсиз? Қани 340-қарорнинг тўлиқ ижроси? Чоржўйликлар қарор бўйича Амударёга зах сувларни қуйишни тўхтатиши мумкин. Лекин Бухоро ва Қашқадарёнинг зах сувлари тушиб турган қўллари тўлиб кетганидан бу сувларни дарёдан бошқа ерга окизиш имкони йўқ. Майли, улар қарорни бажариб чикинди сувларни бошқа ерга, бўлмаса коллектор қазиб, Оролга қуйдира қолсин ҳам дейлик. Унда дарёнинг икки қирғидаги коллекторлардан 7-8 кубокилометр сув оқадиган бўлса, дарёнинг ўзидан нима оқади? Бу можародан ҳам мааниқ топиш мушқул-ку?

Хўжайли-Нукус оралиғида Амударёдан йўловчи таинган теплоходнинг сўнгги рейсини бажариб, қуруқликка чиқиб қолганига ўн беш йилча бўлди. Чоржўйда шундай теплоход сузиб юрибди, лекин Амударёнинг шу ахволи бўлса, қичик кемалар қачонгача қатмар экан. 1955 йилларгача Орол денгизидан 322,0 минг тоннагача юк ташилар эди. 1975 йилга келиб, юк ташиш 81,7 минг тоннага тушиб қолди. Орадан 4 йил ўтган, сўнг денгиз транспортлик аҳамиятини биратўла йўқотди. Бу денгиз: «Оролқўлга», «Кемалар қабристови»га айланди. Амударёнинг транспорт хизматини йўқотишида, қурилаган ГЭС сабаб бўлди. Тахнатош ГЭСи қурилишида кемаларни ўтказадиган шлюзалар бор эди. Туямўйин қурилишида эса Амударёнинг транспорт хизмати мутлақо хисобга олинмаган. Туямўйинга шлюзалар қўйилмаган. Демак, дарёнинг қуриши олдиндан режалаштирилган бўлиб чиқади. Аральскдан Тёрмизгача флотдан айрилиш, истиқболини ўйлаган ҳеч бир халққа, республикага обрў келтирмайди. Чоржўйдаги раҳбарларнинг эса Амударёга автомобиль кўприги ёки бўлмаса, худди шу ердан ГЭС қургичи келяпти. Негаки, СССР денгиз флотини ноизриғидай қудратли махкама учун Орол ҳам, Амударё ҳам ҳеч нарса эмас, боридан йўғи...

Мен таҳлил қилаётган бу рақам ва кўрсаткичлар қиш қалбига оғриқ бўлиб тегаверади. Хато ва камчилликларга шунчалик кўп йўл қўйилганки, гантиб қолми ҳеч гапмас. 1977 йилдан бошлаб, ўн йил давомида ўзлаштирилган Уртачўл массиви, бугунда йўқолган маконга ўхшайди. Аввал бу ерда 9 та совхоз тузилган эди. Хозирда эса 3 тагинаси қолибди. Ўзлаштирилган 11 минг гектар ернинг 4 минги экишга яроқсиз бўлиб қолди. Ҳосилдорлик гектарига 15 центнердан режалаштирилиб, 12 центнердан ҳосил олинаётир. Ун йилнинг ичида 26 миллион сўм зиён қўрилди. Хозир қўл ерда 4000 ишчи вахта усулида шаҳардан қатнаб ишлайди. Шўрланиб кетган тошлoқ ерни ўзлаштиришнинг нима кераги

бор эди? «Гипроводхоз» планлаштиргани учуни? Ўрта-чўли ўзлаштириш натижасида юзага чиққан ракамлар кўп ва ҳар хил. Қайси бирига ишониш кераклигини билмайсан, лекин канча ҳисоб-китоб қилиб, бош котирманг, бу массивни ўзлаштиришдан келган фойдани топиш қийин...

Қашқадарё вилоятида Қарши канали қазилгандан бери Амударё сувида 226 минг гектар ер суғорилади. Қарши чўли ўзлаштирилишининг «кахрамонлари» ҳақида матбуотда кўн ёзилган. Қашқадарё вилояти 1983 йили 621 минг тонна ҳосил етиштириб, шундан 123 минг тоннаси ингичка толали пахта бўлса, 1984 йили етиштирилган 404 минг тонна ҳосилнинг 139 минг тоннаси ингичка толали пахта эди. Демак, қайта қуриш давригача вилоят пахта ҳосилдорлигини кўшиб ёзишлар билан ошириб келган бўлиб чиқади. Кўшиб ёзишларнинг илдизини, менимча, Қарши чўлини ўзлаштиришдан ишлаш керак. Албатта, ҳозир ўзлаштирилган ерлар минглаб одамлар тақдир бўлиб қолди. Лекин Қарши чўлидаги 55 та совхознинг ҳеч қайсиси шу пайтгача лойиҳада кўрсатилганидек, гектаридан 20 центнердан ҳосил ололмаган, фақат кўшиб ёзишлар билангина олдинга силжиш бўлган. Вилоят Амударёдан 5 кубокилометр сув олади, шу сув билан янгидан очилган ерларнинг ҳосилини зўрлаб бўлса-да, планга мос келтириш шартлиги, бугунги раҳбарларни уйдирма маълумотларга йўл қўйишга мажбур қилди. Бу уйдирма Минводхознинг янги ерларни ўзлаштириш нормативларига ҳам киргизилган эди. Лойиҳада бир одамга ўн гектар экиладиган ер тўғри желади, аслида бир одамга тўрт гектардан мос. Балки, очилган майдон эмас, унумдорлик ҳисобига олинганда тўрт одамга бир гектардан экиладиган майдон тўғри келганда ҳам одамларнинг яшаш шароитлари юқори бўларди.

Ҳозир ҳам кўрик ерларини очишга жалб қилинганларга бошпана етишмаяпти, қонунсиз посёдақлар қуриляпти. Министр Василевнинг сарфланганидан гектарига сарфланганидан ҳаражат 6 минг сўм ўрнига 8 минг сўмдан ошиб кетди. План бошқа, турмуш бошқа бўлиб қияпти. Амударёнинг бўйларида ҳеч қандай планга қирмаган шолиторларни кўриш мумкин. Бу ерлар планга қирмаган, бунинг устига дарёнинг қирғоқларига экилган. Шолига солинадиган химикатлар билан дарё суви захарланыпти. Ахир бусиз ҳам Амударёга биргина Сурхондарё вилоятидан 18 та коллектор дренажнинг захарли сувлари қуйилаётгир. Мелиорация билан шуғулланиш ҳеч қимми кизиктирмаётгир.

Қашқадарё дехқончилигини Амударёдан бошқа майда дарёлар ҳам сув билан таъминлаб турибди. Лекин бизнинг сув хўжалигимиз кишиларни ичимлик сув билан таъминлашни эмас, балки биричи гада пахтага сув етказиб беришни мақсад қилиб қўйган. Кўпчилик кишлоқларда эса халқ булоқ бошида ўтириб мазали сув ичолмаётгир. Пачкамар сув омбори атрофидаги аҳолига ичимлик сувнинг зарурлиги бунга мисол.

Бир вақтлар Сурхондарё ва Қашқадарёлар ҳам Амударёга қуйиб турган... Ҳозир эса аксинча, Амударёдан сув олиниб, пахта экиляпти. Мутасаддилар буни халқнинг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талаби ошиб бораётганлигидан, уларни иш билан таъминлаш зарурлигидан деб тушунтирадилар. Демонграф В. Переведенцев эса Ўрта Осиёда иктисодий-маданий аҳвол яхшиланиши ўрнига ёмонлашиб бораётганлигини далиллаб берапти.

Вахшда қурилаётган Роғун сув омбори Орол туғул Амударёни янада ёмон аҳволга солиб қўйиши мумкин. Бу сув омборида 250 метр баландликда 19 кубокилометр сув сақланишини ҳисобга олсак, Вахш дарёси бир неча йил шу сув омборини тўлдириш учун оқади, чунки Вахшнинг йиллик сув оқими 30 кубокилометрни ташкил этади. Роғун ГЭСи қурилиши бош илжасини М. С. Цойнинг айтишига қараганда, сув омбори атрофида 17 минг гектар ерни сув босади, 15,5 минг аҳолий яшаётган элидан қўчириш керак бўлади. Шундай экан, Роғун нега қурилаётгир? Жавоб жуда содда. Қучли электр энергияси ва Амударё қуйилишидан 300 минг гектар ерни суғориш учун экан. Германиянинг «яшиллар партияси» вакиллари эса бу сув омбори баландлигини 250 метр эмас, 150 метрга туширишни таклиф қилишди.

Орол денгизига етиб бормаётган сув запаслари кўп. Орол ўз улушини олиши зарур. Одамзотнинг табиат устидан ноқонуний ҳукмронлик қилишга урнини тўхтатиши керак. Шундагина экологик офатдан омон қолиш мумкин.

Қорақалпоқ тилидан Ойбек Раҳим таржимаси

Мирза Раҳим Мамажон

1967 йили Тошкент вилоятининг Янгийўл шаҳрида туғилган. Совет Армияси сафидан хизматдан қайтган, Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистика факультетида таҳсил кўрмоқда.

* * *
Юлдузларни қидираб
кўзим,
Ой ҳам булутларнинг
қўйнида.
Умид саҳнасида
якка мен ўзим,
Қоронғулик ичра чопиб
боряпман,
танглаймда тош.
Не учун, не учун,
Ялтирайди туннинг
тишлари?
Не учун
Тунга керак даҳшатли кўзлар?
Истардимки, синмасин сокинлик,
Қора тун устимдан кулмасин,
Кўрмасин
Яланғоч кўчани яшириб
Яланғоёқ юрганлигимни,

* * *
Сочларимни тортар шаббода.
Оч йўлакдан
етақлар янтоқ.
Узоқларда
бир қапа осмон,
Қалдирғочлар
кўзга кўринмас...
Фақат
терақларнинг барглари
Сабр япроқларидай
Титраб туришар.

Тошга деганим

* * *
Балиқ овига
Чиққанда бир кун
Қармоққа илдим-да
Қонли юракни,
Қучимнинг борича
сувга ирғитдим.
Устимдан кулдилар
бир тўп чувалчанг...

Шивир-шивирингдан
безгагим тутар,
Қулоқни қоматга
келтирдим, эй, тош,
Қотиб қолган
фикрлар билан.

Олим
Отахонов

ОДАМЛАР ИЗЛАЁТГАН МУСТАФО

3. Қувғин

...Сен ўшанда қия очик эшикдан қараб, мактаб ҳовлисида — зина қаршисидаги тамаддихона девори ёнида, ноябрь қуёшининг тансиқ нурлари остида мунгайиб турган онанга кўзинг тушиб ор-номусдан эмас, хўрлик ва аламга чидаёлмай ўкраб юборишдан ўзингни аранг тийиб турардинг. Мушларинг тугилиб, ёшингга номуносиб ғазабдан қалтирар, қулоғингга гап кирмас, жим-жит синфда пашша учгани билинар, болалар чурқ этмай бошларини қуйи солганча ўтиришарди. Галстуклари чўғдек порлаган қизлар эса қоратахта олдида турган мактаб директоридан кўз эмасдилар.

— Бутун синфдан тиз чўкиб кечирим сўрайсан! — деганди мактаб директори.

Сени адоқсиз аламлар ўртайди бугун, эртанги ҳаёт ҳар қанча порлоқ, мунаввар ва юксак бўлмасин сен тенгилар бошига тушган алам ва руҳий изтироблар, чеклиниш ва риёлар доғини юрагиндан ювиб ташлолмаслигинга амин бўласан. Ушанда сен эндигина бошингни баланд кўтариб, дунёга ташналик билан тикилиб яшашга руҳингга бир интизорлик, эҳтиёж сезаётгандинг. Қолбуки, у пайтда бошини баланд кўтариб яшаш ҳалоллик ва шижоатдангина дарак бермаслигини, балки бу кўпроқ билиш, англаш, тафаккур қилишга боғлиқлигини тушунмасдинг. Боз устига ўн бир ёшингда баланд кўтарилган бош бу ҳали ҳеч нарса эмаслигини ҳам сезмасдинг.

Ушанда минг тўққиз юз олтимиш биринчи йилнинг кеч кузи эди, янги пул чиқа бошлаган ва демократия, ошқоралик деган гап сўзлар энди-энди урф бўлаётган давр эди — афсуски, сен энди, чорак асрдан сўнг бу хусусда ўйлапсан — ижтимоий ҳаётда юз берган сиёсий ислохот меваларидан наҳотки биз маҳрум бўлганмиз, наҳотки, бизларга раво кўрилмаган, дея кўнглингга савол туғилиши учун чорак аср ўтиши керак экан. Эҳтимол бу жиддий сиёсий ўйинларни болаларгина билмай қолгандир? Аммо ўша давр меваларини татиб ҳам кўрмаган болалар бугун энг кўп азият чекаётганларининг боиси нима? Улар қаддаларини тутиб, бошларини тик кўтаришга имкон берилган давр ғояларидан бебаҳра бўла туриб кейинги даврнинг бошидан охирига довр эзилиб, нафсонияти поймол этилиб яшашга маҳкум этилгани ниманинг эвазига, қайси гуноҳлари учун?

— Қани бўлақол!

Сен яна болаларга юзланасан ва ўзингни тутолмай пиқ-пиқ йиғлаб юборасан-да кўз ёшлари ичра синф аълочиси, келгусида район комсомол комитетининг котибаси ва район комсомолларининг умиди ва таянчи, сўнгра район ижроия комитетининг раисаси бўлажғи қош-кўзидан, ёноқларидан, оҳиста тортиб олаётган қўлларидан сезилиб турган, манглайию истиқбол ҳар битта бармоғига тақдир қўли билан ёзиб қўйилган киз ўтирган партининг раҳига бармоқларингни ботирасану кўз ёшларинг дув этиб партага томади.

Вақти келиб улғайгач, даставвал ҳамтовоқлар, сўнгра улфат, кейин эса бора-бора, оддийгина қилиб айтганда ҳамкучаю ҳаммаҳалла, нари борса оддий қўшнинг ё танишларингга айланадиган болалар — синфдошларинг ҳамон бошини кўтармайди, сени бозор-ўчарга юборишни қанда қилмайдиган хушфёъл, боодоб муаллиминг ҳам, узоқ қариндошининг

эслашдан ҳузурланадиган синф раҳбаринг ҳам жонингга оро кирмайди — ҳаммалари қачон Мустафо тиз чўкадию кечирим сўрайди, дея қутади гўё.

Сен чор-ночор, азбаройи бошқа иложинг қолмагани учун кечирим сўрашга мажбур бўласан...

Орадан йиллар ўтади ва сен бошингга тушган турли синоат ва кўргиликларни унутасан, аммо 11 ёшингда 31 та тенгдошингдан тиз чўкиб кечирим сўрашга мажбур қилганлари ёдингдан чиқмайди, — унутолмайсан. Бамисли ўша воқеа узоқ йиллардан бери дил ярасидек яшаб қолмай, балки узлуксиз янгилашиб турган каби минг уринганинг билан унутолмайсан, — шуни билки бу яра битмас ярадир. Шу сабабдан эсингга тушди дегунча хўрсинасан, юрагинг ачишади.

Бугун ҳаёти эрта ҳазон бўлган ўсмирлар тақдирини ниҳоят ижтимоий ҳодиса сифатида тилга олиняпти, уларга қайғурмоқчи бўлаяптилар, 25 йил кечикиб бўлса ҳам уларнинг қалбидаги жафоқаш тиг — ижтимоий адолатсизлик, оммавий лоқайдлик, ялпи бағритошлик асарларини йўқотишга, бу аламзадалар, унутилганлар, — тақдир гирдобига ташлаб юборилганларнинг бармоқлари ва қоринларидан тортиб номуслари билан шаъниларига тамгадек босилган доғларни ювишга бесамар уринмоқдалар. Болалар тушунмаган иснодлар, беозор ўсмир англамайдиган адолатсизлик ва ҳақоратлар энди-энди жамият уйқусини бузаяпти. Жамият бугун ўзининг келажигидан тиз чўкиб кечирим сўрашга тайёр. Лекин бир пайтлар, 11 ёшингда сени кечирган бўлсалар ҳам бугун сен жамиятти кечирингга қалбингда куч топаолармикансан?! Еки ўчакишгандек кечирингдан бош тортасанми!

Ота-она кўчага ҳайдаб қўйиб, хўрласа, жазоласа бола барибир кечиради, чунки ота-она фарзандига умид кўзини тикиб яшайди; ҳар қанча золим бўлса ҳам уни боққан, боқади; аммо ота-она болани хўрлаб, ғурурини поймол қилиб, одам ўрнида кўрмай, ундан ҳамма яхши нарсани қизганса ва дариг тутса: гўё ҳамма нарсани фарзандига бераётгандек, фақат шу фарзанди учун яшаётгандек ўзини кўрсатса, уни сариқ қақалик қадрламаса, у билан қалбан дийдорлашмаса, у билан сўхбатлашаётганда бир шиша пиво ичганчалик ҳузур қилмаса — бола шундай ота-онанинг гуноҳини кечира оладими?! Аввалам бор сенинг заррача айбинг йўқ эди — майли бўлар иш бўлди; ўша пайтда билиб билмай адолатсизлик қилишган: ғурурингни синдиришган, ўрнига аламзадалик уруғларини экишган — майли, ўтган ишга савоат; ўша пайтда чоғроққина синф парталарида ҳалол, софдил, тўғрисўз, ҳар ишда ўзидан кичкиналарга ўрناق комсомоллардан иборат жамиятнинг бошланғич ҳамоаси ўтиргани ва бу жамоа мактаб миқёсида адолатни қарор топдириши мумкинлигини бугун 25 йилдан кейин тушуняпсан ва бу бир синф тимсолидаги жамият 25 йилдан сўнг катта халқ жамиятининг бир синфини ташкил этажигига ақлинг етаяпти; ўша 115-мактабнинг 6 «б» синфи табиийки бугун жамиятнинг синфига айланган, балки шунинг учун кечирмасан?! Аммо сен бундай фаолият фақат «Ёш гвардия», «Темур ва унинг дўстлари»га ўхшаган китоблардагина юз беришини — амалда эса мутлақо бундай бўлмаганини, бу китоблардаги ҳақиқат билан сен яшаган ҳаёт ҳақиқати орасидаги осмон билан ерча фарқи ўйлаб ўлганингни қунидан куласан. Болалар ўз дўстини, ҳеч кўрса синфдошини бунақа ноҳақ жазолашдан ҳимоя қилиши мумкинмиди? Агар истасалар бунга

йўл қўярмидилар? Истасалар шунга эриша олармидилар? Бугун сенинг жавобинг битта: ҳеч қачон! Улар ҳимо қилишга қодир эмаслиги у ёқда турсин, аввалам бор улар буни истамасдилар. Исташни истамасдилар. Улар нимани исташ керак ва қандай исташ мумкинлигини билмасдилар. Уларнинг исташ қобилиятлари сўндирилган эди. Улар ўз оталари каби расман айбланаётган одам ким ва нима қилганидан қатъи назар айбдор деб билар ёки бу жараёнга беихтиёр аралашмасдилар. Ундан ташқари улар мана шу инсон қалбининг гавҳаридеда жойлашган куч-қудратдан маҳрум эканликларини билмасдилар. Ҳатто мана шу билмасликларини билмасдилар. Ундан ташқари уларга минг ташвиқот қилинса ҳам буни англамас ҳамда англамаётганларини тушунмасдилар. Улар оддийгина ўқувчи эканликларини ва ўқувчиларнинг вазифаси муаллимлар ўргатганидек сабоқларни яхши ўзлаштириш, интизомли бўлиш лозимлигидан огоҳ эдилар, холос. Ана энди ўзинг ўйлаб кўр, улар сенга ёрдам қўлини чўза олармиди?

Бир вақтлар улар ёнингни олишга ожиз бўлганларидек бугун сен уларни кечиришга ожизсан. Қолаверса, улар — кечаги 6 «б» синфининг ўқувчилари 12—13 ёшларида битта Мустафо ҳўрланиб оёқости қилинганда тамоша қилиб турган бўлсалар, 25 йил бадалида сенга ўхшаган Мустафолардан 100 тасининг, 1000 тасининг ёнғоқдек чақишларини жимгина тамоша қилиб турмаганларига ким кафил бўла олади?

Негадир бот-бот тенгдошларингни айблагинг келади ва ҳар сафар беихтиёр улардан бири, айтишлик партадош дўстинг Нозим ҳам сенинг кўйингга тушиши мумкин, мумкин эмаслиги ҳақида ўйга толасан. Дарҳақиқат, Нозим сендан баттарроқ кўйга тушиши мумкин эмасмиди? Ёки бошқа болалар-чи, улар сен каби йўлдан тойишлари мумкинмиди? Акс ҳолда айнан сенинг изза бўлишинг, айнан сенинг тиз чўкиб кечирим сўрашга мажбур қилишинг, алал оқибат айнан сенинг комсомолдан ўчирилшингдан биров манфаатдорми? Ҳолбуки бу кўргилликлар сен ўқиган мактаб тугул барча мактаблар тепасида қисмат қиличидек доимо осилиб турган!

Ҳолбуки ўша йиллари ҳар кунни ёдлатилган бир қўшиқни такрор-такрор айттиришарди — қўшиқда Мустафолар ўқиган мактаб улўғларди. Ҳануз тошга битилган нақшдек ёдингдан чиқмаган:

**Она каби меҳрибон
Илм-фанларга макон
Ййраб ўқиймиз ҳамон
Қадрдоним мактабим...**

Модомики, ўттиз икки синфдошингдан қайси биттаси бўлмасин хоҳласа-хоҳламаса ўша аёвсиз тақдир қиличидан жароҳатланиши ёки нобуд бўлиши мумкин ва тасодифан бунга сен грифтор бўлган экансан бу Бахтиқаролик сабабини топиб бўладими? Ёхуд агар мактабда ўрناق бўлсин учун сени эмас, Нозимни жазоласалар, йўлдан тойган, тарбияси бузилган бола сифатида ўшани сазойи қилсалар еттинчи синфини тугатмаёқ Нозим мактабни мажбуран ташлаб кетиб, сомсахонада гўлахлакка ёлланса ва орадан бир йил ўтар-ўтмас болалик қилиб, варрагини мажақлаб кетган машинани тош билан пақаклагани учун ахлоқ тузатиш колониясига юборилса, у ердан сен эмас, Нозим ҳўрлик, алам, бир дунё хусуматни юрагида кўтариб зада бўлиб чиқса — жамият ҳаётида, одамлар турмушида ёки сенинг тақдирингда бирон ўзгариш юз берармиди? Бугун эл бахтиқаро деб ҳисоблаётган йигитнинг исми Мустафо эмас Нозим бўлар ва сен чорак асрдан буён унутолмаётган ўша машўм воқеа рўй берганда Мустафо эмас Нозим синфдошларидан тиз чўкиб кечирим сўраган бўларди, холос. Ёки нари борса бугун Нозим эмас, гузардаги дўконда Мустафо шиша қабул қилиб ўтирган бўларди.

Бугун улғайиб, барча ҳўрликларни деярли унутганингда, атрофингга қарайсан ўзинг билан бирга ўсган маҳалла болаларининг кўпи ночор, бебахт ва жоҳил, аламзада йигитларга айланганининг гувоҳи бўласан — уларнинг ўзи кулса ҳам кўзи кулмас, кўпчилиги бир хилда саранг ва ҳаёт завқидан бебахра, ҳатто ўша машўм воқеанинг ягона сабабчиси Сулаймон ҳам ҳаётда ўз ўрнини тополмаган. Бироқ 35 га чиққанда уларнинг нима сабабдан бағритош, саранг ва жоҳил бўлиб қолганларига сира тушунолмайсан. Гўё уларни ночор ва муҳтож қилиб қўйган сабаблар назарингга арзимасдек, сенинг ҳаётингни ўзгартиролмайдигандек туюлади: бировини хотини

қаматган, бирови 20 тийин учун бир йил ўтириб чиққан, бири пияниста, яна бири валакисаланг, бири юзсизларча 70 яшар онасининг қарамоғида яшайди, бирининг бор-йўқ қиладиган иши бозор дарвозасини бир кунда икки бор — эрталаб ва кечқурун очиб ёпмоқ, яна бири Чорсудаги сув дўконни ёнида кун бўйи бекор умр ўтказишга ярайди, холос... Лекин ажабо, улардан биронтаси ўсмирлигига сен каби шарманда бўлмаган — сазойи қилинмаган — болаликда уларнинг гурури топталамаган-ку! Арзиманган айблари учун мактабдан қувилмаган-ку улар — нега уларнинг тақдирини сенинг тақдирингдан унчалар фарқ қилмайди?! Ваҳоланки яқин-яқинларгача уларнинг болалигига ҳавас қилиб келардинг.

Сен кўп нарсаларнинг моҳиятини, сабабини билмайсан, лекин ўйлайсан, лаънати саволлардан қочиб қутулмайсан, диққатинг ошади ва «нима учун ҳаётда бунчалар азоб чекдим, бунчалар азоб чекишимнинг сабаби борми», дея ўйга толасан, йиллар ўтади, ширакайф пайтингда, беихтиёр аччиқ кунларинг ёдингга тушганда бот-бот алам билан ўйлайсан: «Қайси гуноҳларим учун бунча азоб?», аммо саволингга жавоб тополмайсан — бундай саволларга жавоб йўқ — оқибат баттар сиқиласан, йиллар ўтади, қамоқда ётганинда ҳолингдан хабар олишга рухсат тегиб учрашувга келган онанг ҳамда аканг билан икки кечаю икки кундуздан кейин хайрлашаётиб, гумбирлаб ёпилган темир дарвоза ёнида бирдан ўпканг тўлиб, кўзингга дунё қоронғу кўриниб кетган чоқда аччиқ-аччиқ ҳўрсинасан ва бошингни деворга ургудек бўғиласан: «Қайси гуноҳларим учун бу азоблар?», йиллар ўтади, онангни тупроққа топшириб бир уй сағир укаларинг ва синглин билан доду фарёдингни тинглайдиган киши тополмай ҳувиллаган уйда кесак бўлиб ўтирганингда тахмонга термулиб ўкраб-ўкраб йеғиласан, шунда ҳам таскин тополмагач, яна ўша савол кўксингга тикандек қадалади: «Қайси гуноҳларим учун, нима ёмонлик қилгандим, кимга?», лекин минг афсус ва надоматлар бўлсин ёлғиз сен эмас, ҳаётнинг аччиқ-чучугини узлуксиз тортавериб доно бўлиб кетган барча Мустафолар ҳам бунга жавоб тополмайди, жавоб топиш амри маҳол, чунки бунақа саволларга одил жавоб топишга жамият сизларни ўргатмаган, халқ эса бунга одатланмаган. Бундай тақдирлар сабабини излашга эмас, уларга чора кўришга ўрганган жамият. Фақат саволлар, саволлар, жавобсиз саволлар — билганга тигдек азобли ва кесир, билмаганга оддий ҳасрат бу саволлар...

Ажабо, бу кўргилликларни бошдан кечирган сенсан, бир замонлар новвотранг «Победа»ни тош билан урган, биронта ҳолий тополмай комсомолдан ўчирилган, мактабдан қувилган, қамалган ҳам сен; 15 ёшида одам боласи душманига ҳам раво кўрмайдиган авахтада — ахлоқ тузатиш колониясида ўтириб чиққан ҳам, алоҳа одам ўрнида кўришмаган, тил учидагина муомала қилишдан нарига ўтишмаган ҳам сен — лекин Мустафолар фожиасининг асосий сабаби нима ва бундай тақдир лойиҳасини ким тузган, деган саволга жавоб тополмайдиган ва бунинг туб илдизларини билолмайдиган ҳам ўзинг!

Сенга ўзинг ҳақингда ўйлаш илми ўргатилганми, Мустафо? Сени мактабда оддийгина қилиб ўқувчи, кўчада болакай, сомсахонада югурдак деб ҳисоблашарди — Мустафоларга инсон деб қараш энди-энди расм бўляпти. Тавба, социалистик мулкни талон-тарож қилгани учун деган айбномалар мислсиз аҳамият касб этган жамиятда Мустафолар тақдирини талон-тарож қилганларни ҳеч қачон айбдор, уларнинг тақдир кўзгусини синдирган ёки тақдир ипларини узиб ташлаганлар жиноятчи саналмайди.

Сен ҳамма аламларни унутишинг мумкин, ҳаммасини кечирмоққа розисан. Фақат биттагина, арзиманган шартинг бор. Шунки бажо келтиришларини истайсан: мен бекорга шунча азоб чекдим, майли розиман, лекин бундан буён Мустафолар бахтли бўладими дея кафолат сўрайсан.

Мустафо, муштдек бошингдан сени шунчалар қийнаган, тупроқдан лойга, лойдан балчиққа тушиб юришингни томоша қилишга ҳам ярамаган одамлар наҳотки шу шартинг замиридаги аламзадаликни пайқайдилар деб ўйласанг!

Сен ўзингни қийнама, Мустафо, лекин ўзингни зинҳор айбалама ҳам! Шундоқ ҳам айбсиз айбдорларнинг сон-саногий йўқ, Мустафо. Зора уларнинг саногий битта кам бўлса!

Лекин барибир сен саволлар беришдан тийилмайсан, саволларинг шунчалар кўп ва ҳаммаси бир-бирига шунчалар уйкашки, худди биттасига берилган жавоб ҳаммасига баробар тегишлидек. Башарти, жамият чинакам граждандар тарбиялаб

етиштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяр ва бунга эришмоқ учун ҳеч нарсани аямас, ҳамда бу йўлда оламшумул ишларга тайёр экан, нега бу жамият Мустафоларни тарбия қилолмайдими? Ҳаётда ўз йўлини топиб кетганлар одатда мактабнинг ютуғи сифатида тилга олинади, Мустафолар кимнинг ютуғи? Башарти яхши, ёқимтой болаларнинг яхши, олижаноб кишилар бўлиб етишишда мактаб жуда катта вазифани бажарар экан, яхши, ёқимтой болалардан жоҳил ва муттаҳам кишилар етишиб чиқишида қандай вазифани ўтайди? Ёки биринчиларига мактаб, иккинчиларига ота-она сабабми? Мустафоларни қўпайтирадиган муҳитни ким яратган?..

Сен мактабни яхши эслолмайсан, Мустафо, шунинг учун мактаб фақатгина болаларни майиб қиладиган даргоҳ бўлиб кўриниши мумкин кўзинга, қолаверса, мактабга аламинг бор. Муаллимлар билан қачонлардир ҳисоб-китоб қилиш ҳақида кўп ўйлагансан. Ҳўш, ўзинг айт-чи, дилингдаги аламларни қайси қонун ёки қарор билан ювса бўлади?

Ўша машўум воқеадан икки кун ўтгач, сен муштлашган боланинг маҳалласи — Пуштиҳаммомдан бир гала болалар келишган эди. Сабоқлар пешиндан кейин бошланиб, охириг дарс қош қорайганда тугарди. Мезон ойининг охирлари эди. Мактаб дарвозаси олдига борганда эдинг жунжикиб, юрагингни ҳовучлаб кўчага юргандинг. Дарвозахонада кетяпсану ана ҳозир кўнгилсиз бир ҳодиса юз берадигандек юрагинг увишарди. Атрофга аланг-жалаң қарашга ориятинг йўл қўймасди. Шунда бирдан қулоғинг аралаш бўйнингга пўлат занжир қарсиллаб урилди. Сен буни кутган эдинг, шундан хавотирлиниб юрагинг увишаётганида Мустафо, шу сабаб жон аччиғида додлаб юбормадинг, ўгирилиб ортингга ҳам қарамадинг, балки деворга беҳол суняганча кўз олдинг хира тортиб тишингни тишингга босган эдинг.

Орадан 25 йил ўтди. Ҳозир гарданинг чандиқ қолган бўлса ҳам ўша болалар билан занжир ҳам эсингдан чиқиб кетган. Аммо мактаб маъмурияти, директор, мудира ва муаллимлар тиз чўкиб кечирим сўрашга мажбур қилишгани, худди кеча юз бергандек. Якка ўзингга қарши бир тўда бўлиб келишгани етмагандек орқадан, бунинг устига яна занжир билан урсалар номардлик — алам қилади — лекин унутоласан; бегуноҳдан бегуноҳ ғурурингни оёқости қилсалар ҳам адолатдан эмас — бу ҳам алам қилади, аммо буни унутолмайсан. Бири битиб кетди, иккинчисидан аламзадалик қолди. Бирини эсласан кулгинг қистайди, иккинчисини эсласанг хўрлигинг келади, ҳозир. Бири кўзингни очиши, иккинчиси заҳарлаш мумкин.

Ота калтагини кўтаролмаган, она қарғишларидан кўнгли вайрон бўлган, тарбия ўчоғида ҳукм сурган руҳий қувғинликдан дарбадар бўлган Мустафо, сен эртанги кунга ишонасанми? Умуман бирон нимага ишонмоқ истасанг қалбингда мадор топиладими? Мактабга сизмаган болани кўчабезори дейдилар, тўполончи, тарбиясиз дейдилар, ўз ўқувчисини сиздирмаган, ҳайдаб юборган мактабни нима дейдилар?

Сен мактаб ўғрилар, олчоқлар, фирбирларни етиштириб чиқарувчи даргоҳ эмаслиги ҳақида энди-энди мулоҳаза қилишга одатланяпсан. Аммо бунга мактабдаги ўзгартишлар эмас, балки бўлғуси Мустафолар тақдиридан хавотирлашни ҳисси, уларни тиз чўкиб кечирим сўратишга йўл қўймаслик истаги юрагингда дам сайин кучаяётгани сабаб эканини сезасан ва 25 йил аввал умри хазон бўлмоғи учун қилмаган гуноҳи эвазига қоракўз тенгдошларидан тиз чўкиб кечирим сўраган Мустафони ҳимоя қилишга режалар тузиб ўтирган Мустафо акалар бўлмагани, бўлган тақдирда ҳам улар бир ўй ўзга Мустафолар оталарига навбат бермай мардлиги, шижоати, ақл-идроки ва муруватини гардкам дея отишдан бошқасига ярамайдиган бўлганликлари ҳақида ўйлаб кўзларингга ёш қуйилади ва энди алам ва нафрат билан эмас, балки илтижо билан хўрсиниб сўрайсан: «Нима қилмоқ керак?»

4. Нидо

Мен бугунги ўсмирлар ҳақида, уларнинг ички дунёси, орзу-ўйлари, хоҳиш-истаклари ҳақида бир сатр ҳам ёзолмасам керак. Чунки, истаймани, йўқми уларнинг фазилати, одоби, камчилликларига 20—25 йил илгариги мезонлар билан, ўша пайтдаги одоб-ахлоқ нормалари, сиёсий-ижтимоий кўникмалар нуқтаи-назаридан баҳо бераман ва оқибат янглишаман,

энг ёмони мана шундай хатога йўл қўйишим мумкинлигини билатуриб ундан қутуллолмайман, олдини ололмайман.

Масалан, уларнинг аксари менга бағритош ва бемақсад бўлиб туюлади. Балки, 20—25 йил муқаддам худди шу ёшдаги ўсмирларнинг улардан фарқи бўлмагандир, лекин мен уларнинг орасида яшаганим учун, қошиқ ўз оғушидаги таом мазасини билмаганидек, менга тенгдошларим эмас, ҳозирги ёшлар шундай туюлади. Шунинг учун ҳозирги ёшларнинг ҳаётини одилона, оқилона, ҳолис кузатишдек нозик ва қалтис вазифани зиммамга ололмайман. Йўқ бу уларнинг тақдир қизиқтирмайди, дегани эмас, бильякс, мен уларнинг дардларини, интилишларини билгим келади, кўнгилларига йўл топгим келади. Бироқ бу ҳали насиб этгани йўқ. Қанийди, оталари, акалари ва амакилари бўлган Мустафоларчалик уларни яхши билсам?! Биламан, бунинг учун улар билан бирга яшаш, уларни севиш, улардек сева олиш, уларни тушуниш керак. Зотан, Мустафоларни яхши билишимга ҳам худди шу нарса — улар орасида яшаганим, улардан бири, яъни мен ҳам бир Мустафо бўлганим сабабдир. Мен улар ҳақида китоблардан ўқиб билмаганман.

Дарҳақиқат, мен Мустафолар билан бирга ўсиб улғайдим, ўша Мустафолар болалик ўртоқларим эди, таъбир жоиз бўлса, ўша Мустафолар учун мен ҳам Мустафо эдим. Модомики мен ўзимни Мустафо деб ҳисоблай олар эканман, демак ўз-ўзидан уларнинг номидан гапира оламан ва улар ҳақида ёзишга маънавий ҳуқуқим бор, қолаверса, бу ҳуқуқни менга биров бермаган, ҳеч кимдан сўраб олганим ҳам йўқ. Мустафолар чекига тушган қисмат номидан мен ҳам ушатиб еганман, бу номнинг мазаси менга таниш, унинг қандайлигини билмаман. Бу қисмат Мустафоларга ато этилган, балки зўрлик ва жаҳолатдан туғилганди. Дарахт япроқларининг ранг-рўйи, шакли, вазифаси ўхшаш бўлиб тақдир турлича бўлганидек, икки томчи сувдек ўхшаш, бир муҳитда яшаган Мустафоларнинг тақдирлари ҳар хил эди. Япроқларнинг ҳаёти кузининг яйдоқ шамоллари, қуёш нури, қурт-қумурсқаларга боғлиқ. Аммо Мустафоларни ақлан етилиши, ҳам жисмонан, ҳам руҳан ижтимоий лаёқати табиий зарурат ва эҳтиёжларга эмас, ижтимоий муҳит, сунъий шарт-шароитларга боғлиқ бўлиб қолган.

Болани бошдан, ниҳолни ёшидан асранг дейишади. Аммо Мустафоларнинг болалиги кечган даврда асраш дегани эгиб олиш тарзида тушуниларди. Дарҳақиқат, ниҳолни пайтида эгиб олинмаса кейин минг уринган билан тўғрилаб бўлмайди. Аммо куч билан эгилган ниҳол шу кўча қаршилиқ қилолмагани учунгина эгилса-чи? Агар танаси қотиб, Мустаҳкам бўлганда ўша кўча қаршилиқ қилган, ўз ихтиёри билан қуёшга кенгликка қараб ўсган бўлмасмиди? Эҳтимол, шундай эркин ўсган дарахтнинг сояси қуюқ, меваси тотлироқ бўлар! Чунки уни беминнат қуёш нури, саховаткор сув ҳамда бекиёб эркинлик парвариш қилади.

Бизда ниҳолдек эгиб олиш ниятида Мустафолар болалигидан синдирилган, тўғри ўсин деб букилган, бу ҳам етмай вақтида «бўталган», қисқаси эмин-эркин ўсишига йўл қўйилмаган — афсуски ўшанда қаршилиқ кўрсатишга уларнинг кучи етмаган. Манзарали бoғ барпо этиш ниятида барча дарахтларнинг тик, хушқад бўлиб ўсишига мажбур қилган боғбон табиатнинг ўз қонунияти борлигини унутгани каби жамият ҳам Мустафоларни ўз ҳолига қўймаган, шахснинг камолга етишидаги табиий қонуниятларни унутган ёки бу қонуниятлар билан ҳисоблашмаган.

Мустафолар шўхлик орқасида дарслардан қочарди — ўша боғбонлар бу шўхликдан астойдил ранжиб, ижтимоий умумлашмалар чиқариб, мажлис қақирлар ва ўнлаб, юзлаб одамлар ўртасида, тенгдошлари олдига Мустафоларга дашном беришар, ғурурини синдиришарди. Мустафолар муштлашарди, бир-бирининг бошидан тупроқ сочарди, лекин алам-гиналарини ўша заҳоти унуттишар, кек сақламасдилар; бурунлари қонарди, пешоналари ғурра бўларди — буларнинг тагида ёвуз ният ёки қасд эмас, болалик ётарди, болаликнинг беозор, тажрибасиз, бачкана ўқувсизлиги, борингки, боланинг дахлсиз дунёси ётарди.

Мен шунақа пайтда яхшиш бундай қилиш лозим, бундай қилса олам гулистон деб кўрсатма беролмайман. Аммо шундай вазиятда ҳар бир болага у танишим, бегонами ўз фарзандимизга раво кўрган муомалани қилиш керак, деб биламан. Кўпчилик ичида боланинг қулоғидан чўзиш билан иззат-

нафсига тегиш ёки ғурурини оёқ-ости қилишининг ер билан осмонча фарқи бор.

Яхши гапга илон инидан чиқади, дейишади, бола-ку одам боласи, илонга таъсир қиларкан яхши гап, нега ахир Мустафолар яхши гапнинг гадоси бўлиб ўсишди? Ариқда тоза сув оқса, одамлар сувидан баҳраманд бўлади, ариққа ювинди, мағзава оқизсангиз зилол сув булганеди; зеро бугун тажани, жиззаки, ғирром, тарбиясиз йигитларнинг дилозорлигидан ранжимаслик лозим, чунки, булар кечаги беозор, пок кўнги Мустафолар, 20—25 йил аввал уларнинг қалбига нима экилган бўлса, бугун униб чиққан. Ким эккан бу шафқатсизлик уруғларини? Қаердан пайдо бўлди кеча масъум жилмайиб турган Мустафонинг феълида бундай иллат? Иккита, учта китоб, телевизорда ахён-ахён насихат қилиб қўйишлар билан болалар тарбиясига таъсир этиб бўларканми? Ахир Мустафо деганнинг қалбига эртаю-кеч, узлуксиз таъма, ҳасад, иғво, бидъат, кароҳат уруғлари сочилмадими? Сиз экмаган бўлсангиз кўшинингиз эккан, қариндошингиз эккан, ҳеч кўрса уруғ ташлаётганларида индамай тургансиз, эсингиздан чиқдими?

Меҳр билан тарбияланган бола албатта меҳрибон бўлади дея қатолат беролмайман, лекин боши силанмай, меҳр-шафқатдан бебаҳра ўсган болага нисбатан бағритош бўлмаслигига аминман.

Америка адиби Жек Лондоннинг «Оқ Сўйлоқ» қиссасида Оқ Сўйлоқ деган итнинг Смит исмли ўтакетган золим, раҳм-шафқат нималигини унутган ёвуз кимсанинг қўлига тушиб қолгани ҳикоя қилинади. Беҳад зулм, хўрлик ва калтаклар оқибатида туппа-тузук ит ваҳшийга айланади ва ўчакишгандек жамикси тирик жонни ёмон куриб қолади. Унинг алам-задалиги шу даражага бориб етадики, оқибат вужуди хусумат ва адоватга тўла маҳлуққа айланади. Ёзувчи зулмдан фақат ёмонлик туғилишини, зўрлик ва калтак билан тирик жон табиатида эзгулик уйғотиш мумкин эмаслигини Оқ Сўйлоқ тақдир орқали исбот қилади. Мана шу ваҳшийга айланган Оқ Сўйлоқ меҳрибон одамлар қўлига тушган, секин аста бўлса ҳам, меҳр-муҳаббат туфайли аслига қайтади.

Мустафолар дийдасини қотирган сабабларни мана қайдан излаш керак. Шафқатсизлик, дилтанглик, жоҳиллик, муҳтожлик ҳукм сурган шароитда Мустафолар меҳрибон, олижаноб, босиқ, оқил, қаноатли бўлиб вояга етиши мумкин эдими? Агар битта-яримта шундай Мустафо учраб қолса бу тасодифдир.

Муфассирларнинг нақл қилишча Муҳаммад пайғамбарнинг дилидан нафси аммора — ёмонлик, нафс, кибру-ҳаво, умуман инсон иллатларининг манбаи болалигида юлиб ташланган экан. Водариф, Мустафолар қалбидан мана шу нафси аммора қолиб фазилатлар манбаи юлиб ташланмаганмикин?! Ким юлиб олган — бунини ижтимоий ҳаётни таҳлил қилиб топиш мумкин. Аммо ким меҳр гавҳарини ўрнига қайтариб қўяди, қачон ва қандай қилиб? Қодирми бунга жамият? Ахир, дилида меҳр гавҳари бўлмаган инсон чинакам саодатни ҳис қила оладими?!

Меҳр-шафқатсиз инсон шаккок бўлади; у чинакам саодатдан бебаҳра бўлади, қолаверса у саодатни сариқ қақага олмайди, майли ҳечқиси йўқ; олмаса олмасин, ўзининг иши, бироқ ҳамма бало шундаки бунини ўзгаларга ҳам раво кўрмайди. Ундан жаллод чиқса чиқадики, ориф чиқмайди. У бағритошлик таомилини таркатади. Ана энди айтнинг, шундай кишилар кўпайган юртда Мустафо саодатли бўла оладими? Меҳрсиз ўсган Мустафодан, Мустафолардан раҳмдиллик куттиш эркак арслондан сўт талаб қилиш билан баробар, эмасми?

Бугун одамларнинг қаҳрли, меҳр-оқибатсиз бўлиб кетгани ҳақида кўпчилик шикоят қилади, илгари бир бурда нон билан бир пиёла сувга қаноат қилинган, лекин одамлар орасида меҳр-оқибат кучли, ёшлар одобли, меҳрибон эдилар дейди.

Қачон шундай эди — йигирма-йигирма беш йил аввал, Мустафолар бозорларда пиво кружкаларини ташиб, бозорда арава судраб юрган даврдими? Ҳа, ўша пайтда улар одобли эди, гапга қулоқ соларди, лекин юракларида норозилик кучайиб борарди, улар арава тортишга, кўчада санқиб юришга меҳр қўйишган эди. Иккинчи хил Мустафолар ҳам бор эди, улар бозорда арава тортиб юк ташимас, чекмас, юракларида ҳеч кимга хусумат ва кек сақламасдилар. Улар учун ҳамма қийинчиликлар ўз-ўзидан бартараф этилар, ёзда «Артеки», қишда Сув спорти саройи, алоҳида, махсус боғчаларда тарбия кўрғач, алоҳида мактабда таҳсил олишарди. Уларнинг келажаги пианино клавишларидай ярқираб кўриниб турарди,

улар Дюма билан Мильтон асарларидан баҳраманд бўлишарди. Аммо тивақдаги нозик гул сингари илдизлари мустаҳкам эмасди, йиллаб мева тугмайдиган гулдек мўрт эдилар. Бу Мустафолар кўчада тентираб юрган Мустафолардан зоҳиран фарқ қиларди-ю, аслида ҳар икки тоифа Мустафоларнинг қисмати бир — болалигида кўп нарса йўқотган эдилар.

Бугунги дилозорлик, шафқатсизлик осмондан тушгани йўқ, ўша меҳр-оқибат кучли дейилган даврда 20—25 йилдан кейинги меҳр-оқибат ҳақида ким қайғурди? 80-йиллардаги яъни бугунги муҳитни ташкил этадиганлар дилига ўша пайтда нима экилди? Ҳар ҳолда ёмонлик ҳам эмас, деган жавоб эшитаман. Хўп, лекин ҳеч нарса экилмагани. Демак ёшлар қалби бўм-бўш майдон бўлиб қолган экан-да! Бўш майдон тўқайга ёки экинзор ва боққа айланиши мумкин. Яхшиликнинг ҳам, ёмонликнинг ҳам кўпайиши, ўсиши учун бўш ер керак. Демак ёмонлик кўпаймаслиги учун олдиндан ҳамма жойини яхшилик ишғол қилиши зарур. Ақл фармонбардор бўлмаган ерда, албатта ақлсизлик ёки бошқа иллатлар майдонни эгаллайди. Ё унисис ё бунисис! Демак бугунги муҳитни яратаётган хусусиятларни ўзимиздан излайлик, Мустафолардан эмас.

Илмга, ҳақиқатга, яхшиликка бир бурда нон билан бир пиёла сувга яраша иштиёқ бўлган. Балки меҳр-оқибат ҳам ўша қаноатчилик, яъни бир бурда нону бир пиёла сув даражасида бўлгандир. Чунки, деярли рамзий маъно касб эта бошлаган ўша бурда нонни ўғирласа ёки ерга ташласа Мустафо деганларнинг шўри қурирди.

Камсуқумлик одамни мумсик, қурумсоқ қилиб қўяди, қурумсоқ одамнинг фикр доираси тор бўлади, фикр доираси тор одам жаҳлдор, раҳмсиз бўлади. Фақатгина чинакам илм — инсон руҳини аршу аълога олиб чиқадиган илм тараққий этган муҳитдагина камсуқумлик, қурумсоқлик фикри торликка, фикри торлик жоҳилликка йўл очмайди. Аммо бундай муҳит яратиш амри маҳол, бир бурда нон билан кифояланмай нонни бутун қилиш, ҳалол ният билан ҳаракат қилиш эса нисбатан осонроқ кечади. Мустафолар меҳр кўрмай ўсгандилар. Нега биз Мустафолар уйланиб, фарзандли бўлганда ҳам дилимизда меҳрга ташналик аримаган эди. Ташналиги қонмаган одам сув топса бировга илинадими? Замон меҳрсиз эмасди — одамлар меҳрсиз эди. Бунинг сабабларини бирон олим ёки файласуф изчил ўрганиб тадқиқ этар, аммо мени меҳрга ташна бўлиб ўсган Мустафоларнинг тақдирини кўпроқ қизиқтиради.

Кунларнинг бирида эрталаб кўп қаватли уйлардан бири ёнидан ўтиб кетаётгандим. Ёз фасли эди. Ҳали қуёш қиздирмас, тонги салқин одам фикрига тиниқлик бахш этарди. Дарфатан ёш боланинг додлаб йиғлагани қулоғимга чалиниб тўхтадим. Дод-фарёд дам сайин кучайиб борарди. Мен изимга қайтиб йиғи келаётган биринчи қаватдаги уй деразаси олдига бордим. Ичкаридан, назаримда 10—11 яшар боланинг зорланиб йиғлагани эшитилар, бу нидо оралаб отанинг сўкингани, бақиргани, дунёни бошига кўтариб ўшқиргани эшитиларди. Унинг «Сен ҳайвон; калтак тагида ўлиб кетасан, ўлдирман, касофат», деганларини эшитиб овозидаги аламзадалик, ваҳшиёна бўкиришидан рангим оқариб, юрагим дукурлаб ура бошлади-ю, беихтиёр... бу Мустафо эмасми, дея ўйлаб қолдим.

Дарвоқе, унинг овози менга танишдек туюлди, бу овозни мен бундан чорак аср илгари эшитгандек эдим. Ушанда Мустафонини шундай уришганди. Уни кўча эшик остонасида шир яланғоч ҳолда акалари хивич билан савалашарди. Улар аямасдан, навбат билан Хотинкўприқдаги холасиникига сўрамай кетгани учун жазолашаётганди. Шундай аямай уришардики, бечора Мустафо чидаёлмай шимини хўл қилиб юборган эди. У кафтлар билан юзини яшириб олган, додламас, қочишга уринмас, қимир этмай турар, хипчин зарбидан сапчиб-сапчиб тушарди. Уша пайтда бундай манзара янглик эмасди.

Мен бир шўх, нўполончи болани азбаройи тарбиялаб — кўрқитиб қўйиш ниятида отаси қўлтиғидан арқон билан боғлаб, кечаси янги қазилган кир ўрага тушириб қўйганини кўргандим. Мен ўша пайтда кўчадан уч сўм топиб олган боланинг отаси бармоғини кесиб қон чиқарган, хотиржам бўлганини эшитгандим. Мен болалигимда қишда кечаси билан тиззаларини қучиб томда ўтириб чиққан болани билардим — унинг ўғай отаси шу усулда жазоларди... Мен ярим кечада симёғочдаги чироқ нури остида китоб ўқиб ўтирган тенгдошларимни билардим. Мен бозорда ўзи тенги ҳар хил безори болалардан

«Чимилдиқни кўрмай куйдирган болам-ей» деса бир ҳовли хотин-халаж уввос солиб юборибмиз. Улим ёмон ўғлим, ўлим бўлмасин экан, боши омон бўлса ҳаммасини кўра берар экан одамзод — кўргиликлари ҳам, мусибатлари ҳам ўтиб кетаркан.

Мана онангни ол — қандай кунларни кўрмадим, уруш бўлди, эркак зотига қирғин келди, урушдан аввал очарчилик бўлди, нон деса кесак ғириллайдиган даврларни кўрдик, кейин муҳтожлик, пул янги бўлган пайтда яна нон бўлмай қолди — мол-ҳолимизни тортиб кетишди — ҳаммасига чидадик; ҳайронман, ҳукумат билармикин, шунга билса фуқаросининг кўксига шамол тегиши учун нега ҳеч нарса қилмайди. Отанг заводда қора мойга беланиб ишларди, аммо топган-тутгани рўзғорга етмасди, бири икки бўлмасди. «Тавба, — дерди бояқиш отанг, — ишчи-деҳқонлар мамлакати дейишади, ҳамма нарса халқники деб тинмай жағ уришади, лекин ишчининг рўшнолик кўрганини билмадим. Ҳар хил идора одамларининг егани олдида, емагани ортида, тавба ҳаммаси телба-тескари». Охири ота касби новвойликка урди ўзини.

Балиқ бошидан чирийдди дейишади, ким билсин, болам, ҳукуматнинг катталари айнигандан кейин одамлар айнимасинми? Бир нарсани кечириб бўлмайди, фақат ўғлим — яхши-ёмон аралшиб кетди. Халқдан имон кўтарилди, бир пайтлар буванг раҳматли одамлар орасида имон кўтарилишидан аввал дажжол келади, дердилар, бу дажжол нимаси экан, одамми ё бошқами, қолаверса келдимми у, келмадимми билмадим, лекин имон кўтарилди. Биров савоб иш қилай деймайди, одамларнинг қаҳри қотиб кетган, бўлмаса ёш болаларни қамармидилар, хотинларни қамармидилар. Кеча бир қамқохонани кўрсатди телевизорда, нуқул ёш-ёш болалар, қараб туриб эзилиб кетдим, «ҳай, кўр бўлгурлар, бу болалар шундай жазога лойиқ эканми» — деб юборибман. Қарасам Зарифа пиқ-пиқ йиғлапти, Акбарнинг ҳам кўзида ёш, вой муштумдек бўлиб тушунганичи, хуллас дегин уч кишилашиб йиғлабмиз, мен уларни юпатсам, Зарифа менга чой тутади, шунга ичинг, ойи, ойижон, тавба ёш болаларнинг ўқиб йиғлагани нимаси, деб хўжакўрсинга уришаман дейман гапиролмайман, Акбарнинг қўлида мушуги, нуқул Микки, Микки, деб мушугини эркалайди. Э, болам-ей, шунга қилиб овуниб, кўнглимизни бўшатиб юрибмиз-да. Энг қизиғи, бир вақт қарасак телевизорда концерт бошланибди, ўзи концерт кўра-миз деб ўтиргандим-да сен яхши кўрадиган Шерали чиқарди. Ашуласини айтяпти, одамлар хурсанд бўлсин деб шундай айтаяптики бечора. Э, болам, ашула ғамни аритарканми? Кўзаси синган одамга ёқиб, кўнгли синганга ёқмас экан ашула, ҳа, майли, Шерали бўлса ҳам бировнинг боласи, омон бўлсин.

Айтганча, сен экан нок нишона қилди, Мустафо. Янаги йилга, худо хоҳласа бир ноқхўрлик қилсан ўртоқларинг билан, эсимга болалигингда бўлиб ўтган бир воқеа тушиб кетди. Ушанда уч яшар эдинг, куз пайти бўлса керак, айвон олдида ўра бўларди, шунга ноқинг тушиб кетиб тоза ҳархаша қилувдинг, олиб беролмай қийналувдик, ушанда Зарифа қорнимда эди, ўрани оғзидан энгашиб қарайсан, — тавба шунга ҳам йигирма йил бўлиб қолибди-я. Вақтнинг ўтишини кўр. Энди болам хайрлашайлик. Акбар тиқилинч қиялпти лағмон қиламиз дедим, Зарифанинг туғилган куни бугун, дугоналари чиқишади, майли, хайр, ўғлим, қамоқдаги ўртоқларингга салом деб қўй, Сизларни худога топширдим.

Онанг.»

Ҳақиқий муҳаббат яшар осмонда

Шукур Содик

1959 йили Самарқанд вилоятининг Советобод ноҳиясида туғилган. Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистика факультетини тугаллаган. «Таянч нуқтаси», «Ерилтош» шеърӣ тўпламларининг муаллифи. СССР Езувчилар уюшмасининг аъзоси.

Умрим осмонида сузгай булутлар,
Шамол эмасманки, уни қувласам.
Ярақлаган офтоб, тип-тиниқ осмон
Кўз олдимга келар, сени ўйласам.

Юрак — юрак эмас, бир парча қуёш,
Осмонсиз қуёшдир, осмонсиз қуёш!
Осмоним, қайдасан, берсанг-чи дарак,
Умрим булут бўлиб, тўқмоқда кўзёш.

Энди буёғига дарёман, жоним,
Ҳайқириб бораман сенга етгунча.
Сени соғинаман, қирғоқдан тониб,
Денгиздек хўрсиниб кўкка боққунча.

Муҳаббат руҳга хос бокира туйғу,
Юз йилми, минг йилми кутавераман.
Шу ишқ одамзотни чорлаган кўкка,
Осмонсан, бошимда тутавераман.

Шоирман, шеър ёзиб алдайман ўзни
Дўсту ғанимларнинг қарсағи билан.
Одамзот, яширма бахтсизлигингни
Ерда осмон бўлиш истағи билан.

Замин тор, кўнгил тор — Муҳаббат катта,
Афсуски, кенглик йўқ бизнинг имконда.
Севгилим, кечиргил, севаман... лекин
Ҳақиқий муҳаббат яшар осмонда!

Широқ афсонаси

Тилим кесик менинг, қулоғим кесик,
Мен эмас, бу — сенсан мангу Туроним,
Наҳот, ўртамизга тортилди чизик,
Она юртим — ухлаётган бўроним!

Бир кун уйғонасан шердай ҳайқириб,
Босқинчи, ҳозирча сен қонимни ич!
Ҳар тола сочимдан чиққайдир униб
Қилови жанг чоғи олинар қилич.

Ганим, сен енгилдинг, илкимдадир эрк,
Қаддинг тик бўлса-да, руҳинг эгилган.
Ўзингни ҳукмрон ҳис қилсанг-да лек
Широқлар тилига жонинг тугилган.

Сиёсатинг ёлғон, тадбиринг ёлғон,
Яшамоқ истайсан, сен кўксимни еб,
Қарайсан ҳийлакор кўзинг тўла қон,
Ҳар битта ўзбекка Широқмикан деб.

Минг йилдан нарига, берига қараб
Турибман саҳрода кўзим ўйилган.
Мен эмас жон берган. Мен эмас, ё раб!
Халкимнинг исёнкор руҳи сўйилган...

Майда гап

Майда одам деймиз, майда гап деймиз,
«Майда»лар йиғилиб тоғ бўлди бугун.
Беписанд боққанинг — ёввойи ниҳол
Униб, гулзорингга доғ бўлди бугун.

Халқим, улкан гапни кимдан кутасан,
Фисқу фасод билан тўлса ҳар ёғинг,
Катта гап айтмоққа ҳозирсан, аммо,
Майда гаплар боғлаб олган оёғинг.

«Менинг шоирлигим — ўзимга бир пул»,
Кўриб кўрмасликка солиб юрганда.
Айтмоқ осон эмас битта ҳақ гапни
Майдалар бўғзингдан бўғиб турганда.

Бўлган ишлар бўлди, бўёви синди,
«Мен»ликдан кенгликка чорлайди Аваз,
Юз йилда бир марта лоақал, дўстлар,
Аваз Утар учун берайлик овоз!

Уруш майда гапдир, ҳасад майда гап,
Бир дам тийиб олиб нафсониятни,
Фирдавсий айтгандек, майда гаплардан
Халос этмоқ керак инсониятни!

Усмон Носирга турар жойидан берилган справка ҳақида баллада

Еганлари тупроқ, ичганлари тупроқ,
Қуёшни кўтарган елкаси,
Вужуди қоп-қора, чехраси оппоқ
Қадим сарбадорлар ўлкаси.
Дехқони бир сиқим тупроққа қараб
Сирлашар, аёндир ўтмиши, шони.
Бу ўша — чиқолган ўзлигин ёриб
Файзулла Хўжаевнинг Ватани!

Навоний шаънини бошда тутиб дол,
Ғарбу Шарқни тутган азали.
Бу ўша Миртемир айтган мажнунтол,
Машраб, Муқимийнинг ғазали.

Пахта — яхши-ёмон умрига мезон,
Унинг айби фақат эркин бўлгани.
Энг оғир дамда ҳам Улуғбек ҳоқон
Каби келажакни кўра олгани.

Еганлари тупроқ, ичганлари тупроқ,
Чунки, тупроқдандир топган-тутгани.
Шаҳси белгиланса юртига қараб,
Бу Усмон Носирнинг Ватани!

...Справка берилди қисқача, шундай,
Раис уйқусираб имзо қўяди.
Битта имзо билан ўзи ҳам билмай
Шоирни бепичоқ сўяди.

Сендан нима қолди?
Ширин хотира,
Ишқингнинг дарёдай қуйилганлиги.
Сўнгра дарё қуриб, қалб харитаси
Орол денгизидек ўйилганлиги.

Сендан нима қолди?
Аччиқ хотира,
Дилингга дилимнинг мангу эшлиги.
Қуёшсиз осмондай хувиллаган қалб.
Севиб, севилмоқнинг жуда кечлиги...

Сендан нима қолди?
Қуруқ хотира.
Қувончнинг мотами, ўқинчнинг тиғи.
Сенинг ўзинг каби чехраси нигун,
Майин табассумга ўралган йиғи.

Сендан нима қолди?
Ёрқин хотира.
Ҳасратли умримнинг ёниқ шамлари.
Ғар ўлсам, гўримда тик турғазувчи
Барча бахтсизларнинг улкан ғамлари...

Бахтсизликдан эзилиб яшасанг агар
Миллионлаб бахтиёрлар ичида,
«Бахтиёрмиз» деган миллион ҳайқириқ
Сени ўз домига тортса,
Юзларинг кулса, кўзларинг кулса,
Бўғзингга тиқилган нолани ютиб,
Бахтиёрман дегил ҳайқириб.

Отанг юз ўгирса, онанг ўкинса,
Уканг акаммасан деса юз буриб.
Ёринг кетиб қолса ота уйига,
Боланг йиғлай берса ота, оталаб.
Меҳрсиз ёлғизлик домига тортса
«Яшаш керак» дегил ҳайқириб.
Ҳамма рост деб, гапирса ёлғон.
Бахтлимиз деб бахтсиз одамлар
Давру даврон сурса дунёда...
Донолар шундай яшаган деб овун,
Аслида шундай деб, бахтиёрлик қил.
Афлотун нақлича шоҳ истаса гар,
Ёлғонинг ростликдир, ростлигинг — ёлғон.

Кўчманчилик пайғамбар ҳаёти

Муслмонларнинг музаффар ҳаракатлари натижасида ғарбда — Қизил денгиз соҳилларигача, шимолда Наж пасттеклиги, Шарқда эса ғатафон қабиласи сарҳадларигача бўлган ерлар Мадина тасарруфига кирди. Ана шундай катта, кенг территорияда фақат пайғамбарнинг ҳаммаслак дўстлари, издошларига ўзларини беҳавотир сезар эди. Кўчманчи қабилаларнинг шайхлари эса сараланган аскарлар кузатувида, пайғамбар оиласига, унинг нуфузли сафдошларига совға-саломлар олиб, Мадина сари йўлга тушардилар.

Муҳаммад кўчманчи қабилалар билан оғир ва чигал музокаралар чоғи сира шошилмас, самимий муносабатда бўлар эди. Қутлов, шарафлаш сўзлари билан алмашинувлар соатлаб бўзилиб кетарди. Кўчманчиларнинг шайхлари зимдан Муҳаммаднинг кейинги режаларини билиб олиш мақсадида ўз қабилаларининг саховати, куч-қудратини назм ва наср оҳанглирида зўр бериб мадҳ этишарди.

— Мен ҳам худди сизлардек бир одамман, — деди пайғамбар уларга. — Мен ўзимни ягона, ҳар нарсага қодир худо ихтиёрига топширдим, унинг ҳар қандай истагини, буйруғини бажаришга тайёрман. Ҳаёт ва ўлим, ўтмиш ва келажак — ҳамма-ҳаммаси унинг қўлида. Оллоҳ йўлидан юрганлар ғалаба қилишади.

Сезгир ва зукко шайхлар Муҳаммаднинг овозида озгина бўлсин сохталикни илғаб олиш учун беҳуда уриндилар, юзида носамимийлик сояси, кўзларида эса шубҳа-ғумон сезилмас, пайғамбар ўзининг тангри билан мулоқотлари ҳақида собит, ишонарли қилиб сўзлар эди: «Оллоҳга ғаним бўлганлар зиён-заҳмат кўрадилар, кимки ўзини Оллоҳнинг ихтиёрига топширар экан, ўз қалби ва мол-мулки билан тангри ишига кўмаклашар экан, уни мукофот кутади».

Муҳаммаднинг душманлари кўраётган зарар ҳаммага очикойдин эди, муслмонлар сари оқаётган хайр-эҳсонлар, ўлжалар пайғамбарнинг башоратлари ҳақ эканини ҳар хил сўзлардан кўра ишончлироқ исботлар эди. Аммо шайхлар ўз бут-худоларидан юз буришга шошилмадилар. Улар Муҳаммад билан ҳам дўстлашиши, айна чоқда эса, ўз бут-санамларини ҳам хафа қилмасликни исташарди. Муҳаммад буни жуда яхши тушуниб турарди. Шунинг учун у дин масалаларини орқага суриб бўлса ҳам, кўчманчи қабилалар билан тинч-тотув яшаш ҳақидаги шартноманинг мажбуриятларини чуқур, ишчан руҳда муҳокама этишга киришиб кетди.

Бу шартлашувлар орасида бир муҳим ва мажбурий бўлган нуқта бор эди. Яъни Муҳаммад пайғамбар билан дўстлашув Мадинанинг ўша пайтдаги барча иттифоқчилари билан ҳам

дўстлашув бўлиши, эски низо-адоватлар, қонли қасос аҳдлари унутилиб, яна туғилиши мумкин бўлган тортишувлар пайғамбарнинг бетараф ҳакам сифатидаги ёрдами билан ҳал этилиши лозим эди.

Кичик қабилаларнинг шайхлари ўз ишонч-ихтиёри билан эмас, балки ўзларига бошқа нажот йўли йўқлиги учун ҳам исломни қабул қилишга тайёр эдилар. Улар янги диннинг бурч ва талаблари ҳаддан ташқари оғир бўлиб кетмаслиги учун гоҳо пайғамбар билан тортишиб ҳам қолишарди.

— Оллоҳнинг борлигига ишонинг, фақат унгагина ибодат қилинг ва ҳеч қачон ҳеч кимни унга шерик қилиб қўйманг! — деб, ўз динига кирган навбатдаги одамга Муҳаммад исломнинг асосий қондасини тушунтирар эди.

— Шундай, — шайх ўйчан бош силкир экан, ўз қабиладошларини бу оғир талабномага ишонтириш осон кўчмаслигини билиб, оғир сукутга чўмди. Ва ниҳоят: — Фақат шу холосми? — деб сўради у умидвор оҳангда.

— Номоз ўқинглар, — деди пайғамбар. — Номозсиз асло муслмон бўлолмайсиз.

— Фақат шу холосми? — деб сўради шайх яна.

— Хайр-эҳсон қилинглар! — қўшиб қўйди пайғамбар.

Хайр-эҳсон нима эканини шайх яхши билар эди. Қачондир камбағаллар, фақирлар фойдасига маблағ тўлаш лозимлигини тушунишар, аммо унинг миқдори унча катта бўлмаслигини хоҳлашар эди. Шундан сўнг шайх кейинги йилларда унинг қабиласи бошига тушган бало-офатлар, кўргиликларни — ўтлоқларда майса кам ўсишию қурғоқчилик, қўйлар ва туяларга ўлат текканию очарчилик — барча-барчасини Муҳаммадга санаб бера бошлар, ўз қабиласидаги фақирлар ва етим-есирларни зўрға боқишаётганини айтар эди.

Муҳаммад бўлса, барча қабилаларнинг аҳволини жуда яхши билар, ростни ёлғондан осонгина ажрата оларди. У кўчманчилар қалбини ўлжа иштиёқи ўртаётганини ҳам билар, кейинги юришларда қатнашиш учун хайр-эҳсон тўлаш заруратига ҳам рози бўлишларига ишонар эди.

— Узингизни ҳали муслмон деб билманг, — дер эди Муҳаммад кўпинча эндигина исломга кирган кўчманчиларга. — Сиз кечагина исломни қабул қилдингиз — дин сизнинг юракларингизга кириб боргани йўқ ҳали...

Кўпчилик кўчманчи-муслмонлар Қуръоннинг бирор сатрини ҳам билишмасди. 627-йилнинг охирига бориб, Муҳаммад жуда катта, аммо унчалик мустаҳкам бўлмаган иттифоқ тузишга эришди. Унинг таркибига кўчманчи-мажусийлар, кўчманчи-муслмонлар ва Мадина аҳолиси кирар эди. Ҳамма билардики, бу куч ҳадемай ҳаракатга келади, аммо пайғамбарнинг режаларини ҳеч ким билмас эди. Муҳаммад, ўнлаб ва юзлаб маротаба бир неча йиллар кейин бўладиган сиёсат устида бош қотирса ҳам, Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси унга

Давоми. Бошланиши ўтган йилги 8, 9, 10-сонларда.

риш мумкин. Бу ҳаққоний савдо, ҳар хил табиатли нарса-ларни айрбошлаш ҳисобланади.

Тўрт йиллик ҳарбий юришлар, тўқнашувлар оқибатида пайгамбарнинг ҳамроҳлари уста, доворак жангчилар бўлиб етишдилар. Уларнинг кўпчилиги деҳқончилик билан шуғуллана билмас, шуғулланишни ишташмас эди. Улар даладаги бир зайлда кечадиган оғир меҳнат ҳақида эмас, балки ғолибона юришлар, дин йўлидаги жасоратлар, ўлжа ва шон-шуҳрат ҳақида ўйлашар эди. Ҳайбар воҳасидаги ҳосилдор ерларга ўтроқлашувни истамадилар. Буни Ҳайбар қўлга киритилганда воҳани тарк этиш эвазига ҳаёт ва озодлик ваъдасини олган деҳқонлар ҳам яхши билар эдилар. Улар худди Фудак воҳаси одамлари каби ўз ерларида қолиб, деҳқончилик қилиб, элинган ҳосилнинг тенг ярмини мусулмонларга бериш истагида жанликларини пайгамбарга маълум қилишди. Муҳаммад уларнинг бу таклифини қувонч билан қабул этди.

Мадинага қайтиш фурсати ҳам етган эди. Ривоят қилишларича, Ҳайбар воҳасида кечган сўнги кунлардан бирида Муҳаммаднинг ҳаётига навбатдаги суиқасд содир қилинди. Ўз яқинларининг ўлдирилгани учун қасос олмоқчи бўлган асира чўри хотин пайгамбар учун пиширилган кўй гўшти қовурдоғини захарлайди. Ҳеч бир шубҳа-ғумонга бормаган Муҳаммад кўйнинг қовурилган қурак суягини олиб, гўшtidан чайнай бошлади. Аммо таомнинг ғалати таъми уни хавотирга солади ва чайнаётган гўштни туфлаб ташлайди. «Курак» суяги менга захарланганини айтди...» — деди у кейинчалик сўраганларга. Аммо унинг ёнида овақатланган Бишра ибн ал-Барга кўй суяклари ҳеч нарса дейишмади. У захарланган гўшtdан еб кўйди ва қийналиб жон берди. Уни дин йўлида оғир, аммо шарафли ўлим топган жафокашлар қаторига киритишди. Асира чўри хотинни эса жазосини бериш учун Бишранинг қариндош-уруғлари ихтиёрига топширдилар. Муҳаммад ҳеч қутилмаган суиқасддан омон қолди. Аммо у таъминини туйган захар ҳам беиз кетмади, унинг соғлиғига жиддий путур етди. Узининг айтишича, худди шу кунлардан эътиборан, қаттиқ тан оғриқлари уни қийнай бошлади.

Мадинага қайтаётиб, йўлда ҳайбарлик асира Софияни Муҳаммад ўз никоҳига олди. Никоҳ олдидан София исломга кирди. Мўмин йигит Абу Аюб тун бўйи пайгамбарнинг никоҳ ўтовини қўлда шамшир билан қўриқлаб чиқди.

— Сенинг ҳаётингдан жуда хавотирландим, Муҳаммад, — деди у ҳайратланган пайгамбарга. Ахир, биз унинг отаси ва эрини ўлдирдик, элини хонавайрон қилдик. Ўзи ҳам кечagina бедин аёл эди...

— Бу оқшом мени қандай қўриқлаган бўлсанг, Оллоҳ ҳам сени худди шундай балолардан асрасин! — жавоб берди унга Муҳаммад. Абу Аюбнинг хавотирланиши бежиз эмасди. Аммо пайгамбарнинг виждони осойишта эди — ҳаммаси Оллоҳнинг хоҳиш-иродаси билан бўлмоқда эди.

Мадинага қайтиш жуда катта тантананага айланиб кетди. Бир пайтлар рўза охирида Каъба зиёратига чиқишдан бош торган ва Мадинада қолган кўчманчилар ўзларининг бу ишларидан қаттиқ афсус чекдилар. Шунинг учун Оллоҳ уларни кечирди, бундан кейин бўладиган юришларга улар ҳам иштирок этишлари мумкин...

— Агар Оллоҳга бўйсунар экансиз, у сизни ғалаба билан тақдирлайди, агар яна аввалгидек бўйин товласангиз, тангри сизни жуда қаттиқ азоблар билан жазолайди, — огоҳлантирди уларни Муҳаммад пайгамбар.

Ҳайбар воҳасига юриш чоғи, Муҳаммаднинг талабига биноан, Эфиопияда қолган сўнги мусулмонлар — хотинлар ва болаларни қўшиб ҳисоблаганда ҳаммаси бўлиб ўттиз нафар чамаси одам пайгамбарнинг амаки акаси Жаъфар ибн Абу Толиб бошчилигида Мадинага қайтиб келишган эди. Улар орасида ўн беш йилдан буён ислом йўлида яшаб келаётган, Эфиопияда бева бўлиб қолган Абу Суфённинг қизи — Умм Ҳабиба ҳам бор эди. Муҳаммад ҳеч иккиланмасдан уни ўз никоҳига олди — қариндошликнинг пишиқ, узилмас ришталари уни кўп сонли, бой-бадавлат ва баланд нуфузли Уммавийлар хонадони билан боғлади.

ҒУЛМАХ

Мухтор
Худойқулов

Масаллар

Каптар билан Саъва

Талашиб қолишдимикан ё донни,
Қизғонишдимикан инни — маконни,
Сабабин сўрасанг бўлар бир дафтар,
Уришиб қолдилар Саъва ва Каптар.
Осмонларга учди оппоқ болу пар,
Бир-бирин аямай чўқишди роса.
Кўкда очкўз калхат ногоҳ қараса:
Гўлайиб туришар, йўқ сира мажол,
Бир-бир икковин ҳам еди бемалол.

Фил билан Сичқон

Нима ҳам бўлди-ю, ўрмонда бир кун
Юқоридан келди шундайин фармон:
«Бугунги талабга жавоб берсин-чун
Тайинлансин Филнинг ўрнига Сичқон.
Сабаб шу: Фил тепса тебранмас эмиш,
Совуққонлигидан юрмас экан иш.
Сичқон-чи, ҳарқалай эпчилу чаққон,
Иш учун ҳамиша куйдирармиш жон.
Елка қисди буни эшитган жонвор,
Баъзилар дейишди: «Демак, бир гап бор...»
Хуллас, Фил ўрнида Сичқон бошлаб иш,
Бир зум тиним билмас эди боёқиш.
Лекин минг чирансин, бари бефойда,
Сичқонга Фил юкин кўтармоқ қайда?..

Тулки ва Узум

Тулки ҳикояси ёдингиздами?
Бир кун узумзор чорбоққа кириб,
Ишқомда зўр пишган узумни кўриб,
Ололмасдан роса қилган алами...
Ночор: гўр экан деб жўнаворганди.
Уша Тулқивойдан эшитинг энди:
Яна келди унинг узум егиси,
Қайлардан таралар бу мева иси?
Тулки чор тарафга югурди-елди,
Хув, ўшанда кирган боғига келди.
Аммо токзор қани? Йўқ-ку жойида?
Ўрнида ўсарди бошқа ўсимлик,
На ҳидлаб бўлади ва на ейимлик.
Не эканин билмай бўлди кўп ҳайрон,
Узун эгатларда кезди саргардон.
Узумзорни излаб кезди у бекор,
Чор атрофни босган эди пахтазор...

Вера Панова, Юрий Вахтин

Давоми бор

Ҳамид МАЛЛАЕВ. Шаффоф одам. Ҳикоя	14
Ёқуббек ЯКВАЛҲУЖАЕВ. Қайтар дунё. Романнинг давоми	22

Наби ЖАЛОЛИДДИН	19
Баҳром РУЗИМУҲАММАД	20
Нодира АҒОҚОВА	21
Шукур СОДИҚ	74

Норқобил ЖАЛИЛ. Шеърлар	49
Мирза Раҳим МАМАЖОН. Шеърлар.	68

Александр СОЛЖЕНИЦИН. Гулаг Архипелаги. Давоми	50
--	----

Гулсевар РИЗАЕВА, Гул БАҲОР, Гулсара ХУДОЙБЕРГАНОВА, Фариди БУТАЕВА	12—13
---	-------

ШУКРУЛЛО. Безавол айём	33
Баҳодир САРИМСОҚОВ, Шомирза ТУРДИМОВ. Элимизнинг қадимий байрами	34
Наврўзи олам тавсифи	35
Рақсга тушар шаҳнозалар	38—39
Нажмиддин КОМИЛОВ. Ёнмоқ саодатдир	40
Гулнора РАҲМОНОВА. Шухратни эслаб.	42
Абдурашид НУРМУРОДОВ. «Нега яхши бўлдинг, Назаржон?..»	44
Маймун йили	46
ТИЛ САНДИҒИ	48

Одил ЁҚУБОВ. Диёнатни дилга жо айлаб.	2
Урозбой АБДУРАҲМОНОВ. Етим қолган қирғоқлар	63
Олим ОТАХОНОВ. Одамлар излаётган Мустафо	69
Вера ПАНОВА, Юрий ВАХТИН. Муҳаммад пайғамбар ҳаёти. Давоми	76

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ. Масаллар	79
-----------------------------	----

АШЛИК

«Молодость»
ежемесячный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

**Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР**

Мусаввир: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҲИМОВ
Мусахҳиҳ: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси, 60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ
роман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар
қўлёзмасини қабул қилмайди.
Ҳажми бир босма табаққача бўлган асарлар
муаллифларига қайтарилмайди. Редакция ўз
тавсиясига кўра амалга оширилган таржима
асарлар қўлёзмасининг қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ешлик»дан
олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмахонага 25.01.90 й.да туширилди.
Босишга 21.02.90 й. да рухсат этилди.
Р—07317. Офсет босма, 1-офсет қоғози
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ
Шартли босма табақ — 8,82
Наشريёт табақ ҳисоби 12,6
Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76
Тиражи 315162 нуска
Буюртма № 2417.
Баҳоси 50 тийин
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Еш гвардия» нашриёти
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени
босмахонаси.

«Ешлик» № 3. 1990.

Муқованинг 1—4 саҳифаларини
рассом Н. Акрамов ишлаган.